अथापिदुर्निवारंस्तुतिकन्यावहतिकौमारं।।

चेते सद्योनरांसौरोचंतेनाप्यसंतोऽस्ये॥२॥

मा०ध० ॥ ॥श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे यंनत्वाकृतकृत्याः
१ स्युस्तंनमामिगजाननम् १ सोहंप्राप्यविवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थेपरंमज्जन्सज्जनसंगतीर्थनिपुणः
सद्वृत्ततीर्थंश्रयन् लब्ध्वामोकलमन्त्रकावलदरींश्रीभारतीतीर्थतोविद्यातीर्थमुपाश्रयन्हृदिभजेश्रीकं म
ठमव्याहतं २ सत्यैकव्रतपालकोद्विगुणधीस्सर्वीनतुर्वैरितापंचस्कंधकृतीषडन्वयदृढःसप्तांगसर्वंसहः
अष्टव्यंजिककालाधरोनवनिधिःपुष्पदन्त्राप्तप्रत्ययःस्मार्त्तश्रीपधुरंधरोविजयतेश्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ३ श्री
व्याख्यायमाधवाचार्योधर्मान्पाराशरानथ तदनुष्ठानकालस्यनिर्णयंवक्तुमुद्यतः ४ व्याम् दाना
मिहतनुमतांज्ञाड्कृतीतीर्थमेकंविद्यातीर्थप्रकृतिविमलंसद्विवेकोरयाणां सर्वंयान्तत्वमसुखदंभार
तीतीर्थमाकृष्टलब्धा शान्मेविपुलमनसोनिर्णयेत्राक्रिरस्ति ५ अर्थानुक्रम्यतेश्लोकैरखिलोनिर्णीनावि
धीः तावत्तेवानुतिष्ठासुर्निःसंदेहःप्रवर्त्तताम् ६ ततोमीमांसुचित्तस्यसमाधानायतत्पुनः विचार्यव्यवस्था
न्यायंकृतिस्मृतिवचोबलात् ७ पंचप्रकरणान्यत्रतेषूपोद्घातवर्णने प्रतिपदिष्टतिथ्योनक्षत्रादिरि रामः
तिक्रमः ८ उपोद्घातेकालसत्तांतस्यनिर्णयपोग्यता ईश्वरोनित्यकालात्माचिंतनीयःस्वकर्मसु ९

2

जन्यकालेषुमुख्यत्वमुक्तमेतच्चतुष्टयं अत्रायनर्तुमासाश्चपक्षःप्रकरणांतरे १० अब्दःपंचविधःचांद्रोव्रतादौ नं ५
तिलकादिके सुजन्मादिर्व्रतेसौरोगोसत्रादिषुसावनः ११ त्र्यमोप्याचार्यसेवादौविकल्प्यतेनिजेच्छया आयु
र्दायेतुनाक्षत्रोबार्हस्पत्योधिवत्सरः १२ चांद्राणांप्रभवादीनांपंचकेपंचकेयुगे संपरीदान्विदित्येतत्पूर्वोस्तु
वत्सराः १३ तिलोपवीतस्वधान्येरजनंरामतेत्रातु उभेकर्मणित्रीणितेचस्तौपर्वदक्षिणेत्तने १४ वसंताद्या ग
नवोद्वेधाचांद्रःसौरश्चचांद्रकाः चैत्राद्यास्त्वथमीनाद्यामेषाद्यावाविवस्वतः तेषामाधानादत्यक्ततद्वत्पक्षस्त्रिं
शंतद्दिनंमासात्सुसावनःसौरश्चांद्रोनाक्षत्रदृत्यमी स्वर्गात्तःपूर्णिमांतोवाचांद्रोसौविधर्मेभ्यसमोः सौरार्बः
सावनस्तूपतेज्योतिषिकेपरः माघादिमासभेदेषुतिलदानादयःस्मृताः चांद्रोधिमासोऽसंक्रान्तःसोत्रभवति
चोत्तमे असंक्रांतोनेकवर्षेद्वौचेत्तत्सर्पअधिमः क्षयमासोद्विसंक्रांतःसवांहस्पतिसंज्ञकः नयस्तस्मान्याविवा
हादौसंसर्पांहस्पतीउभौ शुद्धोश्नोतितथाप्यस्मान्नेमलमासोविविच्यते काम्यारंभेतत्समाप्तिर्मलमासेविवर्जये
त् आरब्धंमलमासात्प्राक्कृच्छ्रचांद्रादिकंतुयत् तत्समाप्यंसावनस्यमासस्यानतिलंघनात् आरंभस्यसमा
प्तेश्चमध्येस्याच्चेन्मलिम्लुचः प्रवृत्तमखिलंकाम्यंतदानुष्ठेयमेवतु कारीर्यादितुयत्काम्यंतस्यारंभसमापने का

3

मा.ध. २

र्मकालविलेपस्यप्रतीक्षायाम्संभावात् अनन्यगतिकंनित्यमाप्रिद्धोत्रादिनित्यंजेष्ट्यागत्यंतरसुतंनित्यंसोमया
गादिवर्जयेत् आगतिग्रहणस्नानंजातेष्टिर्गतिसंपुना द्रूयंनैमित्तिकंतस्यव्यवस्थानित्यवन्मता शुद्धमासम्
तानांस्नानमलिनेप्रथमाद्दिकं मलमासमृतानांतुमलेस्यादाद्दिकांतरं देवेमुख्यः शुक्लपक्षःकृष्णःपित्र्येवि
धिष्यते तत्रादौतुप्रकरणेवर्णिताप्रतिपत्तिथिः प्रतिपन्नामविज्ञेयाचंद्रस्यप्रथमाकला शुक्लपक्षेविवृद्धौ
चंद्रकृष्णपक्षेविनिःसरेत् शुद्धाविद्धातिथिःशुद्धाहीनातिथ्यान्यथाह्नि उदयपूर्वायातिथ्याविध्यतेत्रिमु
हूर्त्तकैः सायंकालतरपातकं तन्सन्नयानुनविध्यते वेध्यापित्रिमुहूर्त्तैर्वनन्यूनानेधमर्हति शुद्धायांनास्तिसंदेहो
देवेपित्र्येचकर्मणि उपवासश्चैकभक्तंनक्तंचायाचितंव्रते दानंचषड्विधंदैवंकर्मात्रविधीयते एकोद्दिष्टंपा
र्वणंचपित्र्यंद्विविधमीयते शुक्लेपक्षेदर्शविद्धाकृष्णेविद्धाद्वितीयया उपोष्याप्रतिपच्छुक्लेमुख्यासादापराह्नि
की तस्याभावेतुसायाह्नव्यापिनीपरिगृह्यतां प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्नःसायमित्यसौ अत्राह्नःपंचधा
भागोमुख्योद्वित्र्यादिभागतः अभावेतुप्रतिपदःसंकल्पःप्रातरिष्यते तिथिस्त्रिणामतोनीकेतिथ्यंतेपारणंभवे त एम° २
त् वस्तुतस्तवेत्पूर्वेह्नुपवासवद्दमवेत् मुख्यतिथ्यंतएवेतुतिथिनिर्णयोपिपरिगृह्यतांशुद्धाधिकातुकृष्णापिपूर्वा
प्रायश्चित्तोपवासादिनामृत्यादिनरेनर्निभावरणं

४

संपूर्णत्वसंभवात् प्रहीनव्याप्तेकभक्तेमध्याह्नव्यापिनीतिथिः परेह्नेहेवपूर्वेह्नेवंव्याप्तिर्दिनद्वये नोभयत्रोभ
यत्रोरोसाम्येवैषम्यमित्समी यद्रूसाप्तेषुचैकेकव्याप्तौसैवप्रारात्यतां दिनद्वयेपितद्व्याप्तावव्याप्तौचै
कदेशतः समव्याप्तौचपूर्वैववैषम्येत्वधिकैष्यतां अन्यांगस्यैकभक्तस्यकालस्त्वंगानुसारतः उ
पवासप्रतिनिधेस्तिथिःस्यादुपवासवत् प्रदोषव्यापिनीनक्तेतिथिर्व्याप्तिर्दिनद्वये अव्याप्तिर्वाथ
वांशेनव्याप्तिःस्यात्सर्वथोत्तरा सोरननक्तेतुसायाह्नव्यापिनीनप्रदोषगा अयाचितेतुनियमःस्वी
कार्योउपवासवत् होरयत्रिमुहूर्त्तोयांकुर्याद्दानंव्रतानिच उभयत्रतथाप्तेतुपूर्वोधस्तदनुष्ठितिः प
रत्रैवतथाप्तंचेत्सर्वायाप्तव्याप्तिर्द्वयेतिथेः साम्येचद्वैचपरित्यज्यतांतिथिनुत्तरा अस्यत्रैवचिकदेश
स्यव्याप्तौपूर्वैवपरित्यज्यतां एकोद्दिष्टेतुमध्याह्नयुक्तास्यादेकभक्तवत् एकदेशसमव्याप्तौसापूर्वो
न्यथोत्तरा कृतपाद्यपराह्नांतव्याप्तिरद्दिकउत्तमा तस्याभावेपराह्नस्यव्यापिकापरित्यज्यतांतिथिः स्यपे
पूर्वोत्तराद्द्वैव्याप्तिरत्त्विरपराह्नमोः नग्राह्यातिथिगेहद्धिसपापूर्वातिथिस्त्वतो साम्येतुपूर्वतिथिर्ग्रा
ह्यापराविद्धेवहद्धिवत् नसन्यापपराह्नेतिसर्वस्यात्कुतपोद्दय्या वैषम्येशेकदेशेसव्याप्तौग्राह्याम

५

मा॰ध॰ ३ हूर्त्तः साम्येनचेत्क्षयेपूर्वापरस्याद्धृद्धिसाम्ययोः वृद्धिसाम्यक्षयाःप्राप्तातिथिर्यानोर्ध्वगाद्दृह द्वितीमाद्या
स्कंपर्वातास्कंधप्रकरणोदिताः संचारणीयः सामान्यान्तिथिषुप्रतिपन्नयः कश्चित्कश्चिद्विशेषोस्तिसोयम
त्राभिधीयते पूर्वेद्युःकस्तीयातःपरेद्युःस्त्रिमुहूर्त्तगा साद्वितीयापरेयोप्यापूर्वविद्धागतोरं संमात्ततीयाद
र्शस्यादुत्तरस्याद्भूतांतरे परेद्युर्नास्तिचेत्पूर्वविद्धाप्यस्तुव्रतांतरे मुहूर्त्तमात्रसत्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे न्तु
द्धाधिकायामप्येवंगणयोगप्रसनात् चतुर्थीतुपरेयोप्यागणनाथव्रतस्यतु मध्याह्नव्यापिनीपूज्यात
दृत्वागचतुर्थ्यपि परेद्युरेवमध्याह्नव्याप्तौविघ्नस्यसोत्तरेणा अन्यथापूर्वविद्धैवमातृयोगप्रशस्तितः प
र्वघ्नेवतद्यातोपूर्वास्याविप्रयातिथिः नोवेत्सर्पस्यपंचम्यायोगोत्पंतंप्रशस्यते गोर्याःशुद्धत्रयाप्यस्त
गविद्धानिषिध्यते सर्वत्रपंचमीपूर्वाप्रात्याग्रहैरव्रतेपरा नागविद्धास्कंदषष्ठीसानिषिद्धाव्रतांतरे उत्त
रस्यात्त्वलाभेतुनागविद्धैवगृह्यतां विनाद्यस्त्रानाडीभिर्नागवेधोनरोचकः सप्तमीपूर्वाविद्धैवव्रतेमुनि
रिवलिषपि त्वलाभेपूर्वविद्धायाः परविद्धैवगृह्यतां व्रतमात्रेष्टमीकृष्णापूर्वायुक्ताष्टमीपरा पूर्वाष्टमी एम॰ ३
तुयुक्तापिपूर्वविद्धाविधीयतोपवासद्वयेप्युक्तेनेवम्निवशान्तिमहोत्सवे ज्येष्ठर्क्षयोगेपूर्वापिग्राह्याज्येष्ठा

व्रतेतिथिः मध्याह्नात्पूर्वमर्क्षसंचेत्परेद्युःसाप्रशस्यते ज्येष्ठर्क्षभानुवारेप्यीयोगोलक्ष्म्याःसुदुर्लभः जयं
त्याख्यंव्रतंभिन्नंकृष्णजन्माष्टमीव्रतात् शुद्धाचसप्तमीविद्धेत्येवंजन्माष्टमीद्विधा सप्तमीचेन्त्रिंशीघ्या
त्याकृविद्धाशुद्धान्यथाभवेत् शुद्धायीनास्तिसंदेहोविद्धाचत्रिविधेष्यते नित्रीप्ययोगःपूर्वेद्युःपरेद्यु
र्वाद्वयोरुत पूर्वेवप्रथमेपक्षेपरेवोत्तरपक्षयोः अष्टमीरोहिणीयुक्ताजयन्तीसाचतुर्विधा शुद्धाशुद्ध
धिकेत्येवं[illegible]विद्धाविद्धाधिकेतिच शुद्धायामपिविद्धायांनक्षभाव्योन्तुनातिथिः शुद्धाधिकायांयोग
श्चेदेकस्मिन्वादिनद्वये नेकयोगेक्षिसंदेहोद्वियोगेप्रथमेदिने सदानिश्चीथपश्चाद्देत्युत्तमोमध्यमो
धमः योगस्त्रिधापिपूर्वेद्युः सेपूर्णात्वादुपोषणं विद्धाधिकायामप्येकदिनयोगेसगृह्यतां द्वयोर्यो
गस्त्रिधाभिन्नोनिशीथेरेतुभेदतः तद्वद्विदिनएकस्मिन्नुभयोर्नोभयोरिति एकस्मिंश्चेत्तद्दिनेस्या
त्सयोरंत्ययोःपरम् बुधेसोमेनयत्नाविद्धोरेसातिफलप्रदा तिथ्यंतक्षयोर्योरंतत्रमेपारणंभवेत् ए
कस्यांतेमध्यमेस्यादुत्तरान्तेधर्मस्मृतौ यस्मिन्वर्षेजयंत्याख्ययोगोजन्माष्टमीतदा अंतर्भूतानयंत्यां
स्यादृक्षयोगप्रशस्तितः नवमीपूर्वविद्धैवप्रसयोप्यपि मध्याह्नेरामनवमीपुनर्वसुसमन्वि

मा॰ध॰ ४ ता ग्राह्या नैवाष्टमीयुक्ता सनस्तत्रापि वैष्णवैः कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता जयंतीव्रतवन्निःसंक्रा
म्यं चैकादशीव्रतं अरुणोदयवेधोत्र वेधः सूर्योदये तथा उक्तो हि दशमीवेधो वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् कला
काष्ठादिवेधोत्र ग्राह्योत्र त्रिमुहूर्तवत् वैष्णवानां साधारणमेकादशी संप्राप्तोदि वैष्णवः विद्धत्वाद्यवैष्णवैर्वासु
द्धाप्याधिक्यसंभवात् एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्स्यात्तदा दिनं पूर्वं ग्राह्यमुत्तरं स्मार्तैर्वैष्णवनिर्णयः
एकादशी द्वादशी चेत्सुभयं वर्द्धते यदा तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तैस्तु परं दिनं द्वयोरवृद्धौ पूर्वैव शुद्धावि
द्धापि सा परे एकादशीमात्रवृद्धौ तद्विपर्यासो व्यवस्थितिः उपोष्या वह्निभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः द्वा
दशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तैर्निर्णय ईदृशः श्रवणेन युता चेत्स्या
द्द्वादशी सा द्विवैष्णवैः स्मार्तैश्चोपोषणीया स्यात्त्यजेदेकादशीं तदा उपवासव्रतारम्भव्रते सार्द्धमुहूर्त
कैः सप्तभिर्दशमीविद्धां चेत्तामेकादशीं त्यजेत् द्वादशी पूर्वविद्धैव निखिलेषु व्रतेष्वपि शुक्लात्रयोदशी ए॰म॰ ४
पूर्वापरा कृष्ण त्रयोदशी अलाभे सापि पूर्वैव पूर्वोनंगत्रयोदशी सा शुक्लात्यनेपरा ग्राह्या स्याद्युतां सा य
शाक्तिकी चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णा तु चतुर्दशी उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्यानंतव्रते तिथिः शुक्लापिए श्री

त्रियुक्ता स्याच्चैत्रश्रावणमासयोः शुक्ला सर्वापि पूर्वैव परे स्यादापराह्णिकी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पौर्णमा
यास्ति सा भवेत् त्रिनरत्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्ताप्रयत्नस्यते तदभावेन्निशीथे व्याप्तापि परेऽत्यंतं तस्याश्चा
संभवे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनी तिथिः तिथ्यंते पारणं याम त्रयादर्वाक् समापने अन्यथा पारणं प्रातरन्याति
थ्युपवासवत् पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पंचदशी तिथिः नाडोप्यासप्तभूतस्य स्युश्चेत्तत्र पनरे ह्नि यतापा
रणं सर्वाणि परे ह्न्येव सर्वदा श्राद्धे पराह्णकालीनोपदर्शोन्यापिकेनस्मृतः दिनद्वये व्यापिकेदेशे तो ग्राह्यो
महत्वतः तुल्यत्वे चैकदेशेतु स्यात्पूर्वोन्यथोत्तरः कृत्स्नव्याप्तो द्वयोर्ह्रासवृत्तिपक्षे विद्धत्वतः साग्न्यनग्नि
व्यवस्था स्यान्न स्याद्विदर्पणद्वयोः पूर्वेद्युः साग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युरनग्निकः पर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्याह्ना
बात तः पुरा अन्वाधानं पूर्वदिने यागः संधिदिने भवेत् ऊर्ध्वं मध्याह्नात्संधौ न्वाधनं हि तद्दिने इष्टिः पर
दिने कुर्यात्स्यो वाजसनेयिनः यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा न काप्यन्वाहितिः किंतु तदा
संधिदिने हि सा सैषिस्यैवत्संगवादूर्ध्वं प्राक्कैर्यागं दामर्हेनादृतः सापौर्णमासीवित्तेया सध्यस्कालविधौ
तिथिः वाद्वप्रतिपदो यामात्ततद्र्द्धं पर्वणि क्षिपेत् सायमारं तथाक्षिपास्संधिर्निश्चीयतां सदा वोधाम

मा.ध. नमतेदर्शश्राद्धं चेद्दिनि विनिश्चियते द्वितीयाद्रिमुहूर्त्ता चेत्तदा तिथ्यापएक्षिकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शे सन्ने
५ पिवत्तेयेत् दर्शश्राद्धं तथा कार्यमिति बोधायनोऽब्रवीत् दृष्ट्यादिविकृतिः सर्वापर्वण्येवेतिनिर्णयः पंचमेतु
प्रकरणे प्रकीर्णकादिनिर्णयः उत्तराषाढकालोनिरालम्बमेतोपवासेतु यस्मिन्नस्तमियाद्भानुस्तन्नक्षत्रमु
पोषणे मुख्यं तस्यासंभवे तु गृहीतव्यानि त्रीण्ययुक्त उपवासे यस्य संस्यात्तद्दिनं नक्तभक्तयोः उदये त्रि
मुहूर्त्तस्य स्यं नक्षत्रं व्रतदानयोः दिनद्वये तथा लेतु पूर्वस्याद्व्रतवर्त्तनः श्रवणेत्तूत्तरं ग्राह्यमुपाकरणकर्म
णि पित्र्ये तु तिथिवत्सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः पूर्वैः स्यादुपवासाद्यौ युक्तयो व्रतदानयोः योगाः श्राद्धेकर्म्मका
लयाप्तकल्पपरिग्राह्यतां करणं यद्दिनेतत्तु ग्राह्यं पूर्णत्र्योदशोयदा तदा दिनद्वयेकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति
वारेषु सत्रामाभावाद्ग्रहीतव्यं यथास्थितं अथ संक्रान्तिनाद्यः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्मसु चोषेषुकर्कटे
एकामकनेविंशतिः पूर्वाः वर्त्तमाने तुलामेषेना उभयतोदश वृषभादौ स्थिरेषु पुण्याः प्राक्पश्चादपिषोड एम. ५
श मिथुनादौ द्विः स्वभावेऽन्तएः षष्टिनाडिकाः अर्द्धरात्रे संक्रमणे ज्ञात्वानुष्ठाननिषेधतः उक्तोकालोव्यव
स्थाप्योतद्धुलात्पूर्वपश्चिमौ रात्रौ संक्रमणे भानौ दिनार्द्धेस्नानदानयोः अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्न

स्योपरिक्रिया ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्द्धमुदयात्प्रहरद्वयं पूर्वोत्तरार्द्धंत्वेतुपरा संक्रमते रविः प्राग्दिनद्वयं पुण्यं मु
क्त्वामकरकर्कटौ कर्कटे मकरे त्रिंशत्प्राक्पश्चाद्दश नाडिकाः पूर्णिमाप्रतिपत्संधौ राहोः संपूर्णमण्डले ग्रसते चै
द्रमर्कं च पर्वप्रतिपदंतरे ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते
सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना अपराह्णे न मध्याह्ने म
ध्याह्ने न तु संगवे भुंजीत संगवे चेत्स्यान्न पूर्वं भुजिमाचरेत् ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्
ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्द्वोः प्राप्नुतो यदि तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः अर्पोदर्यादितो वर्ज्यं दिना
नां नवकं ध्रुवं मंगलेषु समस्तेषु ग्रहणे चेंदुसूर्ययोः द्वादशादिस्तृतीयांतो वेधश्चंद्रग्रहे स्मृतः एकाद
श्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः इंदुग्रहेतयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनत्रयं नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमय
ज्ञक्रियासु च उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते दर्शनान्नियमं न्यायेन वर्णेतु मिहोद्यमः तमेवं निर्ण
यं शास्त्रन्यायाभ्यां कर्तुमुद्यतः नतु नामनुद्यमः सफलः कालस्यागानकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परम
रहस्यमजानानः कपिलमहामुनिस्तत्वानि विवेक्तुकामः कालमुपेक्ष्यान्यान्येव पंचविंशतितत्वानि विवि

मा.ध.
६

वेचा मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति न
चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यांतर्भावो मुनिना विवक्षित इति शंकनीयं त्वदभिमतस्य कालस्य पंचविंश
तितत्त्वानां च परस्परमत्यंतविलक्षणत्वात् तथा हि चिरक्षिप्रादिव्यवहारस्यासाधारणो हेतुः काल इति त्वदभि
मतं काललक्षणं तत्त्वानां त्वन्यादृशानि लक्षणानि सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिः मह
दहंकारपंचतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतीनां मध्ये अध्यवसायहेतुर्महत्तत्त्वं अभिमानहेतुरहंकारः
शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मकानि पंचतन्मात्राणि इंद्रियाख्यादि पंचमहाभूतानामेकादशेंद्रियाणां च षोडशानां विकार
णां लक्षणानि प्रसिद्धानि अप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः नत्वेवं लक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यांतर्भावः
संभाव्यते नापि वादिभिस्तत्त्वांतरं मुनिरनुमन्यते कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि न्यूनाधिकानीति चेत् सेरुक्षणदंख
एकश्लोकबहिःकरणांतःकरणे विविच्य न कालं व्यवहार सांप्रतकालं वा त्वं चिरकालमाध्यैतत् क्षणमिति परत्र
क्षिप्रापरत्वबोधनीय इति न्यायेनायं व्यवहारेण तु स्सिद्धांताभिप्रायेणेति विरामः अत एवैतद्वचनं व्याचक्षा एम.
णा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेवमाहुः कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादिभेदप्रवर्तयितुम ६

र्हति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरतीतानागतादिभेदं भावं प्रतिपद्यते संतु त एवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमत्रांतर्ग
डुना कालेनेति सांख्याचार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वांतराभ्युपगम इति अथोच्येत भूतकालो वर्तमानकालो
[illegible]निष्यत्काल इति एवंविधापि भूतादिष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमंतरेणानुपपन्न इति न
त्रापदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्मते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेष्वनुवृत्तभावेष्वप्यनुगतः
पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थत्वाख्यं तत्त्वांतरमंतरेणाप्युपपन्नः तथा कालप्रत्ययः कुतो नोपपद्येत त
स्माद्विस्तरतः कालं निर्णेतुं महानयमुद्यमः श्रेयानद्वि श्रीमन्माधवाचार्यस्य न कथंचिदप्युपपन्न इत्येवं
प्राप्ते ब्रूमः आयुष्मतश्चैतस्यैव निमूढकालतत्त्वे यः प्रद्वेषः स किं स्वहेतोरिति वक्तव्यं किं कपिलमहामुनिना
निराकृतत्वात् किं वा सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेष्वसंगृहीतत्वात् उत लक्षणाभावात् आहोस्वित्प्रमाणा
भावात् अथवा प्रयोजनाभावात् अथ तत्त्वगतपंचविंशतिसंख्याव्यासपाठेनाप्यासिताच्छुद्धाबाधा
त् न प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य मुनिनाप्रणीतस्यानुपलंभात् न द्वितीयः अतिप्रसंगात् अन्यथा वेदादि
प्रोक्तानां ज्योतिःशास्त्रादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगांधर्वप्रोक्तानामोषधशास्त्रलक्षणादीनां चर्चिसांख्यहीनत्वेन तेषामपि

मा·भ·
१

भवतः प्रद्वेषः केनचार्येत अप्यनेवं विशिष्यासौ प्रद्वेषि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयांतर्भावादस्तिवार्या
त्सीप्रद्वेषस्तुथ्येत तर्हिकालस्याप्यसौ नदंडवारितइति बुद्धिं समाधत्ते कालस्यगुणत्रयपरिणामत्वेनसा
वयवत्वेमनित्यत्वेचघटादीविषयस्तस्यैतेतित्वेन नित्यनिरवयवकालतत्वाभिनिवेशात्रव्यतोचेत्रोपिकारः प
तत्यैवकृष्णप्रहादविरास्ति वेरचादिनांतुनकाचिद्क्षतिः कालस्योत्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षसिद्धतावुप
लभ्यमानत्वात् नैत्तिरीयब्राह्मणायांनाराणीयेकालोत्पत्तिराम्नायते सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतः पुरुषा
दधि कलामुहूर्ताःकाष्ठाश्चाहोरात्राश्चसर्वशः अर्द्धमासामासात्मतवःसंवत्सरश्चकल्पंतामिति तस्या
मेवब्राह्मणस्यायांआरुणकेतुकचयनब्राह्मणे सावयवत्वंश्रूयते उक्तौविधोवासांसिचकालावयवानामितः
प्रतीच्योदिचिति इतोस्मादनुवाकात्सतीत्येषयेस्तनेषुन्नुवाकेषुकालावयवानामेकत्वेनोध्यानवत्वोवेषुडन्कः
वस्त्राणिचोक्तानीत्यर्थः नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनोवेदवेशोपिकारिणतस्यास्मृतादेवताइतिवरापसि
कोनित्यतामाभीतर्थोनब्रान्तमुपेतयस्वगसासारिवत्स्यत्रीमोप्यानयनमस्यतायांनतात्पर्यमेवरणनीमिं एवंच
सतिविरोधाधिकरणन्यायोनानुगृह्यतोभवति तस्मन्नयायस्यसौप्रादकोवेतोन्मोको औदुंबरीवेष्टनीया

हम·
१

सर्वेत्येषास्मृतिर्मितिः अमितिर्वेतिसंदेहेमितिःस्यादष्टकादिवत् औदुंबर्याःस्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षवेदन:
विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानतेति अयमर्थः अध्वरेमहावेद्यांसदोनामकस्यमंडपस्यमध्येका
चिदौदुंबरशाखास्तंभत्वेननिखातोभवति तामुद्दिश्यचवेष्टनंस्मर्यते औदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येति तत्र
संदेहः एषास्मृतिःप्रमाणंनवेति तत्रपूर्वोधिकरणेअष्टकाःकर्तव्याइत्यस्याःस्मृतेर्मूलवेदानुमा
पकत्वेनप्रामाण्यमुक्तं तेनैवन्यायेनसर्ववेष्टनस्मृतिःप्रमाणमितिपूर्वःपक्षः औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदि
तिप्रत्यक्षश्रुतौस्पर्शोविधीयते नचासौसर्ववेष्टनेसत्युपपद्यते तथाचसर्ववेष्टनस्मृतिर्मूलभूतवेदानु
मानस्यप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात्यथार्थदृष्टत्वेननिर्मूलावेष्टनस्मृतिरप्रमाणमितिसिद्धांतइति अ
यमन्यसौ मद्गुतातपसात्रिवमाणध्यतत्र्यसारलब्धसर्वेतत्वपदःकणादमहामुनिर्वेरतात्पर्यसंपन्नवेत्ती
तिवेदस्यैवमिदमेतिप्रतीतादर्थादर्थांतरंनेतव्यमिति एवमपिमस्यप्रसादादस्यसर्वतत्वामलमतस्त्वत्रि
वोमुख्यः सर्वदुःखनितन्मतानुसारेणकणादमतस्यैवान्यथानयनमस्तीतमुक्तिवेति त्रिवोहिसर्वेषागमेषु
षट्त्रिंशत्तत्वानिनिरूपयन्कालतत्वस्योत्पत्तिमेणीचकारनिलिलिरश्रीवामप्रसारमायोक्तिः हात्तानोभा

क्री

मा.भ. जगज्जनः सुखानि पचतत्त्वानि निश्चित्य ज्ञात्वा निसर्गाद्विश्वस्य विधायकानि निर्दिश्य तानि निर्दिष्टान्माध्यकार्यत्वे
८ न्निपूर्वकमेव कालं निर्दिशन् पुंसो जगत्कर्तृत्वार्थमाध्यात्म सत्व पंचकं भवति कालो नियतिश्च तथाक
लाच विद्या च रागश्चेति तानि माया तत्वसहितान्येकादश तत्वानि सांख्यसिद्धेभ्यः विज्ञातिरिक्तानि चो
द्दिश्य क्रमेण विवृणोति एवं चिरमाद्यो नानाविधः शक्तिमपीशो जनयति कालतत्वमेवादौ भाविभवद्भूतम
यं कलयति जगद्वेष कालो नतद्इति तत्र टीकाकारो दृश्यमानस्यो नन्वेष कालो नैयायिकादिसिद्धो नित्यो भूत
भवः अतन्त्वाहृत्वाविशावद्भूतमयमिति भूतादिरूपेण त्रिविधत्वाद्वे चेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति
न भावः केन कार्येणास्य सिद्धिः अतन्त्वाहो कलयति जगद्वेष कालो नतद्इति चिदक्षिप्तादिप्रत्ययो पाधि
द्वारेणाकलयत्याक्षिपतीति अर्थ इति इत्थं प्रत्यक्षस्मृतिसद्भूतेश्वरागमैः कारणत्वेन स्य बाधेऽस
ण त्युत्तर मीमांसायां तद्धितीयाध्यायप्रथमाधिकरणन्यायो नुग्रह्यते तत्र च सर्वस्य सेश्वरहृदी को ऽस्ति कौ एम.
सांख्यस्मृत्यास्ति ईको चोनव विरसमन्वये धर्मवेदः शावकाराः ईको चोनन कारणा प्रत्यक्षस्मृति ८
मूलाभिमिन्द्रादिस्मृतिभिः स्मृतिः अमूलाकापिलीवाध्यानईको चोनयामतद्इति अयमर्थः आति

शादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणे जगत्कर्तृत्वे च प्रतीमते सांख्यस्मृत्यादिसिद्धप्राधानस्य जगत्कारण
त्वं प्रतिपादयति तत्र न यास्मृत्या वेदस्य संकोचोस्ति न वेति हेत्रामस्मृते जगत्कारणमन्येन निरवकाश
त्वात्तावत्स्ये वेदस्य तु धर्मविचारितार्थत्वाद्दो बंध्यं ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचितइति पूर्वपक्षः
प्रत्यक्षश्रुतिभिर्वेदैरनुगृहीता ब्रह्मोमन्वादिस्मृतमोप्रमाणः कारणतामाचक्षते सांख्यस्मृ
तिस्तु कामूलहीना चेति दुर्बलत्वात्तेन बाध्या अतो नास्ति वेदस्य संकोचइति सिद्धान्तइति अथ नाक्षि
कत्वाभिमानग्रहगृहीतेभ्यस्त्वनुराग एवं सूखे भूतादीनामोपाधिकानां कालविशेषणमेवोत्पत्ति
मंतु निरुपाधिकस्य मुख्यकालस्येति तर्हि किं पर्दकान्वेषणमयं हन्ताश्चितामतिमज भंतेत्यस्य चा
तिस्वरमायणी श्रीकृष्ण भाष्यकस्य तमेवनियमो भूः यतः साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाय द्रव्याण्यनि
ष्पन्यस्त्रत्वनत्वमवाग्मः व्यवहारहेतुनां भूतादिकालविशेषणमधारः स्वयं व्यवहारणीतोऽनि
त्यो निरवयवो मुख्यः कालोऽयः सपरमात्मैव तथाच श्वेताश्वतरे आमननेति कालकालो गुणी सर्व
विद्यइति आत्मा नित्यता नित्सत्व सम्भवत्व निरवयवत्वचिंता सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्वे ...र्थिकः

मा.ध. ८

कालस्य सौरदः शास्त्रसिद्धमुक्तावलम्ब्योतिष्टोमादिवत्तत्र कृतिष्ठुतुषविनैकानुपपत्तेरगादित्सवगंतव्यां
तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयमीधोपि नास्तीति शङ्कद्यतः वैशेषिकग्रंथेषु सर्वेषुपि का
लप्रकरणेन त्वस्य लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च प्रपंचितत्वात् प्रमाणांतराणि तु कालसाधकानि स्मृ
त्यैवोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आहुः एकं तु के मैत्रमामनंति स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतु
ष्टयं एतैरादित्यमंडलं सर्वैरेव विधास्यत इति तत्र स्मृतिरनुमिपश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं प्रत्यक्षं श्रो
त्रग्राह्यो श्रुतित्रिभो वेदात्मोक्षरएवश्रोणिप्रत्यक्षं मोपनिषदामौमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा ऐतिह्यमिति हा
सपुराणादिकं ज्योतिःशास्त्रस्याप्यत्रांतर्भावो द्रष्टव्यः अनुमीयतेस्य मूलभूतं श्रुतिवाक्यमनेनेत्यनु
मानं लिंगवाक्यादि तस्य च स्मृत्यनुमापकत्वमान्नायार्थविस्पष्टमभिहितं आचार एव स्मृतिः तस्याः स्मृतेश्च
श्रुतिकल्पनमिति तदेवं स्मृत्यादीनां चतुष्टयं संपन्नं एतैश्चतुर्भिः सर्वैरेव्यादित्यमंडलं प्रमीयत इति मैत्र
स्यार्थः ननु स्मृत्यादीनि मंडलसाधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वेनेति चेत् मैवं मंडलस्य एम॰ ८
सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्यनुपयोगात् कालविषयेष्वत्र कालनिर्वाहकमंडलेनान्युप

न्यस्तानि तथा च मंडलद्वारकालसिद्धिः प्रतीयते कालविवस्वतोर्हि मैत्रेयश्रुतिः स्फुटा तथानेनत एवमाम्ना
यते सूर्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि तस्याः पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति तस्यायम
र्थः भुवनगतं सर्वं भूतजातमधिकृत्य रसवीर्यविपाकादिमिव्यंजनसमर्थं मरीचिं सूर्य आदत्त इति
२ तत्कृतेन च भूतपाकविशेषेण निमेषादिः परार्द्धपर्यंतकालविशेषः स्मार्तैरवगतो भवतीति कालप्रतिपादका
नि च स्मृत्यादीन्युदाहरामः तत्र मनुः कालं कालविभक्तीश्चेति सृष्टिप्रकरणे कालस्य व्युत्पादनं हारीतेनाप्यु
पि श्राद्धकालाः प्रकीर्तिता इति एवमन्यास्वपि स्मृतिषु दाहार्यं श्रुतिष्वपि कृतं पास्वेद्यौविचिनोतिका श्री
ल इति बह्वृचाः अहमेव कालो नाहं कालस्येति तैत्तिरीयाः को च संध्या कश्च संध्यायाः काल इति सामगाः
योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषमाहात्म्यध्यानसमाधित्रयरूपो योगिनोतीतानागतकालं प्रत्यक्षतः पतंजलिना
भिहितं तथा च पातंजलसूत्रं परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानमिति साक्षिप्रत्यक्षमिति अहमस्मि
कालेनिवसामीत्यनुभवस्यावस्त्सर्वजनीनः नचासौ बाह्येंद्रियकृतः कालस्य रूपादिहीनत्वात् नापिमा
नसः तार्किकैस्तदंगीकारात् नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्यक्षत्वात् अतः साक्षिभावेष्यापरो

मा॰ध॰ १० स्यपरत्वं नास्तीसि प्रत्यक्षमेतदित्योपनिषदामन्यंते इतिहासेपि महाभारते पठ्यते अहोरात्रघटिकान्यस्तोऽपह
रोघटिकाधिकोसकालः कृतपोष्टमः पितॄणां दत्तमक्षयमिति पुराणेपि अनादिरेष भगवान् कालोनं
तोजरः परइति त्रिष्वप्यपौर्णमास्यादिकालेष्वाधानेषु कसंज्ञकान्यत्वं लकुलोचितान्देवपित्र्येष्वेष्वः
सौरदृष्ट्यादिसमर्पणादिकान्धर्मविशेषान्नीनुवाणादिकफलविशेषैसमाचरंति तदेवमनेकप्रमाणप्रमि
धध तकालेप्रमाणाभावरूपश्चतुर्थपक्षः कथमाशंक्यते नापिप्रयोजनाभावादितिपंचमः पक्षोप्युपपद्यते नार्कि
कैस्तावत्सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमुक्तं विदितं लोकेषु व्याकपयोगाः कालविशेषरूपस्यपीनलादिभि
र्व्यवच्छिद्यतोऽहर्विकेत्रापमाणा कृपयोगोपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः अतः तस्मान्नैककर्मापि योग्यास्तु पदर्शपि
ष्यते तस्माद्बुद्ध्यारुह्यकृतस्तद्यप्रदुष्टदत्वपंचमः पक्षः परित्रिष्वन्तोतथा च पापात्मनः स्वस्य बुध्यपण्यं
पुण्यात्मनिमाधवाचार्यैः सम्यक्पयन्कामाचार्त्रिस्समानरं आसितद्वंकालस्वप्रत्याप्यातुमन्यकपलान्नि
र्णयोयमः सफलइतिसुस्थितं ननु कतरः कालोत्र निर्णीयते किंलक्षणः कालः उत्तकालकालः ननुकिं ए॰म॰ १०
मिलप्रसिद्धभायपाभीषयाहि नभीषयाम्यहं किंतस्यैवकलयितव्यमेतत्कालविद्धिविध्यं येनयाणिदेहा

रयोतीतवर्त्तमानादिरूपेणकलयितव्याः सकेवलः कालः सचतत्प्रकारान्तरवचनेन सर्वमुदाहृतः कलयतिना
देषकालोत इति तात्पर्याः कालोप्युत्पत्तिस्थितिविनाशकारणत्वेन कलयितव्यः सकालकालइति सचवा
सिष्ठरामायणेदर्शितः कालोपिकल्प्यते येनेति श्रुतिश्च भवति सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालका पृ:
लोगुणीसर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुरिति कूर्मपुराणेपि अनादि
रेषभगवान्कालोनंतोजरः परः सर्वगत्वात्स्वतंत्रत्वात्सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ब्रह्माणोबहवोरुद्रा अन्येना
रायणादयः एकोहिभगवानीशः कालः कविरितिस्मृतः ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणांप्राकृतोलयः प्रोच्य
तेकालयोगेनपुनरेवचसंभवः परंब्रह्मचभूतानिवासुदेवोपिशंकरः कालेनैवचसृज्यंतेसएवग्रसतेपुनः
तस्मात्कालात्मकंविश्वंसएवपरमेश्वर इति विष्णुधर्मोत्तरेपि अनादिनिधनः कालोरुद्रः संकर्षणः स्मृतः
कलनात्सर्वभूतानां सकालः परिकीर्तितः कर्षणात्सर्वभूतानां सतुसंकर्षणः स्मृतः सर्वभूतशमित्वा
चसरुद्रः परिकीर्तितः अनादिनिधनत्वेनसमहान्परमेश्वर इति ज्योतिःशास्त्रेपि भूतानामंतकृत्का
लः कालोन्यः कलनात्मक इति तत्रैवैसतिद्वयोर्मध्ये कालकालोत्रतावन्ननिर्णेतव्यः तस्यधर्मानुष्ठाने

मा.ध. ११ दुर्हेतुत्वात् अनुपादेयत्वाच्च परित्यज्य एतामात्मपरसतिष्ठ्यास्त्रिरूपः स्पष्टमेवोक्तः शास्त्रएवसम्यग्दृष्ट्वा तीनदृति
रूतमनया कालनिर्णयप्रकारोस्तीति प्राप्ते अतः उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकारस्य नारीश्वरस्य सर्वे
षु कर्मारंभेष्वनुसन्धेयत्वात् अत एव श्रीधरः पुराणादृष्टवाक्यनारोईश्वरमनुसन्धत्ते सर्वेषु कालेषु समस्त
देशेषु सर्वेषु कार्येषु तथेश्वरेश्वरः सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्ममोत्तमाङ्गाल्पविश्रद्धेयेदृशः यस्यस्व
तापनात्मोन्मात्मयोवृष्टिक्रियारिषु अनन्तः पूर्णतां यातिप्रघो वैरितमच्युतमिति मायादिरूपभेदस्यतुस्व
रूपेणानित्यत्वविशेषोत एवार्त्तकर्मनिर्देशेन सहकालस्यांगांगिभावो निर्णेतव्यः ण्यसो हि मादि प्र
भृतिषु ग्रंथेषु नित्यत्वाप्यनेकत्रविप्रकीर्णस्यैकत्र संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते तत्र स्वं चिकीर्षितस्य
ग्रंथस्य कालरूपो विषयः तैस्तद्रूपं प्रयोजनं चास्तीत्यर्थ ग्रंथआरम्भते नित्यो नन्यः श्वकालो हि तत्र कोऽपि
घःपरेश्वरः सोऽनादिरनंतोऽचिन्त्यः पवित्रो भक्तानुकंपयेति नित्यकालस्य परमेश्वरत्वेपि प्रमाणं पूर्वमेवोपन्य
स्तं परमेश्वरस्यवाचाङ्मनसागोचरत्वे सर्ववेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्रैव तदनुभावश्च प्रमा एम० ११
णं भक्तानुग्राहिमूर्त्तिलीलावतारत्वे तु सामविरक्षणानिशेषकर्मांचिरास्याविकामामाम

तेन सांत्वयाप्याविकायामेव मुनेः अग्निवायुरुद्रादयो देवाः दिग्वरानुगृहीताः सर्वत्र विजयमानाः स्वकीय
मेवैतत्सामर्थ्यमिति अभिमन्यंते तस्मैतान्बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म यक्षरूपं चक्षुर्गम्याकांचिन्मू
र्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव तमाग्निहरायुदालापि राजसचिन्ताभिवायमस्तेतं नैव बुबुधाते इदं यक्षमा
ति अग्निवन्नावबुध्यदृति वा अस्ति चरणमोषशिवपिशुक्रोपाख्याने शुक्रे भृतमभवत्पुत्रतपितामहःगुरुः क्रुद्धो मा
रपितारं कालं कालत्रासुसूयतः तदानीं कालोनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पद्यते अथाकलितरूपो
सौ कालः कबलितः प्रजः आधिभौतिकमास्थायवपुर्मुनिमुपागमत् खड्गपात्राधरः श्रीमान्कुंडली
कवचान्वितः ऋतुषड्मयो रारयक्तिरवड्ड समन्वितः मासद्वादशकोदाम ऋतुने द्वादशकोदंडः स्वाकारसम
कवा याब ह्यात्तः किंकरसेनया सर्वेपत्य प्रणम्यारोकुपितं तं महामुनि कल्पस्कंधाश्रिंगा भीरं सोल्लर्षमुवा
आकाशकिंत बोधनसस च त्वमस्तं ततपाविश्वनयं नियतिपालकाः तेन सेदरूपसे रूपसाधो नेतरयेद्धयामा मातपःसपया
न ल्पेकल्पकालमहानलैः बोनरापोऽभिपितस्यकिं तीनरापेनधस्यासि सौहाराखलमोग्रस्तानि गीर्णी
नुद्रकोटयः भुक्तानि विशुरैरानि केनत्राणायसंमुने भोक्ताहिनिमंत्रणं नभोजनेपुष्करारयः सर्वे

मा॰ध॰ १२ नियतनिरेषाद्विनाश्वयोरेतदीदितमिति नच भक्तानुजिघृक्षया कृतामूर्त्तिरीदृश्येवेतिकश्चिन्नियमोस्ति स
र्वासां मूर्त्तीनां परमेश्वरस्य भक्तचित्तेप्रियामाः सर्वस्यान्त्रपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएवभगवद्गीतासु योयो
यांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धां तामेवविदधाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्या
राधनमीहते लभतेचततः कामान्मयैवविहितान्हितानिति विष्णुरुद्रादिचेतनमूर्त्तिवदचेतनमूर्त्ति
र्योपितस्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः तदेतदभिदधे सम्प्राप्तये एतंह्येवबहूचामहत्युक्थेमीमां
ग्रा सन्तएतम[illegible]नधर्यवएतंमहाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतेवायावेतमाकाशएतमप्स्वेतमोषधीष्वेतंव
नस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्विति वाजसनेयिनोपि सेदलब्राह्मणेतमेतमग्निरित्यध्वर्य
वउपासतइत्यारभ्य यजुरितिविषमिति सर्पाः सर्पइतिसर्पविदउर्गितिदेवाः रयिरितिमनुष्यामायेत्यसुराः स्व ७
धेतिपितरोदेवजनइतिदेवजनविदोरूपमितिगंधर्वागंधइत्यप्सरसस्तंयथायथोपासतेतदेवभवतीति
नेत्रेपायपदंति सेमइतिवाविश्योनृत्तेभमइतिप्राणमयामनोमय इत्यादि पतञ्जलिनाप्युपासितमानवक्रिणइ एम॰ १२
पमालितेनसर्वेणाप्युपासनेनायपरमेश्वरोरूपयोगात्भवतीतिहि रणमयाधिकरणेमनोमयाधिकरणेमोः

प्रयंचितं एवंचसतिनोयदायत्कर्मारभतेसतदातत्कर्मोपयुक्तकालात्मकस्येश्वरस्यमूर्त्तिविशेषदेवतान्
पेणानुस्मरेत् अतएवमैत्रायणास्त्रिपुनानाविधानिध्यानान्युपदिष्टानि लोकेप्याविद्वद्गोपाली सर्वेपिजि
नाएकैकांदेवतांलिख्योपाश्रयंति तदेतद्भगवानाह यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रेतान्भूत
गणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः तस्मादाम्नायमाणकर्मफलप्रदानिजेष्टदेवतारूपोनित्यः कालःकर्मा
रंभेष्वनुस्मर्त्तव्यमिति सिद्धं अथजन्यकालंनिरूपयामः ननुकालस्यजन्यत्वेसतिकथंप्रलयेकाल
व्यवहारः प्रलयकालः प्रलयोतीतः प्रलयोभावीति कालनित्यत्ववादिनस्तुनायंदोषः नित्य
स्यकालस्यतपनपरिस्पंदाद्युपाधिभिः परिच्छेदस्यतेनावाक्कालइतिकालेयत्तायाःर्णयितव्या नचप्रलये
तदुपाधयः संति अतस्तत्र कथंप्रलयकालेइयत्तानिर्णयः अथयत्कार्यवादाभ्युपगमेनोपाधयो
पिवासनारूपेणसंतितर्हिकालोपितत्समानोनचेतावतानित्यत्वप्राप्तिः उपाधिषुतद्दर्शनात् अथमन्य
से इयत्तारहितोपिप्रलयकालेसृष्टिकालेयत्तावासनावशादिमत्ताव्यवह्रियते तत्रोपाध्यायत्वादि
दृष्टांतः यथाकश्चिन्माणवकस्त्रिरात्रदर्शवयस्कादध्येतुमुपक्रम्य सवत्सरमधीत्यास्मदुपाध्यायएकत्रि

प्रा॰ध॰ १३ त्रादृश्यंवयस्कःदृश्यध्ययनरहितेप्यतीतेवयस्युपाध्यायत्वंव्यवहरतीतिदृष्टमित्ताव्यवहारः एवंतर्ह्यनेनन्याये
नकालरहितेप्रलयेकालव्यवहारः किंनस्यात् कालरहितेनप्रलयादिकेनस्वल्पीतिमिरेकालाद्यिक्ततमोभ्यु
पगच्छति तथाचश्रूयते यद्यान्यत्रिकालातीतंतद्ब्रह्मैकमेवेति प्राभाकरास्तुपूर्वस्यकालत्रयासंस्पृ
ष्टकालविरहस्याभावः तस्मात्कालः सुखेनजन्यतां सचसामान्यविशेषाभ्यांद्विविधः तस्यचोभयस्येश्व
रत्वान्नित्यात्कालादुत्पत्तिमनुराह कालंकालविभक्तिंचनक्षत्राणिग्रहांस्तथा सृष्टिंससर्जचैवेमांस्रष्टु
मिच्छन्निमाःप्रजाइति तत्राद्यःसामान्यकालःसविशेषानुगतत्वात् तदपेक्षयानित्योग्रहणेत्यादिभिरनुमे ग
योभूतोत्पत्तिनिमित्तकारणमितितार्किकज्योतिषिकादयः प्रतिपेदिरे तत्रज्योतिषिकाआहुः प्रभवावि
रतिमध्यत्वानवच्छिन्नानितानितंविदितपरमतत्वायत्राते योगिनोपि तमहमिहनिमित्तंविश्वजन्मात्यया
नामनुमितमगतिवैरिभिग्रहैःकालमीडे युगपदर्थमाहदिवसासमेषप्रवृत्तोलंकायांचैत्रशुक्लादेः कालोयमना
नाद्यन्तोग्रहभैरनुमीयतेक्षेत्रइति कालविशेषेषुसंवत्सरःप्रधानभूतः अन्येषांतद्गुणभूताः तद्यथा एम॰ १३
तुएकेतुकेसमाकामते नदीवषमवत्कालवित् असंख्यात्संदेतेष्याकानघोषासमायंतिसोऽनुःस्तानानि
भि हृः

26

चत्रिति एवंनानात्वमुत्पन्नाः कालाः संवत्सरंश्रिताः अणवश्चमहांतश्चसर्वेसमवयन्त्रितं सतैःसर्वैःसमाविश्य श
उत्पुःसंवत्सरेनिवर्त्ततइति अयमर्थः भागीरथीगोदावर्योरिकानदीवायंकालः कुतश्चिद्बिंदुनापाणुत्पत्तिस्था
नादुत्पद्यते तत्रोत्पत्तिस्थानेसंलग्नोनकप्रकृतिर्यस्मिन्ब्रह्मणोन्तमायावाश्रुतिस्मृत्युदितनित्यकालात्मक
ईश्वरतोवाभविष्यति यथातांगंगादिकांदी अन्याअल्पनद्यो अभितःप्रविशन्ति साचप्रवर्धनेनघंतेऽसद्
विस्तीर्णप्रवहत्स्ववाहास्तनीनकदाचिच्छुष्यति एवंनानाविधरूपैःसमुत्पन्नाः कालभेदाःसंवत्सरएवप्र
धानंकालमाश्रिताः तत्रनिमेषाद्याःअयनपर्यन्ताः कालभेदाःसंवत्सरएवअणवः युगाद्याःपरार्द्धपर्यन्ताः
संवत्सरनाम्महांतः तेसर्वेतंसंवत्सरंसमप्रविशंति अणुत्वामवयवत्वेनप्रवेशः महतांतुसंवत्सरएव
त्रिनिष्पाद्यानामध्यक्षःसंवत्सरइतितत्वप्रवेशेणाभिधीयते तथाचवेदांगज्योतिषग्रंथेपठ्यते पंचसंवत्स
रमयंयुगाध्यक्षंप्रजापतिं दिनर्त्वयनमासांगंप्रणम्यशिरसाशुचिरिति सचसंवत्सरस्तेनगुणेनमहद्भि
श्चसर्वैःसमाविष्टोतिदीर्घःसन्नस्मिन्जगतिनोद्विघनइति नन्वल्पत्वेनिमेषपर्यन्तासितंमहत्वेतुपरार्द्ध
तथाचनयोरन्यतरस्यप्राधान्यमुचितंतत्रकथंसंवत्सरस्यप्राधान्यमितिचेत् ईश्वरेणप्रथममेवकल्पितत्वादि

28

(बृहत्साधनप्रकाशिका)

अहोरात्रो दिवस इति पक्षमासपक्षदिननिर्णीतिस्तावत् पंचसंवत्सरा इति साध्या अनंत अनादयस्ते प्रथम संवत्सरः

मा·ध· १४ तिब्रूमः तथा च वाजसनेयिनः समामनंति सो कामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं सम श्री
भवत् तद्यद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति तत्संवत्सरः प्रधानं अत एव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषान्नि
र्णयामः तत्र संवत्सरायनर्तुमासपक्षतिथिनक्षत्रमित्येवंविधाः कर्मकालाः यद्यपि पुराणेषु मन्वंतरमा (पत्र)
कल्पादीनां युगादिकल्पादिविधिरिति तत्तपः समपेतित तथापि त्रात संवत्सरामुखो मनुष्यानधिकृत्य धर्मशास्त्रप्र
वृत्तेर्न युगादिनिर्णयोत्रोपयुक्तः मनुष्याधिकारश्च स्मार्ताः पुराणः स्मृतिव्याख्यानेमनुष्याणां हितं ध
र्ममित्यस्मिन् वने प्रपंचितं ये तु कल्पो पंचविंशतितिर्यस्ते मनुष्यधर्मा स्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं
प्रेरिहाभावात् न च त्रातामुखामधिकारे कथं सहस्र संवत्सरसत्रश्रुतिः तन्निरूपणीयं तत्र संवत्सरादधि
कः कश्चित् कालो निर्णेतव्योऽस्ति अतः संवत्सरमारभ्यार्वाच्य एव निर्णेतव्याः कर्मांगकालाः न च कालस्य
कर्मांगत्वे विवदितव्यं सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति वाक्यादंगत्वप्रतीतेः तं कर्मणः स्वातंत्र्यं विषयत्वात् एम॰
प्राधान्यमभ्युपगंतव्यं तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिच्छिद्यते अत एव गार्ग्यः तिथिनक्षत्रवारादि सा १४
धनेपुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन न स्वातंत्र्येणेति स्मादिति तस्मादंगभूतेषु निर्णयेषु कालेष्वथ यथा वि

श्रीः

२८

त्वेन संवत्सरस्य प्राधान्यादितत्त्वात् अत्यल्पकर्मकृत्यमासस्वीकृतादनन्यायानुसारतो वत्सरएव वादौ निर्णीयतइतिस्थि
तम् इति माधवीये कालनिर्णये द्वितीयप्रकरणं संवत्सरेणोमायनाद्यवयववयुक्तो वयवी कालविशेषः सं
सम्यक् कृत संवत्सरमित्र यनर्तुमासास्य इति श्रुत्यन्तः स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः
मासानां तु चांद्रसावनसौरत्वेन त्रिविधत्वभेदेन चांद्रस्त्रिविध्यं प्रपद्यते मासस्त्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः त
दुक्तं ब्रह्मसिद्धांते चांद्रसावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः चांद्रसावनसौराः स्युस्त्रयः संवत्सरा अपीति
तत्र चांद्रः संवत्सरः चैत्रशुक्लप्रतिपदादिः फाल्गुनदर्शांतः सौरस्तु मेषादिमीनांतः सावनः षष्ट्युत्तरत्रिशता
त्मकाहोरात्मकः ते च त्रयः संवत्सराः केषुचित्कर्मसु व्यवतिष्ठंते केषुचिद्विकल्प्यंते तथा च भविष्या
त्पुराणे संवत्सरोऽध्येति न कर्म तं पश्यते वसंते तेषु कार्त्तिके कृष्णे तिथि प्रतिपत्तिथिः शुक्लात स्नानप्रकु
र्वीत स्नाने नियममास्थितः ~~ललाटपरिस्मिन्तलकं कुर्वीत स्नानं समतिथि प्रतिपत्तिथिः शुक्लात स्नानं प्रकुर्वीत~~
~~स्नाने नियममास्थितः~~ ललाटपट्टितिलकं कुर्याच्चीरननपंकजं ततः प्रभृत्यपुरिनंतिजकालंकृतं मुखं धार्य
संवत्सरं यावत् शुद्धेन वनमलमिति तत्र संवत्सरश्चांद्रो वगंतव्यः शुक्लप्रतिपत्प्रभृति तिथ्योक्तस्लिंगत्वात् न

तिथ

२९

मा.ध. द्विशुक्लकृष्णपक्षौ प्रतिपदादितिथयश्च संसिद्धाः सावनमासोपजीवनेनात्र स्वस्थाः ऋतुनववर्षाणि पंचकेत्यादि संवत्स
९५ रस्यानंतत्वेनाद्यंगत्वं स्मर्यते न तत्रापि चांद्र एव संवत्सरः शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामित्यादिलिंगात् न च चैत्रप्रति
पदि तदुपक्रमाभावाच्चांद्रत्वे ऽनुपक्रमणीयं तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य सम्यक्कल्पितत्वात् अत एव ब्रह्मपुराणेऽभि
ग हितं चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रं तत्तदा सूर्योदये सति प्रवर्तयामास तदा का
लस्य गणनामपि ग्रहान्नागानृतून्मासान्वत्सरान्वत्सराधिपानिति चांद्रसौरसावनत्रयेष्वनुप्रवृत्तनि
मित्तान्युच्यंते चंद्रकलावृद्धिसमग्रपुण्यप्रतिपदादितिथीनां सम्यगधिकृतात्तत्रयेष्वनिष्पन्नो यः स चांद्रः द्वा
दशराशिषु सूर्यसंक्रमणैर्निष्पन्नो यः स सौरः सावनत्रिंशोहोरात्रोपलक्षकः सोमयागेषु सवनत्रयस्याहोरा
त्रसंपाद्यत्वात् तैश्च सवनैः षष्ठ्यधिकत्रिशतमहोरात्रैर्निष्पन्नो यः स सावनः एवं सति वर्तमानमासादू शुक्ल
चतुर्दश्यामारभ्य आगामिमासदूपर्यन्ते शुक्लचतुर्दश्याः प्राचीनतिथिसमुदायश्चांद्रसंवत्सर इत्यवगंतुं पञ्चनिरू
पपशुबंधप्रकरणे श्रूयते तेन संवत्सरे संवत्सरे यजेतेति पशुनासंवत्सरेणानीयादिति च तत्रापि चांद्र एव द्र ए.म.
ष्टव्यः सर्वान्लोकाननुपशुबंधयाज्यभिजयतीति नयस्त्वमाणे मासामावास्यापौर्णमास्यंचितिकल्पसूत्रकारे ९५

[illegible]

श्चांद्रतिथौ तदनुष्ठानविधानात् सौरस्तु संवत्सरः सुजन्मावाप्तिव्रतदानादावुपयुज्यते तच्च व्रतं विष्णुधर्मो
त्तरे स्मर्यते भगवन्कर्मणा केन तिर्यग्योनिं न जायते म्लेच्छदेशे च पुत्रपत्तने तन्मे ब्रूहि महामुने मार्कंडेय
उवाच मेषसंक्रमणे स्नातो सोपवासो नरोत्तमः स्नानेद्वा गवे देवे शर्मे त्वाचाप्य यथाविधि पीतारभ्य मीनसंक्र
मणे मत्स्यं वासुदेवे च पूजयेद्दिसं तेन ग्रंथेन व्रतं विधायास्ते तदुपसंहृते कृत्वा व्रतं वत्सरमेनं द्विजम्लेच्छेषु
तिर्यक्षु न नावीजन्मेति तथा सौरपुराणे धान्यदानव्रतं पठ्यते अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमं
अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विशेषतः द्रव्यारभ्य व्रतं विधायैतमुपक्रीत्य एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापन
क्रियामिति सावनस्य सत्रादावुपयोगः तदेव्यु च विष्णुधर्मोत्तरे सत्राण्युपास्यान्यसे वेतिष्कतो गवामय
नस्य सत्रस्य संवत्सरनाम्ना व्यवहारात् संवत्सरकालत्वगमिति प्रतीयते तत्र सावनो ग्रहीतव्यः चांद्रसौर
योर्मानयोस्तदनुष्ठानासंभवात् तथाहि अहोरात्रसाध्यएकः सोमयागो विशेषदः त्र्यहेणाभिधीयते ता
दृशानामहर्विशेषाणां गणः षडहः स च द्विविधः अभिप्लवः पृष्ठ्यश्चेति तत्र चत्वारो अभिप्लवाः षडहाः एकः
पृष्ठ्यः षडह इति षडहपंचकेन एको मासः संपद्यते तादृशैर्द्वादशभिर्मासैः साध्यं संवत्सरसत्रं तथा च सा

मा॰ध॰
१६

वनेनैवतत्सिद्धिः चांद्रस्यषड्रात्रो राजेर्न्यूनत्वात्सौरस्यसपादैःपंचभिरहोरात्रैरधिकत्वात् ननुसंवत्सराय
णीसिष्यमाणाएकाष्टकायांदीक्षरन्निति माघमासगतायामष्टम्यांचांद्रतिथौसत्रायणीसाश्रूयते तत्रश्चां
द्रेणैवसंवत्सरेणाभवितव्यंमैवं उक्तस्यदीक्षाकालस्यपूर्वपक्षरूपत्वात् तत्रिएकरणंहिश्रूयते अ्रा
र्त्तेवाएतेसंवत्सरस्याभिदीक्षंतेयएकाष्टकायांदीक्षंतेव्यस्तंवाएतेसंवत्सरस्याभिदीक्षंतेयएकाष्टकायांदी
क्षंतइति ननुपक्षांतरमपिचांद्रतिथिमेवोपजीव्यश्रूयते फाल्गुनीपूर्णमासेदीक्षेरन्मुखंवाएतत्संवत्स
रस्ययत्फाल्गुनीपूर्णमासइतिनतस्यापिनिराकृतत्वात् तस्यैकैवनिर्यैतिहिनिराकृतं एकैवनिर्या एकाद
यदोषइत्यर्थः ननुसिद्धांतेप्यवंश्रूयते चित्रापूर्णमासेदीक्षेरन्मुखंवाएतत्संवत्सरस्यपच्चित्रापूर्णमासो
मुखतएवसंवत्सरमारभ्यदीक्षंतेतस्यनकाचननिर्यामवतिचतुरहेपुरस्तात्पौर्णमासेदीक्षेरन्तेषामेकाष्ट
कायांक्रयःसंपद्यतइति बाढं अस्त्वेवमेतावतादीक्षोपक्रमेचांद्रतिथ्युपजीवनंतथापिप्रधानेकर्मणि
सावनपक्षकोबाधः नह्यस्तिबाधः तेषांपूर्वपक्षेसुत्याःसंपद्यतइतिसुत्याख्येप्रधानकर्मणिचांद्रस्यमु
ख्यपक्षस्योपजीवनात् उपजीव्यतांनामसुख्यपक्षः तथापियथोक्तप्रकारेणाकृतस्यप्रधानकर्मणः [illegible]

32

सावनमेतरेणानिर्वाहात्सएवाचरणत्यते अयमेवन्यायउत्सर्गिणामयनेकुंडपायिनामयनेतुएयणारेव
योजनीयःतेषांगोसत्रविकृतित्वात् यत्तुचांद्रादिनियामकंनास्तितत्रैच्छिकोविकल्पः तथाहि पिप्पलाद
ब्रह्मणात्पायामाथर्वणिकोभारद्वाजादीनांविद्याधिकारसिद्धयेगुरुणापिप्पलादेनादिष्टःसंवत्सरंचासमामनंतिभ
यएवतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयासंवत्सरंतस्यथाकामंप्रश्नान्पृच्छतेति वद्रूचास्त्वितमेवार्थमतिरे
कमुखेनामनंतितापतः संहितानानंतेयास्तिनेप्रश्नमान्नासंवत्सरंवासहिनइति तेत्रिरीयास्त्वानुणकेतुक
मग्निंचेष्यमाणस्यदीक्षिपवणंस्नानादिरूपंव्रतमामनंति संवत्सरमेतद्व्रतंचरेदिति एवंविधेषुव्रतेषुमुनि
यामकाभावाच्चांद्रादीनामन्यतमइच्छयाग्रहीतव्यः ननुसंवत्सरस्यचांद्रसौरसावनभेदेनत्रैविध्य
मेवांगीकृत्यतत्स्वरूपविनियोगावुक्तौ तंत्रैवंत्रैविध्यंनियमेनयुक्तः अन्ययोरपिनाक्षत्रबार्हस्पत्ययो
र्द्विविधयोःसंवत्सरयोर्विद्यमानत्वात् तथात्याथर्ववेदविदःपठंति सौरसाहस्पतिसावनचांद्रिकनाक्षत्रिकाः
क्रमेणास्युः मानुलपातन्नानुतविमलवर्णगात्पिवत्सराःपंचेति अस्यायमर्थः गणकप्रसिद्ध्यासार्धसंख्य
यामातुलत्वाद्व्यःपंचषष्ट्यधिकत्र्यात्रयमाचषष्ठितावद्दिवसपरिमितःसौरसंवत्सरः पातालत्रात्एकषष्ट्यधि

33

माध• १७ कशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितो बार्हस्पत्यः संवत्सरः अनुलक्षः षष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनप
रिमितः सावनसंवत्सरः विमलतया एश्चतुःपंचाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितश्चान्द्रः संवत्सरः
वर्णगणः श्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्दिनपरिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सर इति एवं तर्ह्युक्तः संवत्सरः
पंचविधः तत्र नाक्षत्रिकस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धेष्वायुर्दायादिषूपयोगो द्रष्टव्यः बार्हस्पत्यस्य सिंहस्थस
त्वादिविशेषमुपजीव्य गोदावरीस्नानादौ विनियुक्तः अनेन बार्हस्पत्यमानेन कदाचिदधिसंवत्सरोऽपि
निष्पद्यते तदुक्तमुत्तरे गुरुर्मध्यमसंक्रांतिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कार्यं न च सर्वत्र
यं वर्जनीयाप्रयत्नेन प्रतिष्ठापर्वनादिनां स्फुटसंक्रांतिहीनश्चैव तत्स्यादधिमासवदिति मध्यमगणन
यागुरोः संक्रांतिर्यस्मिश्चान्द्रवत्सरे न विद्यते सोऽयमधिवत्सरः तत्र च बृहस्पतिसाचारिकेन कार्यं स्फुटगणन
या बृहस्पतिसंक्रांतिरहितो यश्चान्द्रवत्सरस्तस्मिन्नधिमासवत्कार्याणि वर्ज्यमिति केचिन्मदर्वयो मन्यंते अ
यं चान्द्रस्यापांतरभेदा उच्यंते संवत्सरः परिवत्सरः इडावत्सरोऽनुवत्सरः इद्वत्सरश्चेत्येते पंचभेदाः तदेतत्सामा एम• १७
मं न्याकारेण संवत्सरस्य पंचविधत्वे सावित्र्यं मगतामित्रत्रीसक्रमेणोपपद्यते संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इडाव

त्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि इति इदुवत्सरो नानुवत्सर इत्यर्थः अत एव चातुर्मास्यब्राह्मणे तदधि
ष्ठातृदेवतानुरूपत्वेनेवं श्रूयते अग्निर्वाव संवत्सरः आदित्यः परिवत्सरः चंद्रमा इडावत्सरः वायुरनुवत्सर
इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः इडावत्सरस्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरः इ
द्वत्सरः पंचमस्तु तत्सर्वो युगसंज्ञक इति तेषां पंचानां विनियोगो विष्णुधर्मोत्तरे पठ्यते संवत्सरे तु दात
णां तिलदानं महाफलं परिवत्सरे तथा दानं वस्त्राणां द्विजसत्तम इडावत्सरे च वस्त्राणां धान्यानां चानुवत्सरे इ
द्वत्सरे जलस्यापि दानं सर्वं महाफलमिति तथा तदधिष्ठातृदेवताप्रयोजनं पञ्चवत्सरविशेषः पठ्यते संवत्सरः
स्मृतो वह्निस्तथार्कः परिवत्सरे इडावत्सरे तथा सोमो ह्यनुवत्सरे प्रजापतिः इद्वत्सरे तथा प्रोक्तो देवदे
वो महेश्वरः तेषां मंडलविन्यासः प्रागवदेव विधीयते प्रागुक्तेनात्र क्रमेण कार्यं होमः कार्यो यथाविधीति
प्रभवमारभ्य संपातेषु षष्टिवर्षेषु द्वादशपंचकानि तत्रैकैकस्मिन्वर्षपंचके एकैकक्रमेण संवत्सर इ
त्येवमनेति तदेतत्सर्वं ज्योतिःशास्त्रादवगंतव्यमिति संवत्सरनिर्णयः अयने तथास्त्वनेन ऋतुत्रयेणात्मको
दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः स

मा.प. १८ यामनीति यान्षण्मासां ~~स्तान्युदङ्ङेतिमासांस्तानिति तैत्तिरीयाश्रुतेः~~ न्दक्षिणादित्यएति यान्षण्मासा
नुदङ्ङादित्य एतीति तथाछंदोगा अप्यधीयते यान्यद्दक्षिणेनैति मासांस्तान्यान्युदङ्ङेति मासांस्तानिति तै
त्तिरीयाश्च अनुग्रहब्राह्मणे पठंति तस्मादादित्यः षण्मासान्दक्षिणेनेति षडुत्तरेणेति एवं चादित्यगतिमु
पजीव्यायननिष्पत्तेः सौरमेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तं ऋतुत्रयं चायनमी
रितं केचित्तु चांद्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छंति मार्गमासादिके त्रिभिर्ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासा
त्मकमुत्तरायणं ज्येष्ठमासादिके दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिः ● एवमादौ मत्स्यं श्रौतस्मार्त्तकर्म्मा
नुष्ठाने तु मकरकर्कटकसंक्रांत्यादिक एवायनद्वयकाल इति पर्यालोच्य श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते उत्तराय
(शुक्लपक्ष) णस्य मार्गकर्म्मणा लंकार एवाध्यधीयते उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे दारानुपसङ्गृही
यात् इत्यादि चौलादीनामुत्तरायणकर्त्तव्यता गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धा मत्स्यपुराणे च देवतानां प्रतिष्ठादीनामु
त्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह देवानामथ वाप्यादि प्रतिष्ठा देवमुत्तरौ दक्षिणेनायुक्ता कुर्वन्न तत् ए.म. १८
फलमवाप्नुयादिति उग्रदेवतानां प्रति●ष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामपि हि

रवौ॰

तं मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमौ महिषासुरहंत्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति एवं विष्णुधर्मोत्तरेणाभि
हितानुपरद्व्यव्रतादीन्ययनकर्त्तव्यानीत्युदाहार्याणि इत्ययननिर्णयः अथर्त्तवः ऋतुशब्दः ऋग
तावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः इयर्त्ति गच्छतीत्यशोकपुष्पविकासादिकं साधारणं लिंगमिति वसंतादिकाल
विशेष ऋतुः स च षड्विधः षड्वा ऋतव इति श्रुतेः ऋतुद्वादशमासाः पंचर्त्तव इति श्रुतं तत्र हेमंतशि
शिरयोरेकीकरणं विवक्षितं यजमानेषु पंचप्रयाजानुमंत्रणमंत्रेषु हेमंतशिशिरयोरेकस्मिन्नेवैकेनै
व पदेनैकीकरणान्तेः तथाहि वसंतमृतूनां प्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि वर्षा ऋतूनां प्रीणामि
शरदमृतूनां प्रीणामि इति चतुर्णां प्रयाजानां पृथगनुमंत्रणमंत्राणामाम्नाय पंचमप्रयाजस्यानुमंत्रण
मंत्र एवमाम्नायते हेमंतशिशिरावृतूनां प्रीणामीति एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे द्वादशमासाः पंच
र्त्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति मत्स्य नमोमंत्रब्राह्मणयोरेकवचनं तत्स्वरपंक्तिविध्यातिप्राप्तिरिक्ता शिशिर शि
स्य पृथक्स्यातिमत्वात्तेनानुमंत्रणीयस्य पृथक्प्रयाजस्याभावाच्च न सेव पंचमे हेमंते तु भावो न्याय्यः
अतएव प्रयाजब्राह्मणे वसंतमेव तेनावरुंधे इत्यादिना चतुरः प्रयाजानुक्त्वा पंचमप्रयाजेनैकवचनेन

मा.ध. १८ हेमंतेनर्त्तुनांसा सहस्याकारेणजातिहेमंतमेवानुवदति अस्तु नाम यथा तथा पंचसंख्यापक्षे हेमंतरू
पेणतु पौषकाभियतोह्यष्ट्रामासात्मके संवत्सरे एकैकस्य मासो मासद्वयात्मकत्वे सति एकोनरात्रिद्वादशमा
सयोर्वर्त्तुषट्कं मन्त्राक्लृप्तत्वात् पञ्चत्रैधाप्यगनुष्ठानविधानाच्च तच्चोपरिष्टादुदाहरिष्यामः मासद्वयात्म
कत्वं चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणे आम्नायते द्वंद्वमुपदधाति तस्माद्द्वंद्वमृतव इति एकस्मिन्न
तौ कयोर्मासयोर्द्वंद्वं गृहीतव्यमिति चेत् वसंताद्यनुक्रमेण चैत्रमासादि द्वंद्वमिति क्रमः तच्चेष्टकोपधान
ब्राह्मणे आम्नायते मधुश्च माधवश्च वासंतिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू नभश्च नभस्यश्च वार्षि
कावृतू इषश्चोर्जश्च शारदावृतू सहश्च सहस्यश्च हैमंतिकावृतू तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू एषु
चशब्देष्वृतू इति द्विवचनं ऋतावयवमासाभिप्रायं अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणषट्संख्या बाध्ये
त अवयविन ऋतोर्वसंतादेरैकात्म्यकत्वं हौत्रमामनीय हौत्रमंत्रे चैकवचनेन व्यवहारो दृष्टगंतव्यं वसंते
नर्तुना देवाः ग्रीष्मेणर्तुना देवा रुद्रास्त्रिष्टुब्ध इति ऋत्पश्वते तथैवाधानब्राह्मणेऽप्याम्नायते वसंतो वै ब्राह्मणस्य एम. १८
र्तुः ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः शरद्वै वैश्यस्यर्तुरिति मधुर्यन्ते मद्गुत्वे घटीयंत्र घटत्वं चैत्रे तर्पणवर्त्तेते तथा

शिशिरे वत्सरोपक्रमं ह्यपत्निन वसंतस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यं एतदेवाभिप्रेत्य आम्नायते मुखं वा एतदृतूनां यद्वसंत इति
शरदीदानीं तेषु मंत्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसंतोपक्रमपाठाच्च वसंतस्य प्राथम्यमिति च वसंताद्यृतवो द्विविधाः चांद्राः
सौराश्च चैत्रादयश्चांद्राः तत्रोदाहृतौ मधुश्च माधवश्चेत्यादिना न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इति शंकनीयम
भ्रादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् अत एवाह चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् ज्येष्ठमा
सस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते नभो मासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते इषश्चाश्वयुजो मासः
कार्तिकश्चोर्ज उच्यते सहः स्यान्मार्गशीर्षस्तु सहस्यः पुष्यनामकः माघमासस्तपाः प्रोक्तः तपस्यः फाल्गु
नः स्मृतः इति एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसंतादीनां चंद्रगतिपरिकल्पितत्वाच्चांद्रत्वं अत एव होतृमंत्रेष्वाम्नायते
वेदमासः ... तांस्तु ऋतून्कल्पयातितथाह सूर्यविशेषविद्रूपी चंद्रमसोर्महिमसमा आम्नायते पूर्वापरं चरतो मायपै
तौ शिशू क्रीडंतौ परियातो ऽध्वरं विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुनरिति अत्र चंद्र
मा ऋतूनि विदधाति चंद्रमसः श्रूयते नन्वस्मिन्मन्त्रे मधुमाधवादीनां चांद्रमासात्मकत्वं तत्रापदनुत्तेनारोहरूपीणा सत्

का॰ध॰
२१

न्योरक्षस्य चांद्रमासस्य कथमनुप्रविर्वाहः। तस्मात्तु तदानव तुंगऽपकत्रासलिणिमं चानुसारपुरःस्सएमाप्राप्येः।
उपपामासाद्धीतोभिरद्धं सर्पोऽस्य हृससधापतेर्महीत्तित्र पोदशोमासा इत्यस्मा कृत्तमे चतन्द्रीणाती तितथापव
र्षत्राह्मणोषि। च सित्र पोदशोमासर इत्याहुः। पंच पोदशाः पाद्यिमवति। तेनैवत्र पोदशोमासस्य च हूंश्च तितउ
मतिप्रकार ध्युस्मा भिप्रविन्नमासतिर्थविनइयते। विचतामेवं त्रपोदशोमासः तस्यकानुपपत्तिर्दशतः। पत्तुउ
दजिचेतदुच्यते। किमयं संप्रसकृतः आहोस्विदुक्तेर्येन पदलं। तभितिः। प्रतन्त्वदेवांतराल वर्ति कश्चिन्नत्रपुः।
नतावत्सघिमः कृतनुष्ठितुनानुपमान इति। कृतूनांतेरंतपंचकत्वाणात्। नाप्यधिमः पहाकृतत इति मह्र संस्थ्या
नियमात्। वसंतादिवत्रैत्रव्राह्मणं प्योन्नीमांतत्रएत्वत्वणात्। ना पिमध्यमकमध्यादिषयप्रारोद्ध्यनोषपोर्मास
पोर्मघ्योमत्तमासोरश्य ते। तपोन्हत्रएस्मिंत्तस्यां तर्भविः। तथ्याचातीवयदि स्थितमात्मकोमन्निनरप्रद्मासा
दृपात्मकइतिमध्यारिशब्दवाच्यतेनेगोत्केथेत भावान्तकत्यनुपपत्तिः। हीरेखुर्त्तेषुवोधापनेन प्रीतेनिष्पपि
मेषरषपीर्णविसंतइत्यभिधानात् मीनादिरुत्वेपदादित्वं वर्षेकास्पिर्दिकवसंतस्यापीडनोत तथाचतरस्तुमासेणजन्न एम॰ २१

४०

एमीष्मादृषोथिमयापथं विकल्पंते। विनिमोगार्थेषामनुविशेषणाणांस्मृतिष्वस्तिपुराणेषु च दाम्यते। तत्रश्रुतिः
वसंतेब्राह्मणोग्निमादधीतां ग्रीष्मेराजन्यआदधीत शरदि वैश्यआदधीते त्यादि। स्मृतिः वसंतेब्राह्मण
मुपनयीत ग्रीष्मेराजन्यंशरदि वैश्यमिति विष्णुधर्मोत्तरे ऋषि भ पुराणेषु तत्रतत्र तेन तेन पुष्पदानं विहितं विशे
षाः कथिताः। तथा तत्रैव वसंते तालानामुनेपुंनागादिदानं ग्रीष्मेपानकादिदानमुक्तं देवीपुराणे च वर्षासु तिलदा
ति नं तथाचाद्य एवं नाद्दानं हेमंते च त्वाग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तरे एवोक्तानि। एवमन्यत्रापि
हस्यनिर्णयः। अथ मासः। तत्र स्मरणं इति [illegible] आस्तिपरिकं चेद्द्वा पितस्यापेकान इति मासः। तत्रापि
तं पंचरथानेकलानेऽशुद्धिस पद्दारेणावोतंतथ्यं। पदीर्घमासलंसौरश्चन पोऽनुग्मतेव वर्ज्यं। तद्विमस्तुप्रमा
परिमपाएसमाद्वा तो विद्वेधन्नो पमासवान्दः मसेतेपरिमीपैतेपानतालान्तेनचंद्रशुद्धिसपोमचांद्रेमासः।
मद्दानंउशद्धित्तपाप्यांसपमसतत इति मासः। तथाच हिंदांजविरोग्मएणिपञ्जते। मलसंतेपरिमीपैते लकन्ना
श्चिद्दानितः। मासएते स्वनामासा। त्रिंशतिथिहमस्व्वारर तारुपेसाद्धिाततिपंत्रपारिमीपतेसर्सोएमासः।

४१

का.ध.
२१

ग्रहो एवा गणांशि शालेशमापरिमीपते पक्षमासावनः। तत्रुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। चांद्रः शुक्लादिदर्शांतः सावनस्त्रिंशता
दिनैरेकराशौ रविर्यी [redacted] त्का
लं मासः सः भास्करः। इति। नात्रत्वमपि मासं संक्रांतिरहितं। एवं संपरिविनैर्नुनात्तत्वो मासत्रयमतद्दति विस्पष्ट धर्मो
नोऽभिधानात्। तत्रापि तु प्रवृत्ति संज्ञापरिमीपते। नेनेति मासमात्रे तोतनीक्षात्र सौमास साव
तोभिषा दिशा श्रीनामापृंताभ्यां व्यवहियेते॥ सावने पूरुषैका दिर्न्निपामकः। नात्तत्वेन तत्रं निपामकं। चांद्र
स्तु दर्शांतः शुक्लादिर्मातौ चैतिर्विकल्प्यते। तथाच स्मृतिः। आमावास्यापरिमिता मासं तं पापाहतः तत्र जं त मासास
पारिमासं तत्तं पवर्यंति। पौर्णमासापरिमासान्तं तं पापाहः तत्र जनंति पौर्णमास्या हि मासान्तं पवयंति। अ
त्र वाक्य साप्रमर्थः। आमितिकिंचिदुत्तरार्धिणामयनेन मासत्रे। तथा गतावम पनस्यविक्रतिः। अतो ह्वाद शमासति
लुष्टिपंभकृतावैकैक त्रिंशत्तम हस्तेनापाताविवदापूर्व त्रिंशत् तामनुष्ठपत्वान्नकिंचिदृप्पाहत्तलष्टपव
तोत्तदृदिकृतावपि मासिप्रति मासमिकैकस्मिन्नप्तेतमपाता परिमासातो त्रीपतेनात्तत्कृत्तम रहस्पेजता मिति ए.
२१

चीत्तापामिरमुच्यते। अमावास्यापामनु नपानो नपूर्वमासंपरिसमाप्य उत्तरस्मादि प्रतममहस्तस्त्वतो पि
तिविधापार्थ्यवारे भतिद्धाविनाहि शब्देन मासद्वयमावास्मो तत्त्वं भतस्तदृष्टवत्सर्वेषां तत्प्रमतमितिदृष्टपीति
एवं पौर्णिमासीवाक्येपि योज्यत्ता। बिनिापौर्णमास्यंतत्ते पुतेः कृदानोभूपानमोर्वैप्राप्ति आलिंचुनीमासदिनाप्येड
नपक्षं प्रत्यवृतीहितोत्यंतेनार्थवादत्वमपवैनतद्दृष्टंजानन्पश्यति। कृपुत्रेन प्रपंचित नात्ता ननु मोद्दाहृतं अधि
मासं तस्मानियामकं। अतिप्रसंगात्। तथाहि। तस्यैवानुवाकस्यादौ पठितं तात्रमुपपत्त्यसं। षडुहैमासानतं पा
पाहत्तलजेति। षडुहैहिमासान्तं पवयंतीति। तत्र पूर्वमाम्पनप षष्ठमहमीसांतरतिप्रसज्येत। अथमन्येसे॥
षडहैरिति वृद्धवचनं निर्देशासंबंधिः षडुहैरिति व्याख्यायां तत्कोपिविरोधो भवति। एवमन्यत्रापि प्रसंगोद्दवीरां तं
पाचवाक्यो तत्र प्रतेति। अर्द्धमासैर्मासान्तं पाषाहृत्तजेति। अर्द्धमासैर्हि मासान्तं पवयंतीति। अत्रैकै
कार्द्धमासस्तीकारे पत्तस्य मासान्तप्रसंगः। वृद्धहद्धमासैस्तीकारे पत्तत्रयात्पर्मासान्तप्रसंगात्। किंनाम संसीको प्यति
मसंतौ दुःपरिहार एवाषडहैरित्यत्र षडहपंचकस्तीकारात्संभवात् दैककमसपटहस्तीकार्यमेतत्वात्। आनुवाके

का॰ध॰ २२ प्रिहे मासान तत्संपाद्य पत्नाश्रमम हस्ताश्चिन्नुमन्येषुणि निसमलविशेषणमाज। तस्मादति मसंगाग्रहत्वेनमर
वींक्रो मासान्तः। अर्थ्यते। श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिर्ममासश्च त्रिंशद्दिनसमूहे रूढः। अतएव संवत्सरा
पन्नतुविषयाः पूर्वमुदाहृताः। तत्रसंवत्सरस्य द्वादशोभागो मासः अयनस्य षष्ठोभागः। ऋतुपुरर्धेभागः पो
त्मतोमासरत्वर्थः पत्नतपस्तु। मानेमासस्तु नाहत्येसपत्रविशन्ति भिर्दिनैः। पारिशेषु मासिषु मासास्त्रिंश
द्दिनैः स्मृतः। चांद्रः शुक्लादिर्दर्शान्तः स्मादयः। लोकेप्यादिद्दंगानर्योपात्तं मासस्त्रिंशद्दिनात्मकत्वेम
सिद्धं। एवं सत्यद्दमासि मासानिश्मनमासशब्दो मासिकदेशलक्षणयातिः षड्हो। ऽन्यत्रषडहपेचकदिवस्तायां
नकाचिरत्नु पपत्तिः। एकैकषडहविवक्षायांपर्वदेकदेशान्नहायणा। अतोतिर्संहायाभावाद्रक्रवासमाप्यांमास
स्यामावास्यांतत्वंपौर्णिमास्यांतत्वं चविकल्प्येते। तत्र मचपमपक्षे शुक्लादिर्दर्शान्तःस्यादित्यनयपडहहायणी। द्वि
शवाराद्यापूर्वन्येवतत्रमसिद्धं। द्वितीयपक्षस्यायोद्भूनकंश्रुतिलिंगाभ्यां। निवेदगांना अष्टवर्गीणाकाहाशमकाणी
संवत्सरस्यर्त्तिणीतुरायणाप्तिमासात्पमासपक्षसटिमेवमामनेति। मासोवैप्रजापतिः। तस्यकृष्णपक्षएवाणिः एम॰ २२

ण्कं ऋः पाणाटितितरकृष्णपक्षसमाप्यमिन्यकाले निंशांगाम्नातोमहानयप्रकाशोपमतो। अस्यपुकाभे
१८ पक्षेतद्वार्द्वकार्यदिन्रैं तितत्रपदिर्दर्शान्तो मासोविवसेततरा भाद्रपदकृष्णपक्षरेकरव्येत। नन्वेवमुक्ता
श्विनमासांतातितत्वं निर्दोषमुतेतत्कृष्णपतिपदादिपूर्णिमांतत्वं संभवति। तथाचजयंतीपकाशोस्यपति
मासिभाद्रपदेकृष्णांकृष्णपक्षेर्धरात्रके भवेत्प्रजापतेर्ऋक्षंजयंतीनामसास्मृतेतिच अत्रापित्रपंमासभा
द्रपदांतापितत्वं मासस्यपूर्णिमांततंगामयति। शिष्टाचारविशेषाग्रदपिपूर्णिमांतत्वेदृश्यते। पतिपर्म
प्रकाशोस्यपते। ऋतुसंधिषुवापयेदिति। तत्रपदिर्दर्शान्तविवक्षास्यात्तदादर्शस्यैवसंधिलात्तत्रैववपनं
कुर्यात्कुर्यादितिपूर्णिमायां। तस्माद्दर्शान्तत्वपूर्णिमांतत्वयोः समयोर्विकल्पः। अनुष्ठानेतुतत्तत्व
नविशेषाशिष्टाचारात्स्वदेशाद्दृष्टव्यावदनविशेषप्रसक्तसिद्धं तेपश्यते। अमावास्यापरिच्छिन्नो
मासः स्यात्सावनराणस्पत। सिंकोतिपौर्णिमासीभ्यांतथैवनपवेदयपथे। इति दर्शान्तानां पूर्णिमांतानां
मासविशेषाणां चैत्रादिसंज्ञानक्षत्रप्रयुक्ताः पक्षिन्मासे पूर्णिमानित्रानक्षत्रेणयुज्यते संचैत्रः। एवंवे

का.श्र.
२२

श्रावणादिमासे पंच चित्राविशाखादिपौर्णमास्योपलक्षणात्। कार्तिकादिप्रत्यासत्त्या स्वस्थानान्तरादिषु योगाधिवै त्र वै
शाखादि संज्ञा न विरुध्यते। चैत्रादिष्वाषाढान्तानां पंचमासानां चित्रादि नक्षत्र दर्शपौर्णमास्यां। भाद्रपदाश्वयु
जौ प्रौष्ठपदाश्विन्यादिदर्शपौर्णमास्यां। कार्तिकादिमाघांतानां कृत्तिकादिदर्शपौर्णमास्यां। फाल्गुन्यस्तु पूर्वफाल्गु
न्यादित्रय तिथिविवेकः। तथा च लोके प्रसिद्धाः कार्तिकेऽहे चित्रादितारागोमरिश्रौदुसंज्ञा। मासाश्चैत्रादयोज्ञ
पा भ्रुवैः पर्यायात्सप्तधा इति। अन्यत्रापि पांतो विभ्रांति पौषाक्ष्यन्यसुष्ठुतिभिर्मासः शेषा मासाः स्थिता ते प्राकृ सा
तिका रिख्य वक्ष्यंति। तत्र मासस्थानान्यकर्तव्यानि तैत्तिरीया आमनेति। आस्मिमासे पिन स्पृष्टः किंपतोपा
सम्यक्शुक्लपक्षासुपपद्यते मासि मासि तिथ्यादि इत्यंते। इति षष्टानि लोक विशेषाः। अतिथ्याद्याः विशेषाः
श्राद्धानंतरं पाकं उपावनामपने मासमप्रिंदत्येतुहोमीति। मासनिषेधानुपपत्तीः कर्तव्या विशेषतः कन्य
कारणाः पठति॥ अतएव हव्यकव्यमासपाणिनस्य कृतं भवतीति प्राग्मुख्यं पौर्णिमासंस्थैवीचाविरुद्ध
वेन पठेत्। ततश्चतुर्षु मासेषु आषाढमध्यादावस्थानं वीरवसापञ्चदशप्रघाद्वेष्ट्यज्ञ रमादि॥ एवमार्तस्य पृथुरा एक०
२३

चोत्कृष्टो शिवतादयः चैत्रमासादिषु क्रमेण कर्तव्याः। तेन हेमाद्रौ मासलिंडे दर्शव्याः। तथा विष्णुधर्मोत्तरे। तिलदानादी
नि माघमासादिषु कर्तव्यानि तानि च तरा लक्षेरे दर्शव्यानि। चांद्रसौरसावनमासानां मध्ये कस्य चित्का पित्र्यशास्त
त्वं द्रष्टव्ये तच्छंको पीतिरिति। सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च चांद्रो मासः
प्रशस्यते॥ इति शुद्धमासनिर्णयः॥ अथ मलमासः। तस्य स्वरूपं ब्रह्मसिद्धांते विहितं। चांद्रो मासो ह्यसं
क्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति। मलत्वं च कालाधिक्यात्। तथा च परिशिष्टे मलं वदंति कालस्य मासं कालविदो
नविरोधिकमिति। कालाधिक्यं च विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं। सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव। सावनेन
उ दा माने दिनषट्कं प्रपश्यते। शीते वाष्टतेऽभ्यधिकं संवत्सरे तावद्दिनो लंबितं सोते मानेन सशितेन द्वाए
कारशानिति द्यंते दिनानि मध्यगनेव न त्याज्येत तात्र मासेन सासामासोति कथ्यते। स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्म
सु गर्हितः। अथ षष्टिभिः। सौरसंवत्सरे वृद्धिर्दिनैः सावनादिति। एवं ते प्रकारस्मिन्द्विने चांद्रादिति स्मृतेः। तथा च चांद्र
वत्सरसमाप्तौ संवत्सरादर्धपंचाशिमासादिनैर अधिकं भवति। ततऊर्ध्वं सौरमासास्वकं चांद्रमासाष्टकात्मादौ ० समापि

का॰ध॰ २५ द्रिनैः(तैः) स्पृश्यते। तथा च भृगुस्मृत्यादिनाद्दस्मृतौ मासो भवति सोऽप्यधिको मासः स्यादिति। अत्र विशेषादित्वाद्दृशां तान पृथी
क्कानाद्दर्श्वे पौत्रशाभिर्दिनैः संपद्यते। अत एवासिद्धान्ते अभिहितं। द्वात्रिंश[redacted]
कानाद्दर्श्वे पौत्रशाभिर्दिनैः संपद्यते। अत एव सिद्धान्ते अभिहितं। [redacted] द्विगतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा घ
टिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिमासकः इति। नन्वकालाधिकमासयोर्मलमासत्वेन तिथ्यादिकेष्वपि मलमासत्वं प्रसज्येतेति
चेत् कनीयं। कालाधिके हि तिन पुंसकत्वं नु मन्तव्यं। तानि कालान्तानपुंसकत्वं च युज्यते। तिथिः शास्त्रे अभिहितो। अन्यत्र कौ
तौ ह्येषमासः करावितिर्थिरहितः। कौ नीतो तस्य मापा तिस्त नपुंसकत्वं ख्यातं इति। पुरुषः स्वतपस्यतत्र भावान्नपु
सकत्वं। तस्य चित्रं ग्रोक्तं। अस्माणः सूर्यो भानुस्ततश्च ग्रहः विद्याभिहितश्चान्यपि मासेहरणा एतो दिवाकौ ॥ मित्रविधे ॥ दु
चाएते द्वादशसूर्याः माघादयो द्वादश पतिमासि सूर्याः। अधिकमासो मलिम्लुचो व्याप्तत पापकामासि सूद्वादशादि
त्यास्तु पतेहि पयाककं तन्नपुंसकं। अधिके मासि सूर्य उल्लेत प्रतेखेदितिमलिम्लुचश्चेवतस्मात्तस्य संक्रान्तिर्नास्ति ततः
द्वादशानामपश्चात्मासां ततः तिः पापोपहतो नाम फलं नापाकृतं नैव कृतं तैः पतितं धान्याधिः समाक्रान्तो ऽ भिनाशकैः। मलिम्लुचो एम॰ २५
ग्रहस्य[redacted] तवाप्यो मासाः अधिकस्य

समाक्रान्ते सूर्यसंक्रान्तिवर्जिते। मलिम्लुचं च विनानीयात्सर्वकर्मसु गर्हितमिति। ननु द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैः
दिनैः षड्भिर्नवाहनेन पञ्चकाले पतत्यद्धिमासश्चन्द्रोत्पादगणाविरुध्यते। तथा च कामरूपात् पांपक्षिणी मीसेन संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति। नापवैरोधनं द्वयोर्वचनयोर्भिन्नविषय
त्वात्। ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं मध्यममानमाश्रित्य द्वात्रिंशद्भिरिति वचनं प्रवृत्तं पक्षिणीमासैरिति तु स्फुटमा
नमाश्रित्य प्रवृत्तं। ननु मध्यममानप्रवृत्ताधिकमासो ज्योतिःशास्त्रव्यवहारे एवोपयुज्यते। न तु धर्मे तस्मात्तत्पौ
लस्त्यशक्य् पाते परादिदर्शान्तत्वेनैष मासत्वं भवाद्यो ऽ द्वात्रिंशद्भिर्दिनैः घटिकाचतुष्टयेन चोपेतैः पुमासैर्द्वात्रिंशा
न्मासेषु गतेषु सोऽधिमासो विधीयते। तत्रापरिदर्शान्तामासा विवक्षिता नपरार्कसर्वं इति वा पंचाशिका चतुष्ट
मातेऽधिकमासाः सोपक्रमः स्मर्यतां। अत्यार्मिपत्तो पक्षमानमानाद्वात्रिंशन्मासाधिकस्योन्नतराशिद्वकृ
पतिपरिदर्शान्ते मासस्यापि पतित्व्याल ध्येते। अतस्मान्नव्यवहारोपयोगित्वाभिकसंक्रान्तिनिपमात्तथा मा
वलप्रसाहितः। दक्षिणप्रकृपेतेमासारिः परिकीर्तितः। अन्तोपायोऽत्रस्थितो मध्ये सम्माप्तोपि न संक्रान्तिमतः

यो भाद्रसंवत्सरस्तस्मिन्फाल्गुनमासोऽधिकः । तथोः २०

का॰ध॰ २५ कल्पतरुप्रदर्शितरीत्या वर्षा ... यो मल्लिम्लुचो ज्येष्ठो द्वितीयः श्रावणस्तः श्रावणमपरमर्थः । द्वादशीर्मासाः फाल्गुना
दिक्रमेणातिपरिदर्शितविवादिशाखी कल्पते । क्रमेणातिपरिवर्तनशीला मासाः ... चैवाक्रमेण चैत्रो माघो वाऽप्यधि
पितर्यतादेवीपितः श्रीमत्कौतनैर्व्यतिरेके कल्पितपक्षादिदर्शनो मासः संक्रान्तिरहितोऽधिकमासः तथा चाभ्य
न्तरेति तस्मान्मध्यम मानात् । एतस्मात्तस्मान्न पौर्णमापुष्पा । वाट । तथा पिकालाधिकान्मलमासस्त्ये तस्मिन्
वोऽनुदाहरणमिति दोषः । मानात्तस्य त्रिंशतमभूविरिति दाहृत्यं ततस्मात्तस्मान्न पौर्णमापुष्यते । स्फुटमानादिद्व
त्वाद । तादृशो वाधिका समुदाहरणः । अष्टपंचाशद्युक्तशतदूषाधिके शकवर्षाणां सह संक्रान्तिसमनंत
रभावी पौषमीर्ष्याद्रसंवत्सरस्तस्मिन्भाद्रपदमासोऽधिकमासः । ततः परं भाद्रपदो संवत्सरपौर्णमास्ववर्तिनी यो
पुष्यात् संवत्सरोऽन्तराधाश्चतुर्विंशतिमासानां तथा संवत्सरोऽत्र चत्वारः । वैशाखादिकमासाः तथाऽतिपर्यायेण फाल्गुनमासाः
तस्मान्नार्पाप यो क्रमश्रावणमासान्त्रिंशतमेव भवंतिस्तेनेन न्यायेन पुष्टिमासात्मकेषु पंचस्वन्तरेषु द्वादशाधिकमा
सौ संपद्येते । तदुक्तं महाभारते पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ । तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः एम॰ २५

इति । नन्वधिकमासस्य क्वचित्त्रिंशत्सु मासेष्वत्यन्तनियमो नास्ति । अधिकमासस्य पाक्षिकदर्शनात् । तथा हि पर्यायेणास्य
२ संवत्सरोऽत्र भावि निर्विवाद भाद्रसंवत्सरे वैशाखमासोऽधिकमासः । तत ऊर्ध्वं भाविनि ताम्रसंवत्सरे भाद्र
पदमासोऽधिकमासः । तथा च तस्मिन्नेकोनत्रिंशत्संपद्यते । तथा तस्मात्संवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः अनेन न्य
वस्थाप्यवहितेऽविजयसंवत्सरे भाद्रपदमासोऽधिक इति । तथाप्येकोनत्रिंशत्तात् । तथा उत्तरस्य संवत्सरे ज्ये
ष्ठमासोऽधिकः । हेमलंबिविलंबिसंवत्सरे द्वयमप्यवहितो विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिकः । तथा च तत्र पंच
त्रिंशत्संपद्यते । तस्मान्मासित्रिंशतमभिभवे इत्येतदयुक्तं । नायं दोषः त्रिंशन्मासत्वस्योपलक्षणत्वेनोपि
कारणत्व उदाहरणा ... प्रदर्शनार्थत्वात् उक्तमिमं विरोधः । इदमत्र विचार्यते । किमयं मलमासः स्वतंत्र उत्तरं
स्यैव मासस्य शेषभूत इति । तत्र मलमासस्यैव पूर्वमासस्य शेषत्वात् । नवकाकदंतपरीक्षेत्यनुष्ठानानुपयोगादि
ति पाकलैर्यं मलिम्लुचाधनुष्ठानेन तद्द्विचारस्याप्युपयुक्तत्वात् । तथा हि मुद्राया पाक्षमुद्रश्रावणपौर्णमास्यां प्रारभ
नमासः इत्यादि तस्मिन्संवत्सरे तस्मिन्नुत्साहाधिकमेवन प्रारंभमिति प्रदर्शयति एवं वाद्री यत्र मासेऽपि मासे पर्यन्तमाधिक्ये ।

को. ध. २६ रितस्यमलमासत्वमुक्तं नेत्याशंक्याह तिथिकार्याणिति श्रीमत्पोर तिथिचन्द्रात तस्मात्तस्यार्थकादिवसात्तन्नस्यातंत्र
तावदन्नमासांपि निश्चलं तत्र तेनेष्टा पि पूर्वशेषत्वं पुरुकमितिकिं चिराद्धः तत्रो पपत्तिके नादिं त्वतिवाचन्द्रमसंगति
वाः मेषादिसंक्रांतपश्चात्तादित्यं ज्ञानांप्रयोजकः तथाच्यतिः शाब्दिभिहितेभिषादित्थित्सवितयोर्यामा
सः मयूर्पतेनांदृश्यत्वाधः सदैव प्रतिहत्वे धिमासः समरतिथिपारिसवितर्यंकाः किन्त्वेसतिदर्शाद्यर्पप्रपतेनतदाना
मेतदन्नरदर्शावसानको मासोधिकमासः ननतर्वदर्शावसानक इत्यर्थः परामुद्धाषादस्सवद्धत्वेनतुदर्शा
दर्शान्तककरसंक्रांतिभवतिष्णु इत्यादण्णामासएषतुल्यतेप्रतिपदिद्विती यायांवासिंहसंक्रांतिस्तदाकर्क
संक्रांतिपुरुकस्यषुद्भासस्याषादृत्वं पुरुकंतदीपसदर्शस्यकर्कटसंक्राबादवत्सितत्वात्तासिंहसंक्रांतिपुरुकस्यापि
श्रावणत्वमुचितं तदीपदर्शास्यासिंहस्य एवावदसितत्वात् तोनैकस्यापेनतपोर्मध्यवर्तिनिः संक्रांतिरहितस्यमा
मासस्यदर्शः कर्कटस्थितस्वात्वोपपत्तिरतिश्रवाषाढवदेवतस्याप्याषाढत्वमुचितं। अत्रोच्यते मिथादीनांमु
द्धमासमसंक्रांतमेवप्रत्येककं तामनमापस्योत्रमासेशवत्यस्मएणात्तिथ्याचन्द्रोतिःपितामहगवष्मातुदित तमृ. २६

५२

कालतत्त्वविवेचने

वत्सर्मासः कथितो बादरायणपरीः पूर्वार्धितपरिन्याने मासद्वं प्रशासत्तरं ददि। अन्यत्रापि षष्टिदिनात्मकमासंत्यक
नोक्तं। आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः। एवं षष्टिदिनो मासस्तत्र द्वैतमलिम्लुचइतिवाक्योतिः
शास्त्रान्तरे पि पक्षाद्धिकेवत्सर्मासः कथितोबादरायणेन पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यतरमिति। अत्र स्वेकसं
क्रांतिरहितस्यमलमासस्यैतत्राशेषत्वं द्विसंक्रांतिपुरुकस्यतुकथमितिचेत् उच्यते। अत्र यथैतावता स्वेविकृतो
नत्वज्योतिः सिद्धान्तेषि हितं। असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटं स्यात् द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित् क्षयः
कार्त्तिकादित्रये नान्यदास्यात्तदा वर्षमध्ये धिमासद्वयं चेति। अत्र प्रमध्यगस्फुटमानेन यो स्मसंक्रांतः स स्फुटे
धिमासः तेनैव मानेन यो द्विसंक्रांतिपुरुकः स क्षयमासः सच कार्त्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वेव नित्यमेव ज्ञेय एव प्र
वति। नान्येषु माघादिषु नवसु। एवं विधक्षयमासपुरुकेवर्षे क्षयमासात्पूर्वेषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिकमासो
भवति। क्षयमासात्परं चैकोधिमासस्तत्र प्रथमः पतिदधिमासः तदेवं विधवर्षे पूर्वं नमलमासत्वं वरोषात्
नेनपरागकरादिदापातिनत्वधिकमासत्वसुते पुनः सहस्रासमापातिर्निजन्यागमनकालनिर्दोषतरिवा अ

५३

का॰ मा॰ २७ मणो रविर्गतिः ॥ तोत्र व्युत्पद्दिनं दं ततिथा॥ शाककाले निम्नीशे भूविश्वसंख्याताब्दमर्पे ॥ अन्यत्रापि मन्दत्रिरामितगतपा
पशो पंकुवेदं अंधैः कांप्यहो कुभिश्चा मासाप मर्थैः वनुः समस्यधिकनवशतमंख्या केवं वंः परिमिते शाक
काले कश्चिदुक्तमासस्त्रयोपेतो वत्सरः ॥ तत्पञ्चाकसंख्याब्दव्युत्पद्दिनं दं एतेन पदेन विवाहिता ॥ अन्यप्
युक्तं ॥ एवं श्रुत्पः समन्नेदानदाशत संख्यात पातमका ॥ केकागे एकाकोतिच्यामाति लो व्येन लिखित पञ्चा
कसंख्या पापमध्ये वस्थिता ॥ तिथ्यंशे स्मत्रापि तिथ्य पञ्चपञ्चसहस्रं शा एकादशशतत्रय ॥ एकैकं केषु प्रति मेषुषं
चदशाधिकैकशतयुक्तसहस्रसंख्याकं पद्यते ॥ ताब द्विशाकदषे मिते काले कश्चिदुक्तमासत्रयोपेतः संवत्स
रः ॥ श्रीगान्नहर्षी रामत्रयसोनिष र अत्ताणि रंदि पाणि पंच सहस्री द्वादशशततत्रांकप्रक्षेपेण तिथ पंचाशदधि
कश्चतद्वयोपेत सहस्रसंख्याकं संपद्यते ॥ तावद्दिवसमिते शाककाले पञ्चोक्तमासत्रयोपेतः कश्चित्संवत्स
रः ॥ तस्य वीराहर ॥ एवंविदादृतरस्था सावत्सराः प्राची नोभाव संवत्सरः ॥ तत्र हि भाद्रपद बहुला मावास्या पारं
भासंक्रांति स्तुर्ध्वं क्रमसंक्रांतमधिकं मासमतीत्य ऊर्ध्वं प्रौढाश्विनः कृष्णोक्तान्वा श्विकसंक्रांतीनंतरमर्धमिते कु एम॰ २७

स्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रांतिः ततऊर्ध्वं दशमि का संक्रांतिः तत ऊर्ध्वं कुंभसंक्रांतिः समनंतरं मा
सेकुर्ते ततऊर्ध्वं वृश्चिकमसंक्रांतमासमतीत्याधतरस्यां शुक्लप्रतिपदि मीनसंक्रांतिः ॥ एवं सति तस्मिन्नेव वत्सरे द्वावसं
क्रांतौ मासौ ॥ एको द्विसंक्रांतमासः इति पञ्चोक्तमासत्रयं संपद्यते ॥ तमुपन्यभू मिरिसत्रयोदश ज्या अंशैः अड्ड
सप्त अग्न पः न पः मीका तत्रांकप्रक्षेपे सति एकसप्तत्यधिकपातत्रयोपेत सहस्रसंख्या संपद्यते तावद्दिवसेभ्यो मि
ते शाककाले कश्चिदुक्तविधासंपद्यते वत्सरः ॥ कुर्वदं तु वंदी ॥ तत्र कुल्कादेरादवत्ता ॥ दंडुरेकस्तत्रांकप्रक्षेपे पंचक
वतां शरधिकपात संख्या भवति ॥ एतावद्दिवसैः कलिवर्षेतीतत्रयोदशमासयोर्विधानं भवति ॥ कुमिश्च
स्त्रनपुंसकं वर्जितेषु सद्ग्रहेषु ॥ एषमानि पु अंकारोनवमः संपद्यते कुरे कालत्रांकप्रक्षेपे सति एकोन
विंशतिर्भवति ॥ तावद्दिवसेभ्यः कलिवर्षेतीतेषु त्रयोदशमासयोर्विधानमिति ॥ अत्रादिसंक्रांतियुक्तस्स पतं रा
पासूपपत्तिरूपंता परापनुरस्तु रंगी स्वर्गाप्ति तदानमिमि वादि स्पष्टं वचनेन माघीश्वीयं द्वंमासौ नव्याप्तिपूर्वा
५ राद्धेनोर्दसंक्रांते मासे धनुः स्थे रवौ रश्मीनिस समासः मकरस्थे तु रवौ समासः अतः पौषमासत्वं तस्य संपन्नं ज

नवुंसकत्वं वर्जं केवलन एतेषां

काल०
२८

ष्यन मासादिर्व्यस्ततत्र तु मलात्तान्यस्तत्पसंज्ञाः कृताः। अत एवैकमासद्वयाभिसंधाने हंसः पापस्य पति॥ शिष्टमलमासस्यां
हस्पतिसंज्ञा याधियमनद्विपते॥ स च अवहायेनांहसस्पतिर्भवेदंहस्पतेः पश्चिमाश्रितेन संक्रांतिः संक्रांति द्वयमेव
वासंसर्पोहस्पती मासाव्यधिमासश्च निर्दिनाः॥ तत्रसप मासात्पाद्यो नैयपौः संक्रांतः संसर्पः। असंक्रांततो — श्रागीनाव
ऽतत्पाधिकमासस्तत्कर्मानर्हता योग्यतापी नृतरेणवारे न कर्माई। संसर्पमलमर्पतीति संसर्पः तस्य कर्मानर्हत्व
माहिरेव संसर्पते॥ सिनीवालीमतिक्रम्य परा संक्रमतेरविः। तं विद्याच्छंधितो मासो हासनर्हः सर्वकर्मसु॥ तस्य
वारश्चेवंसर्पते। मासद्वये क्रमप्येतु संक्रांतिर्न परा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वो स्यादधिमासस्तथोत्तरः। तं
क्रांतिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्मध्ये पूर्वो संक्रांतः सप्राकृतः शुद्धः। कर्माई इत्यर्थः॥ अस्मिन्नेवार्थे जावालिः एकं
स्मिन्नेव चेत्तद्द्वौ मासावधिमासको। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यात्तुतरः कर्मणि मलिम्लुचः इति॥ अतः संसर्पस्य मलसोपपत्ते॥
असंक्रांतमासद्वयमध्यवर्तिनः क्षयमासस्यांहस्पतित्वमिति। क्रिं पूर्वमेव द्रविणा॥ नं तु नरायाविर्ना संक्रांतस्य
कान्त्वाधिमासरधिमासत्वं तदतैत्रयोपि स्पतिः श्वासमसिद्वयविवाहादौ निरिताः। यथाक्रमं प्रकारे रांहसस्पतिः॥ एम०
२८

५६

२८

यः क्षयमासस्याहि द्वितीयसंक्रांतिस्पृक्रूनाम संभवेसत् तिस्मृद्वमासवृत्त्या। तंश्चान्यः पूर्वो त्रिंशमासशेषवत्संक्रांत
का काशाः। अत्रैधिकमासोपेतसंवत्सरस्यत्रयोदशमासात्मकत्वे पश्चात्तथाधिमासद्वयोपेतसंवत्सरस्य चतु
र्दशात्मकत्वे प्राप्ते। न च तद्युक्तं। त्रयोदशं तु स्मृति एव माससंवत्सरे शाः क्वापि न चैव चतुर्दश इति वचनात्। नैष दोषः।
असंक्रांततेनाधिकत्वमस्त्येव क्षयपोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वस्याधिमासत्वनिषेधात्। उक्तं हि ज्योतिःसिद्धांते यत्र कन्या
तो तत्र पंचस्व वृश्चिकेनाथ धनि मिनामकोवा थ कुंभेनानाधिमासेभि पी पतरति अपमध्यं रश्चिकादि चतुर्षु मासे
षु परास्य मलमासः प्राप्नोति तत्राह पंचतुलाकन्ययोर्मीनमागेस्तसुसंक्रांतेनाधिमासः इति। परकन्यायां तत्तु पल
हत्। पूर्वं चापि मसंक्रांतिसंक्रांतेनाधिमासत्व तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। चैत्रादर्वीस्नाधिमासः परतस्त्वधिकोम्बदे वि
तिथे ज्ञेयेः प्रतिपतितेषु मासेषु परापीषीकचेन्मासौ असंक्रांतौ तदा तयोरेक दीनः पूर्वोनाधिमासउक्त। भग
भवत्येवाधिमासः। न तु मासभ्रस्तुचतुर्दशानामानत्नप्राप्तिः। तथापि कादशमासस्येभसस्मितेनापिनदोषः तथाहि
द्वादशमासाः संवत्सरस्तेषामनियमवन्दस्मृतिः संक्रांतान्मासानुद्दिश्य प्रवर्त्ता। अत्र त्रयोदशोमासस्तत्राप्यन्ति

५७

का.मा.
२९

सि क्रांतस्य कारादिलक्षणस्य च कृष्णवत्तीनां । तथ्याच नमतिप्रकरणे तत्पमासोपि तत्र पौरशमासत्सुके संक्रांतस्य पद्या
रसंक्रांतपोः पातित्यागो हानि अवशिष्टाः स्तसंक्रांता एकादशैवा । ततो निमित्तवद्भुतिविरोधः । नापंचेदोषः । द्विसंक्रां
तियुक्तस्तत्पास्य मासस्य दिनपरिगणनात् । तथा च समर्पिते ॥ तिष्यर्क्षे प्रथमे पूर्वो द्वितीये चैत्रत्रयोदशा मासा ।
वितिबु वेदिष्विंसी तप मासस्य मध्यो ऽरति । ज्योतिःशास्त्रे द्विसंक्रांतियुक्तस्तपमासो राद्यसंक्रांतेः कवि
स्पर्दत्रिवाल्लनसंक्रांतस्तु क्षयः । तथा च पदानाल्लनमसितिरात्रर्पयस्य संक्रांतस्य संक्रांतत्वस्य पास्त्राद्येष्व
पमासस्कत्वेनैव परिगणनीयः । पराद्धवाल्लनं नास्तितरात्रपथो क्षपका । एकमासद्वयात्मकत्वं दृष्टवर्षपथ्या
कंवरेश्वरसिद्धांते ॥ मासः संक्रांतिहीनो ऽधिक इति कथितः श्रीमकरणप्रचारैः संसर्पसंहस्पतिः स्यात्तामनिष
मतपाबाल्लनं तत्पस्य पूर्वेष्वद्राक्यपोगोविंदिति एकि रितिको । ततश्चलनं हम्यादा तस्या कर्म्मासोपरि त्रु कल मा
तिवेमासद्युमं शिवं सप्तिति । एवं मलमासस्वरूपं निरूपितं ॥ ॥ अथ तत्र कर्तव्याकर्तव्यविवेकं निरूपते । तत्र ... न
...ः । तस्माज्ज्ञ क्रियाभ्यर्णा द्वादशमासिकमिति । तदुः ... निःफलाः । इति कीर्तितानां । तस्माद्वर्णे ... मा.
२९

मा. ६

मासि कुर्यात् मौलिकर्थ्वं नाकुर्वन्नेन नर्थमिवाशु कुर्यादावल्लविनाथन मिति । अत्र निष्फलत्वस्य निषेधनात् कल्लकाम
नपायरत्तेकर्मणि निषिध्यतरतिगम्यते । तथा च स्मृत्यन्तरे । इस्मादि सर्वकाम्यं वृमलमासे विवर्जयेदिति । नन्वस
...त्यापत्यभिधानात् मिसने मिति कपोपि निषेधः दीकूनीयः । निमग्ने मि ति के कुर्यात् इत्पतः सम्यमलिम्लुचे इ
ति ग्रह स्यति वचनात् । नावा निनापितर्यवोक्तं । निमग्ने मिनिके कुर्यात् श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे । इति चिन्नत्र
कारोक्तः काम्यं नैवकरायनेति । योयं मलमासिकाम्यनिषेधः आहानारंभसमापिरिविषयः । आरब्धानाम
यमासानंतेषु मलमासे मतानां व्रतानां चैव पत्तानामारंभस्य समापनमिति । आरंभमासो वाधिमासे म
तिवेपारंसमासे निष्पान्यं धिमासेपितदाध्वं काम्यमनुष्ठेयं । अधिमासेनिपातितेत्येपरवमिविकिर
मरतिरा एताभ्यां क्रियमाणपामा... इति मलवचनं ॥ अत्र मलमासमाकाम्यकर्मसमापितं । आपा
तिमनन्यप्रत्यक्षमासे ने संगवापुरंति । तत्ता च नमानस्कनल्प... नस्मादि विषयं । आनल्पके (अहीन से मकरा...
लप्ताकाम्यकर्मतन्मलमासेप्यनुष्ठेयं । तद्यथा प्रक्रांतेमलमासेनतदिने शुद्धे त्यातेष्ठपरिक्रमिद्विरनीय

का.ष्ठ. ३० सोऽन्तस्सादिनाग्निष्ठितवदारतो ग्नीधिः स्म एवं कर्तव्यः । मन्त्रमास्तु समासिपती होष्यां वान्यादिस्मरराभ्र संतात ।
सावैधिः काम्य कांड्रेष्वपृतौ । अथ पेरहोत्र्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुंत्तां तिसैवैरन्नाग्निमिव स्तो हुण सुंन
भाराधेयेनोपधावतिस एवास्या स्तो स्मप हेती तिसिवे एतस्मविष्णुराकोपुष्टि पावक । उपधावतिरेव तोग्नि
येणाहृत्विभीतीनतो घपत्नि । अस्मादूसौणा होतारिविक नीतो सपनपातिती । तथैवाभिवातः मतिधा तष्ठका २
विदोधिः अपृतै । आग्ना वैश्वदेवमेकादश कपालं निर्वपेदभिचरन्निति पितिर्वै पुरस्तादभिरतंतमभिनतिदे
दे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिवत्तन्न द्वयोः पक्षैकैवैधिः अभिवातस्यैककापुरोनुवाक्या प्रतिनराततस्कृदेहरा निविशाषः
कालविनंवपतीहावापिनसंभवति । वाधकिशब्दौ मतासन्त्र[illegible]हातितदैवाभिना एककर्तव्यत्वान्नित्या एत्या
पिमस्स्वकालाः एतपिव्रपत्ते नाभिवर्पमाणाः इतिवन्तम्यानवाचिना शानवमस्यपातेनशब्देनमतिवाएकत्वा
सेनाग्निः भिवाएतस्यकालानलविशेषणाज्जा एवंप्रवलज्वरगानद्रोहादिना पदोषमतुः मरकालदापितुधूपवेधिः कर्तव्या ॥
२एवस्काप्तृपतौ । धामस्त्रोग्निभीधाकस्मारतांसृतापत्यान्वणातकृष्णला अग्निर्वपैतमतापतिमिचौसनभाराधेयेनो एप० ३०

पधावतिसएवास्मिन्नायुर्दधातिसर्वमायु रेतीति । कृष्णलाःस्वर्णशकलानि पचनम्पपारमितानिताविवक्षा
गसंपत्याकानिपस्त्रोनिर्वपाणीपानिसेधिः शातकृष्णलापदाहक्ष भावात्तस्यानिशुष्येति । मनमाहस्याजनत
होकाएषांशिष्टकानोपुनेतेतिविहितेष्विनकानावनेवेलोसहतो । एवं स्मान्नेन्मप्याव एककाम्यु दाहरणीयानिमि
नेपिनिकयोरपिपरम्मप्रातिकंतद्देवमन्त्रमासिकार्य अनन्या तिकं निम्नेकुर्यान्नैमिनिकंतथैतिस्मरणात
कोऽकालेपि मलैनन्या तिंकुर्यानित्यंनैमित्तिकंक्रियामिति । अनन्या तिकानिवनिस्मानिनादेपप्राप
ऽउराद्दूताभिः अथषष्ट्याहोमा स्यपर्वणाग्रयणं तथा । मनमा मेतुकर्तव्येकाम्यारभीमिष्टिपरिति । अनषष्ठ्या
होमा अग्निहोत्रोपस्थानं वैश्वदेवादयः ॥ पर्वेष्टिदर्शपूर्णमासौपार्वणस्थालीपाकश्च दर्शादीनांनिसहस्त्र म
काएणिमल्लवापारवतोतम्येतत्थानां यथार्थशोकाःआमनंति । पप्रा अग्निहोत्रमरणीमहार्णमासमनाग्रयणमिति
पितिवर्जितं अहुत मवैश्वदेवमतिपिना हुतं आसप्तमांस्तललोकान्सहिनस्तीति । स्तसंताप्राप्तकानित्तुनिम्ना
नितरपसीनि । तदुक्तं काम्यकालयापाणिशि होमपातादिकमीणाम्न तामापेमनिम्नतुं । पर्वीकाग्रपणाथानचा

का॰मु॰ ३१

र्मण्यारंभकाम्यपि महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्युपिकर्मपत। एष मासविशेषाख्यानाविहितं वर्जयेन्मलरविम्॥
मपाते वर्जयेते विहितास्तस्य मलमासत्वनिवर्तने पि शुद्धमासि नुष्ठानसंभवात् तात्कालिकत्वं च। यच्छौचिक काठकश्रा
द्धादौ प्रसिद्धं नवाग्रयणं स्यात् तदिदं तात्कालिकपौरुषहारणं विरुद्धमिति शिष्टकर्मीषोनस्मलमासि निकाम्यत
त्वात् राहुदर्शने नासिः सैकोति हिमासि कुर्यात् यायणं नवेति। अनन्यगतिकानित्यनैमित्तिकानि स्युरद
एषामानारंभिन्ते षां मलमासि पिकर्त्तव्यतामाह मृगः चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं। काम्यमिष्टिम
लमासे पि निमित्ते प्रिति कैतवेत्। तात्कालिकाः निर्जवमित्तिकाः स्नातेष्वादौ नि। वैश्वानां द्वादशकपालं निर्व
पत्पुत्रे जाते स्वयं विहिता। पारदेष्टीचैः वसितेपष्वानुष्ठानं तन्मलमासि पद्यसिते। नुष्ठानं शमन्यात्तात्
कत्वं पायो ऋ। स्याकाम्यपावृत्य न्त्यात्। तिकेनित्य नैमित्तिके अपि मलमासिकार्यो ततानेतराणीति॥ तथा
मनोयज्ञ्यीमन्यनिवेकः संपन्नामृता। निबन्धकार्यः काला दर्शकाः तेनाप्युक्तं मुद्राजहाराद्वादशाहस्यपिंडं तेकव्ये
मन्यहाजन्मनोः। हीमते पुत्रवेष्याद्धं दावितोजातकर्मवा। रोगोदोषांतिलम्भेदपोमत्रादं नतानि चौमायश्चितानि ए॰ग॰ ३१

६२

३ निसाग्निहोत्र होमश्च देवतानाविधिहूजनं। स्नानं च स्नानविधिना यथा दृश्या पेयवर्जनं तर्पणं च नैमित्तिकमस्यानिन्त्यस्ततात् शुभमवकाश। अ॰२

नैमित्तकश्रुताद्वैपालनं। अश्वेर कुंभमन्नादिम हालयपुणा दिवसाद्धं दर्श पहाह [redacted] माहमला
दिमासिकं। पलितल वालमसि हपुण्यानां श्राद्धमाह्निकं। श्रीदेतुप्रवर्देश पुतीर्थ चैवं पुणा दिवसु। मन्वादियुगपद
नदानं देनं दिने नयत। तिलगोभुहिरण्यानां हस्त्यो पाश्यन पोः क्रियाः। पर्वहोमश्च श्रवणं सांवत्सरीह चर्याः। नि
त्यं नैमित्तिके चदानं चम हादानादिकं। अभ्याधाना श्वारुपुर्वतीर्थयात्राभिहेदानां ईशानामत रामादि प्रतिष्ठा मौजिबं
धनं। आश्रमसैकृतिः काम्य द्वातस्य निष्क्रमः। एवाभिषेकः प्रथमश्च राकर्म व्रतानि च। अन्नप्राशनमारभे
नैतत्पाव्न गृहारण्य प्रवेशने तस्मा नैविवाहो नामापि। तिष्यकं दर्शमहो सवं। व्रतारंभसमापी च काम्यैकमेव या पुनः। श्रावणे
र्मत्स्य सर्वेष्ठ मलमासि विवर्जयेत्। उपाकर्मोत्सर्जनं च नृपेविनु द्रमनाणयोंतां। अधीहु दहे मंतः सर्पाणां बलिरे
व च ईशानसबलिना श्वोः शयनं परिवर्तनं उपोद्रस्यापनैमानि चतुर्गं नवदक्षिणोः पूर्वेंद्र मतिविष्णव नि
यसाम्य चैदिविक मिति। अत्र द्वादशाहे सा एष [redacted] निम्त्वारम्भ पत्र वेश तेन ग्रंथेन कर्तव्यं तत्पर्यो। अ
निसमानिमित्तवेषा। एव कर्ये पद्रिस्मितेन वर्त्स संग्रहः। उपाकर्मस्याप्यपरात्राप्य नुदेश कर्मस्यते तेन ग्रन्थेन मल्लमासि

६३

३८

का·ध· वर्जितानां सतां श्राद्धमासेऽनुष्ठेयकर्तव्यत्वेन संग्रहः । अत्र च सर्वे साक्षिवचनान्युदाहरामः । यमः । गर्भे वार्धुषिके
३२ भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके । सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् । तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहितिलादि
भिः जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश । चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्ध
दानजपादिकं । कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथेति । मासिके श्राद्धकर्मणि आमावास्याश्राद्धकर्मणीत्य
र्थः । नित्ये नित्यदाने । होमो नित्योपासनहोमः । अंत्यकर्माणि दशाहेनोदकपिंडदानादीनि । [illegible] पनादीनि । [illegible] श्राद्धजा
तकर्मामासिनियैव संस्कारसद्भावात् । मलिम्लुचेऽपि कुर्वीत आद्याः षष्ठीः कामाश्च वर्जयेदिति । संस्कारास्तत्र नामाननिष्क्रमणा
दयः । गर्भवतां श्राद्धं तु मासपूर्वतादयः । ममैव तेः । एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तत्कार्यं पूर्वमासे च कालातिक्रमे
च धर्मतत्त्वदृति । गौतमः । जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशीश्राद्धं चैव तत्सर्वत्र परतश्चेति । निमित्तवशादि
ति वाक्यशेषः । स्मृतिसंग्रहे । जातकर्मवत्संस्कृतिः सीमंतोन्नयनं व्रतं । मलिम्लुचेऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि प्राप्तमि
ति । मरीचिः । रोगे दारुण्यप्रयोगश्च सीमंते पुंसवेऽपि च । पक्षहानिसमुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यतीति । निमित्तवशात्प्राप्तस्य रा·म°
३२

त्राग्निः अश्वशिरःकांडेन कृष्णनिरूपं ते आहिताग्निर्यदा अग्नीनन्वाधायेष्टिं मलत्वाद्यामांतरेऽप्यारंभं कुर्यात् । तदा तु मंत्राग्नि
मंत्रेणानुद्रूयात् । तथा च श्रुतिः । सर्वो वा एषोऽग्निकामान्प्रविशयति योऽग्नीन्त्वाधाय व्रतमुपेति स मंदनिष्कृत्प्रपद्यात्
अकामप्रीता एनं कामा न्यनुप्रयाणुः आतेजोऽवीर्यः स्यात्सः चुकुपात् अप्यतां अग्निरसामदिग्धाः तुष्कितपुःर्य
क्रो । अग्ने कामाय येमिरे इति । कामानेवास्मिन् हि भाति कामप्रीता एनं कामा अनुप्रयांति तेजस्वी वीर्यवान्भवतीति
यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत् । ऐंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति । कौथुमिः । अश्वमेधं घटं दद्याद्द्रव्यं वापि स्वसंचितं
संवत्सरे विशुद्धे तु प्रतिमासं च मासिकमिति । मरीचिः । प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं च प्रतिवत्सरं । मन्वादौ च युगादौ
च मासयोरुभयोरपीति । मत्स्यपुराणे । वर्षे वाहदह्नि श्राद्धं दानं च प्रतिवत्सरं । गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्म
लिम्लुच इति । एवमपाप्येयन्तर्वर्जनसंख्यावर्द्धनादिविशेषतः साक्षिवचनान्युदाहरणीयानि । सामान्यतस्तु
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन् मलिम्लुच इति वृद्धयवतिवचनं पूर्वोदाहृतं । नन्वत्र दाहृतेषु संग्रहवचनेषु भाद्रप
दापरपक्षश्राद्धस्याप्युभयत्र कर्तव्यता प्रतीयते । महालयपगाख्यविधितिन्नपठितत्वात् । सा चोभयत्र कर्तव्यात्

का॰प॰ ३३ स्मृतिचन्द्रिका॥ महालयापरपक्षश्राद्धे तिथिकृत्यं सूक्ष्मः। कन्यागते रवौ पूर्वेद्युर्याहृतं तां। मध्याह्ने। पि वृद्धिश्राद्धं तथा सोमसम्पा
पं वेयं महालये। राजाभिषेकं कार्यं कृत्वा कुर्यात्प्रतानुलंघितं तदिति। कालादर्शे। नभो वा नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्त
मः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः॥ इति॥ अत्रापराह्णे भवेद्विकल्पः समनम पञ्चमो दृश्यो॥ अथापराह्णः पञ्चमे पक्षे इति
शुक्लाहः प्राठमासस्य नपात्यमासोऽक्षेत्र संक्रान्तौ तेन सोऽधिकमासमत्वं। अथ वा॥ मासस्य मासस्य मागोऽसिंहसंक्रान्तौ नभस्य
स्याधिकमासत्वं। तयोरुभयोरपि परपक्षोः कन्यायां तु मासे समाप्तिरियः कृष्णपक्षः ससप्तमो भवति। अत्र सति
हि विधीयकमासः पञ्चमः तथा समाप्ति सप्तमे विहितस्यापरपक्षश्राद्धस्य मलिने भस्य कृष्णपक्षेन्तु प्राप्तमयुक्तं। नाय
म दोषः। संग्रहवाक्यमागतमहालयश्राद्धे नतीर्थविशेषस्यवाप्रयत्नादिष्टप्राप्तावपि वस्त्रादीयत्वात्। न नु मलिम्लुचो ऽन्य
मासे शुक्लमात्रानां श्राद्धं मासिकमिति त्रति संवत्सरं मा व्यमानुस्मृतश्राद्धस्य मासं दृष्टं कर्त्तव्यं तानां संग्रहे हरि
तासौ न शुक्लमलमासेतद्विप्रक्षात्। तथा च मत्स्यसूतः। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि। मलमासे न
कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति। सत्यमेतत्। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि मलिम्लुचे न कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्यथा राम॰ ३३

शुक्लस्त्र लिति। पैठीनसिः। मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रति वत्सरं। मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचनेति। अ
तः शुद्धमासमृतानां मलमासे मृता हरिश्राद्धं कर्त्तव्यं। ताविधानमयुक्तं। नैष दोषः। तस्याभिधानस्य प्रत्यब्दमासिक
विषयत्वात्। आद्यं त्वाब्दिकं यथा मयस्मात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचेऽपि तत्स्मरणात्। तथा च हारीतोऽपि। असंक्रान्ते कर्त्तव्यमाब्दि ४
कं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथेति। लघुहारीतोऽपि। प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया
मा सुतैः। क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरं इति। अत्र द्वादशे मासे पूर्णे सत्यनन्तरं दिने कार्येति व्याख्येयं।
मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियते हनि। प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति व्यासेनाब्दिकदिनस्य वि
शेषितत्वात्। वाचस्पतिः। आषाढ्यां मुक्तां तु वत्सरमिति ते दृष्टे राधिमासि पित्र्यो जपित्वा कार्त्तिकप्रमीतस्य प्रथमाब्दिक
माघयुक्तं कुर्वतीति। तत्र युक्तं। मासपक्षतिथिस्पृष्टे इति वचनाद्विरोधात्। अतिमात्रं वृमामासविषयेतु यथोक्तनीत्योपपद्यते। तस्मा
च्छुद्धमासप्रमीतानां प्रथमाब्दिकं मलमासे कर्त्तव्यं द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्धमासे इति तत्साविवक्षया भवत्र कर्त्तव्यतो
कां मलमासमृतानां यदि कस्यचित्समलमासश्राद्धागतः तदा तत्प्रत्याब्दिकं मलमास एव कर्त्तव्यं मतं नूपरि तन

ग्रा॰ मा॰ ३५ शुद्धमासे। तथा च भृगुः। मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरं। मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कथंचनेति। अतो मल
मासमृतानां कदाचित् प्रत्याब्दिकं मलमासे कार्यं। शुद्धमासमृतानां च प्रथमाब्दिकं तत्र कार्यं। द्वितीयाद्याब्दिकं तु
शुद्धमास इति। एतेनं निर्णयमभिधेयम्। आद्यो पिहुनिश्चं प्राप्ते ऽमलमासो भवेद्यदि। मासद्वयेपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न लु
प्यते। षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः। पूर्वमर्द्धे तु कर्माणि पित्र्यकार्याणि होमयेत् पित्रादीनि वनानि च
ज तानि। अनित्यमनिमित्तं च कर्मादिमायानि यानि संगृहीतानि ष्टुस्तत्पद्यते। तत्र बृहन्मनुः। आगमात्वेयं प
तिष्ठा च पञ्चदानव्रतानि च विवृद्धितदृष्टिधात्याग्न्याधानमरणान्महत्तः। मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। बालो वा
यदि वा वृद्धः शुक्रे चास्तमुपागते। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति। पितामहस्य ज्योतिःपराशरपौरुषेयेषु
पाठः। कौशुमिः। अधिमासे तु कर्तव्यं श्राद्धं संवत्सराब्दिकं। वर्धद्रव्याभिषेकादि कर्मम मधिके न तु। अधिमासे न कर्त
व्यं श्राद्धमाशुद्ध्यं तथा। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत्। श्रा
द्धं वा यदि वा पूर्वं तन्न कुर्यान्मलिम्लुच इति। असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिःशास्त्रे। तत्र व्रतं महद्दानं वा हुतं वा हुतमेव वा॥ राम॰ ३५

यज्ञपमप्यजयं यस्य त्रोपवासः कृतो भवेत्। नष्टचन्द्रं मलिं वा हुतं नेव वास्तु निवेशनं। नप्रतिष्ठां न देवानां आमास्यामस
हृद्रा। न हिरण्यं भवासो सिकारयेदिति निषेधपदं ति। स्मृत्यन्तरेपि। वापीकूपतडागादि प्रतिष्ठां यज्ञकर्म च। न कुर्या
न्मलमासे च महादानव्रतानि चेति। महादानानि तुलापुरुषादीनि षोडश। गापि विष्णुपुराणोक्तानि। कृतनक्तादी
नि दृश्य। कूर्मपुराणोक्तानि। एवमन्यान्यपि निषेधवचनान्युदाहरणीयानि। उपाकर्मोत्सर्जनं चेत्यादिना सुश्रुत
सप्तवर्ज्यान्युक्तानि। तत्र ज्योतिःपराशरः। रविणा लंघितो मासः चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः। तत्र यद्विहितं कर्म त
न्नैमासिकार्यं इति। प्रजापतिः। उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा। उत्सर्गं नियतं कुर्यान्न पूर्वे तत्त्रिः फलं भवे इ
ति। हारीतोपि। उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः। मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति। ज्योति
पितामहोपि। मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि। दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयमिति। अत्र क
न्यागते सवितरि यो संक्रान्तः अमा मलिनः आश्वयुजः भाद्रपदान्ते कन्याप्रवेशात्। एवं च सति कन्यायामश्वयुजी या वि
हितं पर्वदैवं पित्र्यं च तन्मलिनाश्वयुजेन कर्तव्यं किंतु हि तुलासंक्रान्तियुते शुद्धाश्वयुजे। ननु चैवं सति महाल

प्र॰

का॰ ध॰ ३५ यस्या पूर्वपक्षः स्यादूस्यापि कन्यामासे कर्तव्यता प्रसज्येत। तस्यापि कन्याभ्युपगमो व्यविहितत्वात्। तत्र चापवादः
कन्यांते सवितरि पान्महानिलषोडशाकेतुभिच्छानिवृत्या निःपितरः शाद्रस्य नभस्यं इति मेवं भाद्रकृष्ण
पक्षस्य कन्यासंक्रांति स्पर्शित्वं न कन्योपजीविनो पुनःपरपक्षस्य तत्रानुष्ठानं शस्तत्वात्। तथा च कार्ष्णाजिनि
ः अंते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्। स पक्षः पंचमः प्रोक्तः श्राद्धे षोडश कथ्यते॥ तद् अनुरूपं म
ध्ये वा यदि वाप्यंते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्। स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धं तत्र विधीयत इति। किंच। नेदं मपरप
क्षश्राद्धं कन्यानुपजीवति। तस्या मनादरस्मरणात्। तथा च नागरखण्डे। आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्
पक्षस्तु पंचमः। श्राद्धं कार्यं तु सवितैः यः कन्यां गच्छतु वा न वेति। अतः कन्यागते सवितरीति वचनं महालय
स्य कन्यायोगं प्रशंसति। अत एव कन्यार्कभिन्ने [illegible] पक्षे तदन्यदाहीति यो व्यविहितः
मोऽस्य कर्मणा पुण्यकमेविधमानो भवेदं मनो मितोपक्रमेणालिति। नाहितीयःपात। कालस्य स्यैव संक्रान्ता
[illegible]। तथा च समयं तो मात्रः संक्रन्य पितृकन्याप्यसमन्वादि कर्मिति। तथा पातमपमनति मानन कूर्मपुराण राम॰ ३५

ह्रादिकं। नापराह्णे न मध्याह्ने हपि व्यवस्थितो हितो सतां वेति। अन्यै पत्नी प्यस्थोनान्नरूपमतिरेकतस्थानं वेरसम्मितः की
र्त्यां तेहनीमेपति श्राद्धस्य सिद्धमति परभावेपि मासविनिविपति दिने या पाः प्रतिपदः सप्ताना। अतः स्व तेन्य कः पांति
नितुल्यानीहितत्कोन्या। एवंसति कुला स्मिन्कर्तुरेवाश्रयमितिवचनं महालयव्यतिरिक्त विषयो। अथवा महालयस्या
पि गौणाकालनिषेधार्थं तर रक्तां। तथा हि। कन्या संक्रांति पक्षो भाद्रपदकृष्णपक्षस्तस्य मुख्यः कालः केनापिनि
मित्तेनमुख्यकालासंभवे परबहुश्चिकदर्शनं तस्य गौणाः कालः स्मृति सिद्धः। तत्र किं कन्यायुक्ते मलिना मुख्यत्वेन
श्राद्ध कर्तव्यं उत कन्यारहितेऽपि तत्त्वा श्राद्धं सेरायुक्त इति वीक्षायां तु न्यायकर्तुराश्रयमिति विधीयते। एवमन्यान्य
९ पितृकर्मा सेवं कर्तव्य विषया गौणवचनान्यूह्यानि। तदेवं कार्याकार्यविवेकः पंचधा संपन्नः। तत्र किंचिन्मलमा
सएव कर्तव्यं तद्यथा मलमासमृतानां प्रथमाब्दिकं। अन्यमासमृतानां प्रथमाब्दिकं च। किंचित्शुद्ध
मासमात्र कर्तव्यं तद्यथा तपाकर्मादि तिकं। किंचिदुभयत्रापि कर्तव्यं तद्यथा सोदकुंभादि। किंचिदुभयोरन्यतरस्मि
न्निति तत्र शाख्नकर्तव्यं तद्यथा हेहदाहः सपिंडनादि। किंचिन्मलमासे वर्ज्यं। तद्यथा। अनित्यमनिमित्तं चेत्यादि।

का०ब्रा० अथ चन्द्रमासस्यैव द्विरावृत्तसंज्ञको विशेषः कथ्यते। तत्र शुक्लमधिकृत्य। माधवाद्येषु पदेषु क्रमाभिप्रायं हृतंपयस्त्रा। द्विरा
३८ वृत्तेः सविकृतेषु पक्षेतिककर्कटके श्रुतइति। इयं चन्द्रमाधावृत्तमनन्तरमाविनि संक्रमरहितस्वाणविवेकोपपद्यते। अ
तएव शुक्लमधिकृत्य। मेषादिमिथुनांतेषु मधाद्दर्शं हृत्यं भवति। अथ शतंतरेत्तरावर्षपाभिमुखानां कर्कटादिः स्वयेत। कर्कटा
दिश्चेवादिमधाद्दर्शोहृत्यं भवति। अस्मात्तरेत्तरावर्षं पुकर्कटादिः स्वयेदिति। इति मासनिर्णयः। अथप
क्षः पक्षराद्वं पक्षपरिग्रहइत्यस्मादहोतीनिष्पन्नः। देवकार्यार्थं पितृकार्यार्थं वा पक्षस्तेषपरिग्रहीतव्यः कालवि
शेषः स पक्षः। अथवा चन्द्रस्य पंचदशानां कलानां मासद्वरांशा दीयमाना यत्र स पक्षः। तत्र यदा वाजसनेयिन
श्चैकस्य संवत्सरनिर्वाहकस्य प्रजापतेः कलाः षट्सप्त पक्षपावामनंति। पक्ष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रा
त्रय एव पंचदशकलाः ध्रुवैवास्य षोडशीकला सरा। त्रिभिः स्वचपक्षे उपचरीयतइति। तथा तत्स्वरूपं वाग्निचित्यापांह
सिरासमम गौणीः कलामुक्तापक्षान पक्षस्य पूरणात्मकोऽहरात्रविशेषकारिभिः पासके श्रूयते इति पक्षरहितः अथाय
पक्षेनदानेन तपसानेन। संज्ञानं तितस्यममभिसंभवति सूक्ष्मायद्विरं त्रपसीयमभापमभिति। तेपक्षमेतद्धि इः पेवामी अ राम० ३८

82

रत्नेप अह्नामुपासतेते चिरमभिसंभवंतस्तथोहरइनार्यमाणपक्षइतिवा। तैत्तिरीयाश्वसावित्रचयने सर्वोत्तरप
क्षोत्रत्येकं पंचदशाहोरात्रका वामनंति। संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नाम
धेयानि प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सुन्वती त्येतावनुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानीति। अथ प्रथमः संज्ञा
नं विज्ञानमेकोनुवाको मंत्रकांडे पठितः। तस्मिन्ननुवाके शुक्लपक्षस्य अह्नां नामधेयानि पंचदश न प्रमक
लिंगानि पठ्यंते। दर्शा दृष्टेत्यपरोनुवाकः। तस्य शुक्लपक्षस्य रात्रीणां नामधेयानि पंचदश प्रथम लिंगानि पठिता
नि। तथा प्रस्तुतं विष्टुतमित्येकोनुवाकः सुता सुन्वतीत्यपरोनुवाकस्तावुभौ कृष्णपक्षविषयौ पूर्ववद्योतनी
याविति। तेनुवाकाः एवं श्रूयंते। संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिजानत्संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमान
स्पृहं मुपक्लृप्तं श्रेयो वसीयः आयत्संभूतं भूतं। चित्रः केतुः प्रभानाभान्संभान्। ज्योतिष्मांस्तेजस्वानातपंस्तपन्नभितपन्। रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः। दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना। आप्यायमाना प्यायमाना
प्याया सूनृतेरा आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयंती पूर्णा पौर्णमासी। प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरू
पं शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धमरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्। सुता सुन्वती प्रसुता सूयमाना

83

का॰च॰
३१

भिक्षुपमभगा पीती भूपा संपान्नमिमन्यर्पेयंती कांताकाम्या कामसता तान्नुमती कामदुघेति। षडशो वा पक्षशः। सचैव
धाविभक्तस्य मासस्यैकैकमर्धं भूता। पंचदशाहो मनामकेन सामसम्म हेन मध्युक्षिन्नमासात्रिंशत्कोमनामकेस्मा
मसम्बद्धस्य पूर्वीपरभागाभ्यामुपन्नतान्तयोः पूर्वापरपक्षत्वं। तौ च द्वौ पक्षावन्तर्देवानाम सुरोतौ वक्ष्यमाणमुप
त्वात्पयोः पक्षयोः प्रशास्तत्वा प्रशास्तत्वात् देवतस्य देवी हो वाम्या श्रुतौ निरीपाः। पूर्वपक्षौ। प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति
सतपोतप्यत समर्चिवहूतेष्टिमासमजनतंतपंचदशाक्ततो मध्यत उदवृणतत्तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवतां। पूर्वपक्षं
देवा अन्वसृज्यंत अपरपक्षमन्वासुराः ततो देवा अभवन्परासुराः। यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजये
द्वसीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तमपरपक्षे याजयेत्पापीयानेव भवतीति तस्मात्पूर्वपक्षोऽपरप
क्षोत्कृष्टतरइति। वसीयान्वसुमत्तरः। पापीयानतिहीनः। कर्मणां शुभफलप्राप्तकत्वेन कृष्णाममतिशयेना
हीनेनाकृष्टतरः। तस्मिन्नमस्मिन्प्रकरणे संवत्सरस्य नेमतुमासपक्षाणि निरीतानि। इतिमाद्यैवीपंतीपक्षकरणे
प्रथमतिथ्यादिनिरीपंते। तत्र तिथिशब्दस्तनोतेः हलौतेर्निष्पन्नः। तन्वंति विस्तारयंति वर्द्धमानास्ती प्रमाणं वा चंद्रके रामः
३१

लेति। एवं सत्यमावास्यामाप्य बोधयत्रूपेणानिधिद्धे विश्वप्रयुक्तं भवति। तथ यथम नेमन्नतस्य पेटय र्जिता अंशा योऽक्षीक्ष

लामेकांपः कालविशेषः सातिथिः। प्रवाहपर्योऽकल्पात्मकत्वात्स्ततत्तिथिः। तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ। तन्वंतेकल
या यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृता इति। एतदेवाभिप्रेत्य भ्रष्टकोह पश्यते। अमावास्याद्वाषोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला
स्थितापरमामायादेहिनां देहधारिणी। अमा षोडशभागेन यस्मादेवि प्रकीर्तिता। अमावास्या तृतीया परिहिता
डशैव वक्तान्नदति। अमावास्यैकः। यानुक्ता पराश्रयाम्बूर्णदेहिनां देहधारिणी संस्थिता तासांच द्रमंडलस्यषोडश
भागेन परिमितावृद्धक्षयधारि परमानास्नी महाकलेति प्रोक्ता सैव्यं यदपहरहितानिष्पातिथिसंज्ञकेवाकृतराअपि
पंचदशकलादिवसवहारोपयोगिन्यः सपोडश्यवस्थः पंचदशातिथयोभवंती तिथिया: पोडश्यैवित्स्यहि
द्वे च नमिति। कृतिलसितं चैवार्थपदस्तिरीयपर्वी हा। इति तस्यातंत्रयस्य पंचदशकलाइदेवास्पर्धो दर्शौ
नातथुनः कालाल्पिथिसामान्यपात्तरवशिष्टा वृद्धि क्षयोपेताः पंचदशकलातासामिविशिष्टाः कालविभागानि
थिविशेषात्सासांपंचदशानामेकैका कलोव क्यादयः प्रातिपदाः पंचदशविवसाः कमशापद्धति। तत्र वृद्धिपक्ष
कला प्रथमं दीपत इति प्रथमेऽहन्तु ग्रस्यते। तयाश्वकः कालविशेषः प्रायश्चसान्नित्याप्रतिपदुच्यमानामिधीयंताः स्वदि

का॰वं॰
२८

तीप्रभृतीनां पंचदशपंतानां तिथीनां नाम्नान्यानुगतयानि। ता एताः कृष्णपक्षतिथयो भवंति। अत्र श्रुताः पीताः कला
श्चैनैनै शुक्लक्रमेण। तत्र तस्मात् वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चंद्रमंडलं प्रविशंति। ताभिः पूर्णाः कालविशेषाः शुक्लपक्ष
गताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवंति। वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमात् स्कंदे प्रदर्श्यते। तथाहि। प्रथमां पिबते व
ह्निः द्वितीयां पिबते रविः। विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः। पंचमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासव
। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात्। नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलां। दशमीं पिबते वायुः
पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं भागं प्रभुंजते। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलां। च
तुर्दशीं पशुपतिः पंचदशीं प्रजापतिः। निष्पीतः कलाशेषश्चंद्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका या तु अपः प्र
विशते सदा। अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबंत्यंबुगतं च यत्। ततः क्षीरम
मृतं भूत्वा मंत्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्यते
ति। ज्योतिःशास्त्रे तासु द्वात्रिंशत्तिथिशब्दस्य कोशे प्रोक्ता तिथिसंज्ञा प्रदर्शिता। अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यात्यहरहः शशी। त

राम॰
२८

७६

२८—

हा

च्छ्रमानमंशैः स्यात् क्रमेण द्वादशभिस्त्रिंशत्तिथिरिति। अयमर्थः। सूर्यमंडलस्य अधःप्रदेशवर्ती शीघ्रगामी चंद्रः ऊर्ध्वप्र
देशवर्ती मंदगामी सूर्यस्तस्य यावत्तयोर्गतिविशेषवशाद्भिन्नं चंद्रमंडलमन्यूनमनतिरिक्तं सूर्यमंडलस्याधो
भागे व्यवस्थितं भवति। तदा सूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चंद्रमंडलमीषदपि न दृश्यते। तदुपरितने दिने
शीघ्रगत्या सूर्याद्विनिःसृतः शशी प्राचीं याति। त्रिंशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्यमुल्लंघ्य गच्छति। तदा
चंद्रस्य पंचदशसु भागेषु प्रथमभागो दृश्यो भवति। सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते। तत्कलानि
ष्पत्तिपरिमितः कालः प्रतिपत्तिथिर्भवति। एवं द्वितीयादितिथिष्वपि गंतव्यमिति। तदेतद्धि सूर्यसिद्धांतेऽपि स्प
ष्टमभिहितं। चंद्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयं। भगणे
न समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशाश्च तथा राशौ भागसंज्ञाभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वा
दशकं यदा। चंद्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते इति। सोऽयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यमुल्लंघ्य वर्तते। अथवा
चंद्रकलाः शृंगाद्युपेतमध्ये रेखाकाराः केचिदत्र दृश्यमीषदुपयाति। अन्यत्र दिनेषु सूर्यमंडलविप्रकर्षात् तत्

७७

का॰ मा॰
३२

स्यादनुसारेणांशो भक्त्या प्रपद्यते । अमावास्यायां संनिकृष्यते । तस्मिन्नेव कालमुपवार्यते । तदेतत्कलं सिद्धं जगति चीयते
रोमांशो । उपचयमुपयाति शुक्लः । सिंहोस्य जत उन श्रेजत चामे च कृष्णः । जत्र न्यमयज्ञ जत्म्य गोत्व कृष्णा । स्मम वती
ती ह्रासाविधाणा रूपतास्यति । सूर्याचंद्रमसो योः संनिकृष्टविप्रकृष्टीत योरवमाने दर्शपूर्णिमेयोः संपद्यते । तत रा
हुर्गोलिल्लः पः परो विप्रकर्षः सूर्याचंद्रमसोः स पौर्णमासी मः परः संनिकर्षः सामावास्येति । नाम्बन चंद्रम
नोः सूर्यप्रवेशानिशामो प्रतीयते सामोस्य तेनोत्व कृत्यादिदेवताम्नानामदोषः । अमावास्यादिद्दर्शनापि क्षपणे न्यो
तिः शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् । सोमो न उन्नौतवनद्यादि देवतानां तत्कालमपकोत वर्षितिवितिता । यदि सूर्यप्रवेश
निर्गमौ प्रत्येव कृत्यादि देवतास्तु सर्वे याचि कुला प्रयुक्ता एव प्रतिपदादि तिथयः । नतु सावनादिवसे पूर्वो दि
वसे पूर्वनिर्णयमुपेक्ष्य चांद्र तिथिरेव कुतो निर्णीयत इति चेत् । नासंदेहसम्भावात् । नावस्तु सौरसावनादिव ६
सयोः संदेहसम्भावो स्मिनिपतपरिमाणत्वात् । तच्चात्र सिद्धांतेभिहितं । सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्र राम॰ ३१
वेः । रविविंशांशकालोपंशास्तिथिः संभोगांशे स्वभितः । एकस्मिन्नारांशे यावंतं कालं रविर्वर्त्तते तावतः कालस्य सौरो

८१

योग्यांशः । सूर्यो राशिचक्रः । तिथिरेका कलान्तर्गता गंडो योर्यावता कालेन निष्पद्यते तेन देहदृष्टिदिनं । नतु चात्र सौरसाव
नयोरिव चांद्रेपि स्वेन संदेहाभावः शंकनीयः । कृष्णस्य हृद्विशेन संदेहसम्भावात् । कृष्णस्य हृदीच गोणतो दृश्यते ।
रवंवी स्पर्धत याहिंसा च्छविविं तिथिलक्षणं । धर्मा धर्मवशादेव तिथिहृद्याविवर्द्धिते इति । एवं सम्मत तिथिः दर्प
ह्रस्वेकृत्ये हिंसा क्षयपुक्ता तस्मिन्नेतस्य त्रैविध्यस्यापि परिवर्तनाविशेषास्ति तिथिः संपूर्णा खंडा चेति हेविध्यमाप
द्यते । तत्र संपूर्णा सकंद पुराणे दर्शिता । प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवा
सरवर्जिता इति । हरिवासर एकादशी । यावन्नो कालस्य राशा सा खंडा तिथिः । तत्र संपूर्णायां विधिनिषेधयो र्ना
स्ति संदेहः खंडतिथौ तु विधिनिषेधयोः रव कालमाह गार्ग्यः निमित्तं कालमादाय हृत्तिविधिनिषेधयोः विधिः प्र
वृत्तिर्थोत्र निषेधः कालमात्रकैः । तिथीनां प्रवृत्त्यंशनामक मन्तु स्नान यो गपता । निषेधवाक्त निवृत्ताकालमात्र
मपेक्षतड्इति । एवं च सति खंडा तिथौ पूर्वत्वं निर्णीत भवति । तत्र प्रतिपदंमार कृष्णपं वदर्श तावनियपः क
मेणा निर्णीयंते । तत्र प्रतिपत्स्न शुक्ल पक्षमेवर्तते । यो द्रुःपक्षा मासो वा प्रतिपद्यते सारस्वतस्यस्यां तिथौ सा तिथिः प्रतिपन्ना । मा

८२

का॰ प्र॰
५०

रंभुवाचितं च प्रतिपद्यश्च स्य च द्वितीय त्रस्मागारणप कस्त्रा दिक्षु त्रयो गादेवा गम्यते। तथा च स्मृतिः। आलारथ पंचा
तं इ पिदं च सोमस्य तमं च इति मन्त्रतीयस्य प्रतिपद्युचरा विति। अयमर्थः। अमन्त्रवती यंना मंदि विचक्षणं। तस्मा
त्सारयामि सपं मन्त्रः प्रतिपत्प्रथमं पाद्यः। इदं वे सोमस्य तमं षडस्य पं मन्त्रो नुचरः पद्यो सायाद्य इति। तथा तत्ति
रीयाश्राद्धमेव प्रा बराण्या मनन्ति। यव स्त्वा जमा तत पद्यस्य च प्रतिपादवतीति। तथा तत्र एव द्वार्शीरणो
ए कालत्यं न्ति सामिधेनी स्तुव श्र्व मेला या हूतीः पुरस्ताद्द्यात् अस्ति प्रतिपद्व कुरुतऽ ति। सा च प्रति
पत्तिथिर्द्वेधा शुक्ला कृष्णा च तत्र मारम्य पुनः कृष्ण पर्यन्ता भवति ति तेषु शुक्लादि प्रतिपद्विहितं सर्वं निःश कं कुर्याद्
यो भुक्त्वं च नारदीय पुराणे दर्शितं। आदिरूपोरपर्वेला या आरम्य शास्त्रिका दिकाः। तिथयोऽत्र मासि हि शुक्लाद्या
वे तिथिवृर्तवान्परिता सर्वस्मिन्हांतेपि सर्वा सेना श्रुति यस्य त्रयपादौ यस्य स्थिताः शुक्लाद्या तिथि नि श्चया॥ प्रति
नी द्वा हित्वे तिथिरिति। परेत्तु सा प्रतिपल्लवद्ध तिथिः स्वीय वंशिर मोरक्रे देवो द्वितीया भ्यांयुज्यते तदाद्य र्यामु
को यायाः पञ्चाला तत्रा नु षष्ठ्यां तत्स्वत्वं पे टीनसिरा च पंचमी सप्तमी चैव दशमी न च पौर्णमी। प्रतिपन्न

रा॰ म॰
५०

मीनेवर्ष कृष्णा संमन्त्रवीति तिथिरितिपसंभुवत्वं चाकं दूपुराणे विवेचितं। संस्तुरवी नाम सा पान्हव्यापिनी द्वश्यपतेय
दा। प्रतिपत्संस्तुरवी कार्या या भवेदापराह्निकी। या सापि। प्रतिपत्से च विवि ज्ञेया या भवेदापराह्निकी। देवकर्म
तयाह्ने यं पिअंबमस्तु रत्र वीन। सायाह्ने नापरा ह्नः। रयः कालविशेषान्माव न ह्विसगतस्या न्नो भागा भेदाद्दव
गं तृष्याः। स्वार्थ स्तिवि स्तुधमात्रिरेविं वर्वितः। लघ्वक्षर समामात्रा बिमेषः पारिकीर्तितः। अम्रतमस्रमतरस्का
लो नोपलभ्यो भगूहसमानो पलभ्यं यथा द्वयं स्मृ सूक्ष्मं परमाणुतः। द्वौ निमेषो त्रुटिर्ज्ञेया प्राणो दशत्रुटिः स्मृ
तः। विनाडिका तु षट्प्राणा स्तत्स्यष्टिर्नाडिका स्मृता। अहोरात्रं तु तत्सप्तातिसमेतस्य कीर्तितं त्रिंशन्मुहू
र्तश्चतथा अहोरात्रेण कीर्तिताः। तत्र पंचदश त्रो कारा मरात्रि र्देवा तथा उत्तरो तूभयता कास्थो कमाद्दा क्रमे
तेरवि। तस्मात्तदा भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य महासु त्रादिवसस्य च रात्रा मर्वाद्धिसमविशाच्यति। तदात्रितमुहूर्तानां
तदा वृद्धिः प्रजायते। दिनहर्द्धे रात्रिहानि स्तद्धा निश्च यथा यथा। तदा क्षितंमुहूर्तानां हानिर्जायते यातया
। दक्षिणां वयदा काष्ठां क्रमाद्दोक्रमतेरविः। दिवसस्य तदा हानिर्वृक्षात्तथा तावदेविता। सीपंतेव साहस्रो नात्र

काःपः हूर्त्तास्तथैव च। रात्राख्याश्रिता अथ वर्द्धते रात्रिरहस्तथैव च। पूर्वमेव मुहूर्त्तानां भ्रमत्कालं चैव संपद्यते। समरात्रिंदिवः कालो रि

४१ न शारदस्तथा वक्ष्यति। वाचको वाच्यार्थं प्रतिपादयति। अत्र त्रयेषु मुहूर्त्तेष्वभिहिता तेषां नामानि श्रुतिज्योतिःशास्त्रयोः

स्थितेषु विविधानि दर्शितानि। तत्र श्रुतिस्तावत्तैत्तिरीयाः पठंति। चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविताभिशास्ता

नुमंतेति। एते वा अनुवाकाः मुहूर्त्तानां नामधेयानीति। अत्र ह्यार्थं ह्यःप्रथमं मुहूर्त्तं चित्रस्य केतु अनुवाकस्य प्रतीकं पूर्वं

तथा सति पंचदशानुवाकाः संपद्यंते। तत्र प्रथमे पूर्वपक्षस्य प्रथमो मुहूर्त्तो द्वितीये तद्रात्रेः। तृतीये च पूर्वपक्षस्य

तस्यान्हः। चतुर्थे तद्रात्रेरित्यादि विवेकः। तेषु अनुवाकप्रतीकं श्रूयंते। चित्रः केतुः प्रभानाभाः संभानु ज्योतिष्मान्तेजस्

स्वानातपंस्तपन्नभितपन् रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः। दाता प्रदाता सविता प्रसविता दीप्तो दीप्यमानो दीप्यमानः। ज्व

लन् ज्वलिता तपन् वितपन् संतपन् रोचनो रोचमानः शुंभूः शुंभमानो वामः। अभिशास्तानुमंतानंदो मोदः प्रमोदः।

आसादयन्निषादयन् संसादनः सन्नः सन्नः। आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुव इति। एतेषु [redacted] मुहूर्त्ते च केचि रा.म. ४१

* त्प्रदातानंदो मोदः प्रमोदः आवेशयन्निवेशयन् संवेशनः संशांतः शांत आभवन्प्रभवन् संभवन् संभूत आभूत इति पाठः ४१

62

मुहूर्त्तस्य पंचदशो भागः क्षणः मुहूर्त्तः। तथा च देवजानां च इदानीं तदानीमिति। सहस्राणि मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तो इति

इदानीमित्यादिको नुवाकः अन्येऽपि कांडे स्वं संपद्यते। इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरमाशुर्निमेषः फणो द्रवन्

अतिद्रवन् त्वरं स्त्वरमाण आशुराशीयाञ्जव इति। ज्योतिःशास्त्रे अहोरात्रयोस्त्रिंशन्मुहूर्त्तानां नामानि

केषु पुनो कानि गोरिव च अमसर्पमित्रपितरो वसवस्तु विश्वा ब्रह्मा वृहस्पतिवस्ताजसंभवैंद्रश्च तन्मुहूर्त्तेरेव गुणान्केचि

राः। तोयेशा अर्यमयोनयो दशपंचा पंच वस्यां पापूर्वे लिङ्कदा शादिर्त्यो अपांपतिर्विवनात्स्युः श्रीनाशो ग्निः विधातृ

चंद्रादितीज्यांगति स्युर्भान्त्वम्स्तद्युपातामुहूर्त्तो रात्रौ क्रमादस्तंगत कोजा निर्ऋत्या इति। स्मार्त्तानि तु नामा

नि च रात्रे रौद्र श्वेत मैत्र स्वत्तत्या सारभेदः स्मृतः। सावित्रो वैश्वदेवश्च गांधर्वः कुतपस्तथा

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो नैर्ऋतिस्तथा। शंवरो विजयश्चैव भेदाः पंचदशस्मृता इति ज्योतिःशास्त्रे

प्रकारांतरेण पाठः। रौद्राहिमित्रपितरो वसुवार्विवैश्वे विधि शतमखः शुक्र हूतवह्निः। विष्णु हूतवह्निः। नक्तंचरा श्च

वरुणार्यमयोनयश्च प्रोक्ताहिने दशपंचतथा मुहूर्त्ताः। निशामुहूर्त्ता गिरिशाजपादाहिर्बुध्नपूषाश्वि

63

का॰ध॰
५२

यमाग्न्यस्त्वाविधातृचंद्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतित्वाष्ट्रसमीरणाख्याः। एतेयं बह्वाम सूर्योदयादारभ्य क्रमाद्दिवा
मुहूर्ताः। तथा रात्रिमुहूर्ताः शंकराख्याः। अजपादस्तथाहिर्बुध्न्य मैत्रकौ। आश्विनो याम्यवह्नी च वैधात्रश्चांद्र एव च।
आदितेयोथ जैवश्च वैष्णवः सौर एव च। ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव मुहूर्ताः क्रमशो निशीति। एवं च योक्तेनाविभक्तस्याम ना
केत्रिंशन्मुहूर्तोपेतस्य सावनाहोरात्रस्य यदहः पंचदशमुहूर्तात्मकं तस्य द्वौ भागौ। अपराह्णस्तु पूर्वाह्णश्चातरा
इयः। ते चाह्नो भागा मतभेदेन पंचधा विकल्प्यंते। द्विधा त्रेधा चतुर्धा पंचधा पंचदशधा वाहर्विभज्यत इति पंचदशत्वमे
ताभ्य श्चत्र द्विधाविभागः स्कंदपुराणे दर्शितः। आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परइति। एतदेवाभिप्रेत्य म
नुराह। यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते। तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति। त्रेधा वि
भागोपि स्कंदपुराणे दर्शितः। ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्तानां तु पंचकं। पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्तद
नंतरः। अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पंचकं इति। शातातपोपि। तस्मादह्नः पूर्वाह्णे देवा अशनमव्य
वहरंति मध्यंदिने मनुष्या अपराह्णे पितर इति। एतमेव विभागमभिप्रेत्य सहस्रसंवत्सरसत्रे ब्राह्मणे आम्ना राम॰ ५२

८४

यते। ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति
सूर्य इति। श्रुत्यंतरेपि। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणामिति। चतुर्धा विभागमाह
गोभिलः। पूर्वाह्णः प्रहरं सार्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा। आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परइति। पंचधा
विभागं व्यास आह। मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोपि तादृशः। सायाह्न
स्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मबहिष्कृत इति। इह पराशरोपि लिखितश्च अभ्युदयादिरेतान्मुहूर्तान्सस्य पंचकं। प्रातस्तु स
स्मृतः। प्रातोभागश्चाह्नः स पंचमः। संगवस्त्रिमुहूर्तोथ मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः। ततस्त्रयो मुहूर्ताश्च ह्यपरा
ह्णो विधीयते। पंचमोथ दिनांशो यः स सायाह्न इति स्मृत इति। एतमेव विभागमभिप्रेत्य मंत्रः संगवकाले
ध अवलंब्य मंत्रेणाहुतिं हुत्वा आश्विनसूक्ते आमनंति। उत त्या प्रातः संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्यादि
वा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततानेति। अस्मिन्मंत्रे प्रातः संगवमध्यंदिनानां संज्ञाभिर्धा इति तता
ता। अवशिष्टयोर्भागयोरप्यत्र निर्देशमुपलक्षणं द्रष्टव्यं। तेत्रिंशद्वा एतोपि। यथोक्तानां पंचानां प्रातरादीनां

८५

का॰मा॰
४३

भागत्रयं मध्यंदिनेषु चतुर्थं संधिषु विशिष्यते। श्येऽदृश्यपतिरात्रावस्थानां वतसराणां सोमस्य संख्यानं त्रिभिर्गुणितं च
तुंपंच्याकः पंचभागाः सावित्र्यात् देवताः समाम्नाताः दिवसस्य सवितुः प्रातर्मित्रस्य संगवः बृहस्पतेर्मध्यंदिनं
भगस्यापराह्णः वरुणस्य सायमिति। छंदोगा अपि समस्तमप्युपस्थित सामान्यत्रादित्यमनोपासनं वस्तुमादित्यस्य सर्वो वि
नः कालभेदान्विभज्यते। यो हिंकारो दिसमस्य भक्तिरूपत्वेन विवक्षितः एवं सामनेति। तस्य पञ्चधा विभज्य प्रातस्तारं हिंकारः।
अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः। अथ यत्संगववेलायां स आदिः। अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथः। अ
थ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारः। अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवः। अथ यदस्त
मितं तन्निधनमिति। वाजसनेयिनोऽप्येवमामनंति। आदित्यो वै सर्वर्तवः यदेवोदेति स वसंतो यत्संग
वोऽथ ग्रीष्मो यन्मध्यंदिनोऽथ वर्षा यदपराह्णः सा शरद्यदेवास्तमेत्यथ हेमंत इति। पंचदश भागाः अंशाः
र्शितः। रौद्रः श्वेतश्च मैत्रश्च तथा सारभटः स्मृतः। सावित्रश्च जयश्चैव गान्धर्वः कुतपस्तथा। रौहिणः स्वविरञ्चश्च
विजयो नैर्ऋतस्तथा। महेंद्रो वरुणश्चैव भगश्च पंचदश स्मृता इति। त्रयं चैकविभागपक्षस्य न दृष्ट इति स्मृति रा॰म॰ ४३

पुरुषस्त्वात्रायेनेति मेव पक्षमाश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्तंते। सूर्योदयात्प्रातः सूर्ये द्वादशहतिप्रातः शिति ...
प्रातःकालमुपक्रम्य तत्कालीनस्य ... त्रिविधो विधिर्विहितः। स्मृतावपि संध्यामुपास्य विधिवत्प्रातर्होमं कर समा
दिति होमं गत्वेन प्रातःकाल आश्रितः। संगवकालस्य ... संधिश्च संगवाह्णे ...
दैवः। सा पौर्णमासी विज्ञेया ... कालविवेतोषिगिता ... मध्याह्ने ...
गाया ... अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंति ... अपराह्णो व्य
वहृतः। सायाह्नव्यवहारस्तु पूर्वमेव ... त्रेधा विभागस्य ...
ज्यंते। यथोक्तेषु पंचस्कालेषु ... विहितानि कर्माणि। तानि ...
भागस्य ... चतुर्धा विभागस्य ... पंचद
शधाविभागो मुहूर्तविशेषविषयत्वेन विधिनिषेधैर्ज्योतिःशास्त्रे दृष्टव्यो। एवं व्यवस्थिते ... पंचधाकृतो भागोष्ठु
पंचमं सायाह्नभोगं ... पूर्वं चतुर्थमपराह्णभागं ...

का॰ध॰
४४

अन्वतिर्यानांतेषः पैठीनसिनादर्शितः पक्षद्वयं तिथ्यर्धस्थित्यं स्वर्वैतथोत्तरं गात्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्ये
यन्निर्णयः स्मृतइति। पूर्वेद्युरुदयानंतरममावास्या त्रिमुहूर्ता चेत्सा प्रतिपदं विध्यति। परेद्युरुदयात्प्रागपि द्वि
तीया त्रिमुहूर्ता चेत्सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति। एवन्मध्यमे यतो विद्धयोर्दिनद्वयवर्तिन्योः प्रतिपदोर्मध्ये किं परवी
धायाग्रन्त्र ... इति निर्णयति। तत्र पूर्वापराघत्वं पैठीनसिसंदर्भस्यामावास्यादृः। तद्वचनानि पूर्वमुदाहृतानि। नि
गमेप्युक्तं मैव्येकं। युग्माग्नि युतीमेकेनां भूतषण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा।
प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलं। एतद्व्यस्तं महादोषं हंति पुण्यं पुराकृतं। इति युग्मं द्वितीया॥
अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पंचमी। षट्षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रंध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। अ
त्र युग्मा ग्न्यादि समस्यामिथुपूर्वेति थिरुत्तरविद्धग्राह्या। अन्यरात्रु पूर्वविद्धत्वं भवति। युग्मोत्तरदिए एकादशी
तथाष्टमी अमावास्या चतुर्दशिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः परा पूर्वेण संयुता इति। अत्रामावास्यापि विच्छिद्रष्टमी अमा
वास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुता इति। शिवरात्रौ गीतायां एकादशष्टमीष
राम॰
४४

ष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका। चतुर्दश्यप्यमावास्या नूपोष्या स्युः परान्विता इति। एतेषु मूलवचनेषु प्रतिपदः पूर्ववि
द्धायाः कृत्यत्वं प्रतीयते। एतत्स्यैव पुरस्तादनुग्राहकं उत्तरविद्धाया निषेधी वृद्धहारीतेन स्मर्यते। द्वितीयापंच
मी वेधान्दशमी च त्रयोदशी। चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति। द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वविद्धे तरे तिथी
हन्युरित्यभिप्रायः। तत्र हात्मप्रतिपदुपवासे विद्धा भवति। आपस्तंबवत्त उत्तरविद्धायाः प्रतिपदः कृत्यत्वमाहोत्तितप
त्सु द्वितीयास्यात् द्वितीया प्रतिपद्युते ति भविष्यत्प्रतरेप्यप्युमेवपाठः। अत्रेदं चिंत्यते। किमत्र प्रतिपदुत्तत्वेनोच्येत
प्रतिपन्मात्रं विषयीकृत्यते किंवा प्रतिपद्विशेषः। यद्य प्रतिपद्विशेषः। तदा विधिमन्युकृपक्षगत्वं किंवा नु पोष्यत्वं
पूर्वदिने अन्यपरा द्विकत्वं वा। तत्रैवामावास्याद्विकत्वं वा। तत्रैवापरा न्नसाधासाब्धो भयाद्वृषापि तंत्रं वा वलिदिने तत्त्व
तं वा। शुक्लपक्षादिनिर्णिविल्ममतिथ्योगिरादित्वं वा। न तावन्मूर्धचक्रं गपः कोटिद्वपुं अवचनं ... कोटिहृया वर्जनं वी वि
मर्शः संप्रयइति निहितार्थाभिर्ढेशः। अतो चन्द्रपक्षोपपन्या सीमन्पक्षः मैनं स्थानाधिकरणा। वइपपत्तिः अत्र कृतेर
मीमांसायां नयवाक्ये प्रथमपादे नवमाने मामाचारांश्च स्वविषयेषु तत्र सम्यक् करणं तस्य वसं प्रहणे वेते तद्विषयो भवतः।

का॰ध॰
५५

यागोक्तीत्यत्र बाधिं द्रष्टीवत्र मलमासे संशयः। चतुर्णां लिंगसमन्वितानां सर्वपक्षसाक्षित्वे हेतुः कः। अत्र सर्वाणि केलिंगानि ता
न्यासेन ह्यन्यतमया। अन्येषामनन्यथासिद्धेः स्वांशे उत्सनेतरदिति। अथ पमर्थः। कोऽयिततत्किमानाशो यत्र हेन
पोयमलत्रायंद्रगावमुपदिद्दिश। मासानोमनोत्मातं मासमापूरमतभिस्तुपास्वेति। तत्र संशयः। किंमपासाद्वेन
नुष्ठानं सनि श्वोसकाशीनापूर्विविक्षिता। उनेंद्रशशोयमिश्वयः सहस्रा भत्वाघाकारणविनिर्देवतां विशेषः। अ
हो स्वित्वापकरणाधिभोक्तीवः। अथवापरंत्वं त्रैति। संतिवात्र अकरणोपक्षचन्तु श्यगमकानि चत्वुद्विधा
नि लिंगानि। इदं शरीरं परिशब्दोत्यापयतीति मयावांधो। किंतो। अमसीपूर्वं हकारवादो वक्तुर्भिद्रास्यादिवता।
विशेषस्य लिंगं। नेवावंविधितिसाधीतवक्तार्थविद्यादित्यादिना अतंवक्तत्वादिकं नीवलिंगं। आनंदोज्ञोमत्र
त्यादिकं वत्सलिंगं। चतुर्णां लिंगानां समन्वयत्वादि रूपाणामपि केवि निरूपिते कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः। आनंदत्वा उन
त्वादीनं बहुलिंगानामनेकत्वात्सवचवांधादौ कथंचिदिहपिदोषायतुमशकात्वात्शरीरत्वा पनादीनां बाधा
दिलिंगानां तदुपाध्यायादिते च मासिंतासंपादत्वाद्वैदेवात्रमागाद्यानं विवक्षितामितिरा द्वैतदृति। एवं मीमांसा रा॰म॰
५५

यामपिष्यांध्यापयस्यसनमिपादेसहस्रसंवत्सराधिकरणास्य संशयेपक्षात्अयथावृपसत्ताः। किं मसिम्नसंदे
र्घायुषांगं चर्वादीनामधिकारः उतत्रैसायनेन मनुष्याणां। अथ पितपुत्रपौत्रादिपरंपरारूपस्य कु
लस्याहोस्वित्समाहेनशाखा इत्यत्र हतसमसहस्रसंवत्सरमायुर्भविष्यति। किं वा साहुर्दिनशातानां पुरुषाणाम
त्राधिकारः। अथ संवत्सरोज्जिमासपरावाह्येदशरात्रिपरावादिनपरावेति। एवं चसति संशयपक्षेकोर्धिक
तं तावत्किंमेत्यं पूर्वं तेनत्रयदृष्टोदित्वोनन्वेवमपियथोक्ता नो पुरुषाणामायाणाधिकरणान्यायेन गम्यकानि लिंगा
नि वक्तव्यानीति चेत्तन्मु ह्याहहा मः द्वितीयायांत्रितिपक्षेक्षे तु तैः सामान्यतः प्रतिपन्नमात्रं मतीयतायुष्मतोऽस
प्रतिपद्यमा वाद्यपित्तएवंदिनस्य न्यत्वस्य मुख्यपक्षविषयत्वादिता स्यक्षस्यपक्षविषयत्वान वात्रमानासाया
हुः स्त्रीमाया आयुपलक्षणामितिधाकनीयं चतुर्दश्यपायपूर्णिमेति रत्नीमा पाः पूर्वं दिनेन सह युगपत्वामि
धानाद्वदतोहेतामां संतरणापोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेणासंयुताइति अमावास्यायुतायाः प्रतिपदश्च
पोष्यत्वाभिधानात्द्वितीयापयुक्तायाश्च पराग्यतिरिक्तत्वादिविषयत्वेऽउपोष्यत्वेन प्रतीतादीनामुपन्यासा

का॰प॰
५६

मितिचेत्। न पूर्वोद्युर्वैश्वदेवात्प्राक्त्वमिति कृत्वा स्वत्ताद्ये पूर्वोद्युस्य विहितत्वेनोत्तरदिने तस्य कार्ये कर्मकालव्याप्तिरिवाभावात्
यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिरिति हि कर्मकालव्याप्तिः स्मर्यते। न चोपवासे विसमानमेतदिति
वाच्यं। उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन खण्डतिथौ संपूर्णकर्मकालव्याप्त्यसंभवात्। व्याप्तिबाहुल्यं तु पूर्वविद्धायाम
व भवति। अत्रैवोपरमांते कृत्वा यत्र त्रैव तत्र व्याप्तेः। अत एवोपवासस्य तिथिसम्भवापरेद्युरुपवासः प्राप्नोतीति चेत्
तस्याः सामान्यशास्त्रत्वेन प्रतिपद्युपवासाभिधायिनो विशेषशास्त्रस्य दुर्बलत्वात्। पैठीनसिस्कंदव्यासैः दर्शितेत्या
च पराह्णव्यापित्वाभावे मध्याह्नव्यापितया चतुर्दश्यसूत्राभिधानेन सतितामासेव तिथिसंग्रहात् व्याप्तीनामभावे
उत्तरतिथ्यापस्मत्रयं संपद्यते। ननु पूर्वेति यावच्चापराह्णव्यापिनी संपातिन्यान्तरी प्रकृतपक्षापराह्णव्याप्तेः पूर्वस्य
विशेषेन त्यक्तत्वभिधानेन निर्णयं कार्यमिति चेत् किमिदं केवलमुत्तमाभिधायि वाक्यं चोदयसि किंवोभया
भिधायिवाक्ये। नाद्यः पूर्वदिने वापराह्णव्याप्तेः सामान्यमात्रव्याप्यते तद्वापि पूर्वविद्धायाः शून्यतापाव
तैर्व्यत्वात्। द्वितीये विशेषवाक्ये न व्यापिनाव पुरस्तान्नु वाहो भविष्यति। स च न्याय नामिदृशीदृपादेव्यवस्थितः। राम॰ ५६

(भवतुमध्यमसूत्र)

(तावत्रातिकर्मवसरे प्रथमालचरितादिपार्वणिकर्मैविशेषतः ...)

अग

काम्यकांडे मूर्धन्ते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुना
ति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रि
ष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति। अत्र द्वादशकपाले ऽष्टत्वादि
सादृश्यविकल्पा पाककपाल्यादिश्रुता विधिरिति पूर्वः पक्षः। वस्तुतस्तु द्वादशकपालेनाष्टरीधे सत्सु तस्मिन्नभि
धाना यद्यष्टाकपालादीनाम् नाविधानाय आवृत्ति विकल्पः संसर्गमनुष्ठेयतो ऽवस्थितरो भावाभावप्रवेशश्रवा
कपालादीनि नीतिरिपक्रमे हेत्वर्थवितिनोद्वादशकपालस्य न तिथितिस्तु तः। एवमत्रापि यद्यपि पदामापाह्णव्या
प्तिरप्युपादाय ते तदापराह्णव्यापिन्याभावे नीतिसमुपक्रमे च मितिनातरीपक्रमे दृष्टापामापाह्णव्याप्ता अपराह्ण
व्याप्तिः। अत एव स्कन्दपुराणे बलिदिनोभिधानापाः कार्तिकशुक्लप्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानाद्द्वितीया
सकोत्रप्रतिपदन्तरे सेधः पूर्वः पूर्वेत्युदीरितः एवं तु द्वैविध्यसंशये समनिनिर्णयमूलः। यद्यपि द्वितीयायां प्रतिपदन्तेन स
न्नैनकोपि विशेषः प्रश्नोत्तरात्तथापि शेषप्रतिपत्स्वीकारे युग्मादिवाक्यानि बाध्येरन्। न चायमिः

(तृतीयाते शुक्लपक्षेऽपवासार्थवराह्णव्याप्तिपरिग्रहिनानां वचनानां समग्रस्य प्रवृत्तिधर्ममोऽतकेनैव समस्तं तिमः ५२)

का॰ं॰
५१

पक्षैकादशीमहः। तथाहि पूर्वविद्धायाः प्रयोजकमेव वक्तव्यं शुक्लपक्षैकादश्याः परा द्वादशीव्यापिनी चेत्तद्दिने पूर्व

पवासः स पूर्वविद्धायां विधीयत इति। तच्च वक्तुं न शक्यते वत्तद्दिनत्वं निमित्तीकृत्य पारणस्याविधेयत्वात्। ताहृश्यो

त्सवादिकमेव हि तत्र विहितं। अतः सम्पूर्णस्य प्रयोजकत्वाभावे शुक्लपक्षादिपर्वत्वं न्यतमस्य प्रयोजकत्वमभ्युपेय

तत्र किमिति कृष्णाविकल्पः। आहोस्विदेकं प्रतिनियतमितीति वा विकल्पस्तावन्न युज्यते। अष्टदोषदुष्टत्वात्। त

थाहि शुक्लपक्षस्य तत्प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते तदोपवासस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत अप्राप्तं चाप्रामाण्यं

स्वीक्रियेत। तथा परेद्युरुपवासस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते तदा परित्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत स्वीकृतं चाप्रामाण्यं

परित्यज्येत ततश्चैवमुपवासवाक्ये चत्वारो दोषाः। अनेनैव न्यायेन तस्य वाक्यस्यापि प्रयोजकत्वे चत्वारो दोषा इत्यष्टौ

दोषाः। न च व्रीहियववाक्यवद्विकल्पो न दोषायेति वाच्यं। अगत्या तत्र तदाश्रयणात्। तत्र ह्युभयोर्व्रीहियवयोरेक

मेकोऽपि सोऽपि पुरोडाशो व्रीहियववाक्ययोः विकल्पस्याश्रितत्वात् अगत्यन्तरस्यानवद्यत्वादिति। प्रकृते तु गत्यन्तरसंभवात्

विकल्पः। अतोऽपि कस्याश्चिदेकस्यैव प्रतिनियतस्य स्वीकर्तव्यत्वमिति तत्र कृष्णपक्षस्यैव स्वीकरणात् पुनः राम॰
५१

१४

तदेवं मन्यामहे। तथा सति शुक्लग्रहणमसिद्धं पूर्णादिवाक्यं वत्तद्दिनवासमुपवासवाक्यं चेत्येतान्यनुगृहीतं तेन कृष्णानि

कृष्णपक्षविषयत्वं कथंचिदपि योजयितुं शक्यते। तस्मात्सारस्वताद्युक्तावृत्तिः पूर्णत्वं कृष्णपक्षविषयत्वेन संकोचनी

यं। तस्य सामान्यवचनत्वात्। कृष्णशुक्लपक्षप्रतिपदोः क्रमेण पूर्वोत्तरविहितयाऽव्यवस्थितौ समस्त्यां पौर्यं हितौ

यायुक्तोपवासनिषेधः। असौ शुक्लपक्षविषयतया योजनीयः। पद्धप्यापराद्धिकत्वं च न शुक्ले कृष्णपक्षद्वयसा

धारणं प्रतिभासते तथापि शुक्लपक्षविषयत्वमेव तस्य न्याय्यं। सामान्यस्य भूपत्रीय प्रवृत्तत्वात्। कृष्णपक्षो हि ती

यायुक्तायाः प्रति पक्षो विभ्रान्तत्वात्। तान्येवं सति पक्षाः शुक्लपक्षे सा पाद्मा श्रेयानित्यनन्तपराह्णे तदानीमुत्त

रतिथेः प्रसज्येतेति चेन्नामैवासंमतिनामस्मापद्मव्यापिनीति नवं नेनतावृत्ती विधेयत्वं तिथ्यां विधानात्। एव

मपीयम्नन्मसापाद्मव्यापिनी शुक्लपक्षे परेद्युरेव प्रसज्येतेति चेत्। प्रसज्यतां नाम पूर्वतिथ्यां प्रवासे विषयत्वाभा

वात्। यदा मातरमातस्या त्रिमुहूर्ता ततोऽधिकावा सायं न प्रतिपत्त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा भवति तदा दृश्यमानोऽभ्य

पततित्रिमुहूर्तेवेधो पैतापाद्मव्याप्तिमूलत्वात्। न च त्रिमुहूर्तेवेधः स दशमाव्याप्तानार्थत्व पद्धिपपकर्त्तव्यं करणीयं।

१५

ना॰ध॰ ५८ विशेषवचनाभावेसामान्यस्मृत्यैवकर्तव्यत्वात्। द्वितीयापक्षोपवासनिषेधवाक्यंपूर्वेद्युःप्रतिपद्दिमुहूर्तव्याप्तौविधेय
तिदृश्यः सायाह्नव्यापिनीतिवचनेनत्रिमुहूर्तवेधोविधीयते। अपराह्णिकवचनेनततोप्यधिकव्याप्तिः तत्रोभय
त्रमुख्यप्रतिपत्पूर्वैवोपोष्या। यदात्वेषाप्रतिपत्परेद्युरूर्ध्वंत्रिमुहूर्तान्ततोधिकावाप्नोतितदासैवोपो
ष्या। अन्यथापूर्वैवेतिनिर्णयः। नचप्रतिपत्क्षयेनविद्धयाव्याप्त्यभावेऽपराह्णिकी। द्वैतंकृत्यमेतयापीत्यपिवाच्यंवान्य
रप्रतीतत्वात्। व्यासवचनेनपूर्वविद्धायांपौर्णमास्याःप्रतिपदिद्वैधेवापिश्रेविहितेतयोर्द्वैधिशास्त्रेणप्रतिपत्त्रिमित
उपवासोनवस्तुत्वसंबन्धेस्यपूर्वविवक्षितत्वंवचनान्तराभावात्तयोः स्मृत्यादिकल्पनाविरोधात्। एकादशीतथाष
ष्ठी अमावास्याचतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेणसंयुताः। अष्टमीदुर्गानवमीतथाद्वादशीइमी
वपा। पूर्वविद्धाकर्तव्याः शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति। नन्वमावास्यासमायुक्तासैवोपवासेपौर्णमास्याःतदुपवासेप्र
शस्तापिपूर्वविद्धायांप्रक्षेपमाणान्वाशी। प्रत्यर्थविवक्षितत्वातितिचेन्नतन्मध्यमत्रेसत्त्वात्पूर्वतत्त्वेप्रतिपदिदी
नोद्रैवतेपिप्रत्याद्गुणोपवासवक्ष्यमाणत्वात्। नचतत्रादित्यादिदेवताःप्रत्येकविवक्षितामितिवाच्यम्। तदेकपतित्वेस्यात्राल्प रामः ५८

वद्धामिवैकस्थमाणत्वात्। पित्र्यशब्देनात्रममताहश्राद्धंविवक्षितं। आपराह्णिकीतितस्मिन्वचनेभिधानात्।
आपराह्णिकत्वंचममताहश्राद्धस्यपौर्वाह्णिकमितिवक्ष्यते। एवंतर्हितिथ्यन्तरममताहश्राद्धवदस्यापिप्राप्तत्वात्पि
त्र्येवामनुरश्रीवाद्दितिविशेषविधानमनर्थकमितिचेन्न। नातस्यवादार्थत्वात्। यदापूर्वेद्युरस्त्यापराह्णे
स्पर्शस्तदापरेद्युरेवममताहश्राद्धं। प्रतिपदितुतदपवादेनपूर्वेद्युरेवविधीयते। नचात्रापिममताहश्राद्धस्यैकोद्दिष्ट
विषयत्वंयुक्तं। एकोद्दिष्टादीनांमध्याह्नादिकालेषुविहितत्वेनकर्मकालव्यापिन्यांतिथौप्राप्तत्वात्। तेनममता
हाहेचकालव्याप्तौतेनदर्शितोः। अत्रममताहश्राद्धंतदपर्वाह्णैकोद्दिष्टतममध्यतः। पार्वणंचापराह्णेतुप्रात
र्वृद्धिनिमित्तकमिति। देविकंदिव्यामित्याह। देवानुद्दिश्यपाकेपतेयत्तद्दैविकमुच्यते। तच्चैतत्त्वाद्येतु
र्जीतहारश्यपादिषुपत्नतः। तस्मान्नैकोद्दिष्टादिकमत्रविवक्षितं। किंतुममताहश्राद्धं। अन्यदाकिंचित्सा
र्वेणश्राद्धं। अत्रपूर्वविद्धायांशुक्लप्रतिपदिदैव्यशब्देनविवक्षितोयउपवासस्तत्पुरोहितमःभविष्यात्

का०प०
५०

रुणारं रोहृस्तयाभिषेचयन्ते कार्त्तिकमासो नन्दशैषापसमीजनादि नियमं विधायेदं पठ्यते। ततो मार्गशीर्षमासि
यतिपद्यवैष्णवहन्निशश्राद्धमुह्व्रतोपवसेत महादेवं समभ्यर्च्य इति। ननु एवं विष्णुपंशुक्ल यतिपदि यो यदुपवासो
विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः कार्यः किं वा यतिपत्काले अत्राहुः। अमसमाप्तावेवायां प्रतिपदुपवासः संकल्प
स्यायोग्याः। अतएव बौधायनः। यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्याभिमता सा तु कार्या
नोपक्रमोऽन्यतिति। स्कन्दपुराणे। यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे विद्यमानो भवेदङ्गं नोऽपि
तोपक्रमेण त्विति। न हि द्वितीयः प्रातः कालस्यैव संकल्पांगत्वात् तथा च सत्यतेः प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुप
वासव्रतादिकमिति। तथा तदारम्भ प्रतिमान कुर्याच्च व्रतादिकं नापराह्णे नमध्याह्ने पि त्वकालो हि
तो स्मृतावित्ति। अत्रोच्यते पद्यो न तु न नव्याज्ञात प्रोतरेव संकल्पः कार्यः। तदुक्तं त्वोति शास्त्रयति स्मृति
परमावेपि स्मृतिविगणाविहितायाः प्रतिपदः सत्वात्। अतएव दैवलः। यांतिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दि
वाकरः। तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु इति। अत्र दानाध्ययनयो रूपवासादि निश्चितं दैवोप

रा०म०
५०

५८

लक्षणार्थं तु विवक्ष्यया कर्मेति तिन द्वारवनं निर्दिष्टं। अत्रासम प्राप्तं वेमुहूर्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्रा
प्येति व्याख्येयाः न तु तत्तो व्याप्तिर्विवक्षिता। तथा सति पर्वीकर्वेधाभावेनो स्मरतिथ्येव प्राप्नुत संगव
तुथ्या त्रिमुहूर्तव्यापिनः। स्कन्दपुराणे हरितो। प्रतिथिं समनुप्राप्य यात्पस्तं पद्मिनीप्रियः। सा तिथिस्तद्दिने
प्रोक्ता त्रिमुहूर्तां च यामवेदिति। वराहस्मृतौ रश्यपाणौ रुपाणां प्राप्य सतमुपैत्यर्कः सा चत्या त्रिमुहू
र्तैका धर्मकार्येषु सर्वेषु संपूर्णा तां विदुर्बुधा इति। वृद्धसिद्धापि यथोतिथ्यावस्तामिषा तत्पर्वत्र त्रिमु
हूर्तकैः। पारणानं उपादिप्यालमेवोपक्रमे ग्राह्यामिति। ननु सायं तत्र त्रिमुहूर्तं शुक्लप्रतिपदुपेतायामिति
थौ प्रातरेव संकल्पं प्रतिपदुपवासः कार्य इति पुण्यादिवा मासे प्रतिपत्तिर्न तत्त्रिमुहूर्तव्यापिन्यामा सा
प्यप्राप्यो सत्र वर्द्धर्षे पूर्णमाव परेद्युरुपवासः प्राप्नोतीति चेन्नैवं वर्णितानां सम्पूर्णकोदिशादिविषयु
त्वात्। तथाहु व्यासः। द्वितीयादिकयुग्मानां पूर्वस्यानियमादिषु एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ज्ञेयास्त्वे प्रादिवी
ह्नेइति। नियमादि विरोधादि वा रेन पिण्डक मैत्यतिथि केतोपवासादिसकलकर्मणोयमुहूर्तायकोदिष्टादी
तादिशाई नवि वाहादि मेगलोपमूत श्राद्ध व्यतिरिक्तपार्वणश्राद्धस्याद्युग्माहिकस्यादिशांतरेनमोगलित

का॰मा॰
५०

आह स्मा द्वासप्तहत्या दीक्षा दिवसेन स्वर्वैयथूर्णं । नन्वेवं सर्वेषु शुक्लप्रतिपद्युपवासं कृत्वा परेद्युः पारणं कुर्यान्नोत्तरे
द्विचिन्त्यते । किं प्रातः पारणं किं वा तिथ्यंत इति नाद्यः स्मृत्यंतरवचनात् । बाल । तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभांते च पारणं । अ
तोऽन्यथा पारणे तु व्रतभंगः प्रसज्यत इति । न द्वितीयः । द्विवलवचनविरोधात् । उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदन्य
था तु फलस्यार्धं धर्ममेवोपसर्पतीति । धर्मोऽयमः । नन्वयं दोषः पूर्वोक्तस्मिन्समाप्यमाने कृपलेन परविद्धा तासां तु पारणा
संक्रांतौ भीपनालानां पूर्वेद्युरभिव्यक्ता निगमय्यते । एवं विद्धा स्मृतिस्तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तिथिनानि
नैते रते च पारणामिति । भेषु च संयेषु । एवं सर्वासां तिथीनां मध्ये संवीसम्भूपवासव्रतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्या ।
द्विवले द्वैगीमिति । अत्रोपवासव्रतादि विद्धा हिंसाद्वैनेकभक्तनक्तयाचितानि प्रवृत्ते । प्रातिथिभुक्तिप्रवृत्तास्ति
एवं विधिवत्कृतानि पर्वेषु तत्तिथिभाजीति तेषु प्रातर्भोजनं कार्यं । अन्यथा पूर्वदिने तु विद्धे तेकभक्तादिव्रतानां वै
कल्प्यं स्यादिति सोऽभिप्रायः । अस्मत्तिथिभांतपारणस्यापवादः क्वचिदिष्यते तिथ्यंते च भांते च पारणं पुनः बोध
तोपायस्य रात्रौ ध्वंसात्स्याप्रातरेव हि पारणमिति । पयोऽस्मिन्नुपवासव्रतहत्यु तस्य रात्रौ विद्धा वा पर्वकर्तव्यः । सचोत्सर्गोऽत्र
राम॰
५०

पुराणे । वामनपुराणेऽपि भविष्योत्तरपुराणे च प्रपंचितं । अत्र प्रातः कोऽसौ घटतादि कं ब्रह्मपुराणोक्तं । इतीतं । तस्मात्प्रातं प्र
कर्तव्यं भांते तत्र मानवैः । एतां पद्यापि प्रातः । भाचासाध्वर्ते तेन प्रतिपत्त्यास्या विपूर्वोक्तसंकल्पन्यायेन प्रतिपु
दः स्नात्वा कल्प मात्रिसम्पूता दिकं प्रातरेव कार्यं । ननु पारणं तु पवासव्रत्तुस्सवो पूर्व ह्यापां प्रतिपारविहितं तपोः क
नातिनिम्नेन तत्रानुष्ठानासंभवे सति विष्णुनर विद्धाऽपराणकालत्वेन तथा । सार्वनामुख्यकालातिक्रमात्रयोः पारि
रणाएव । अत्र केचिदाहुः न पारणा । एवं मुख्यकालमतिक्रम्य पन्नेऽद्वितीयात्तमीपादिषु पितरश्चाद्धा
नमहंतात । अथोच्यते । पष्पात्रैवारी कोपन पनास्य । भीष्मादिमुख्यकालातिक्रमे सम्योऽपराह्णादिकालगौ
णकालत्वेन स्वीकृतः । एवमत्रापीति । तथापि पन्थानत्रगौणकालो वा च निकः । अपीऽपराह्णादाविशाब्ल्युर्वं
शाख्वत्तनात । यस्मात्तत्र विशेषकालं श्रीपनापनिकः पार इति । तन्नैवमत्रोऽपराह्णप्रतिपरोऽगौणत्वेन स्वीकारे किं
चिद्दूषणमस्ति । अंतरेणापि वचनं युक्तिमात्रेणान्यकल्पनायो पीऽपशास्त्रिवर्जमुख्यमप्पिषानिकर्षे विप्रकर्षे त
तस्मिन्नगौणान्तरगौणत्वमात्रं प्रपनप्यनकालोऽपराह्णेऽपि पारणं । न च न पुष्कोऽपि तु नूर्ध्वं पतिस्थिते पणाकालमहोऽस्ता

का॰ प्र॰
५२

इतिपातिमसाम्यातान्किंनप्रवीतिाविदपोरूपयोपंचिसीकारे श्रस्मत्वविषयोनिरर्थकः स्यात। तस्मात्सीत्याएवेतिमत
त्रमूलः। सेस्मेवात्रोपनयनन्वयत्रएतिथ्येः मापकपनिवद्ध निरवचनानि। प्रतिपत्तिद्वितीयस्यारिमेकंवचनं। नन्वेतय
तयोरुक्तविषयमत्यातीतिरूविषयेपुरस्वकालत्वंविदधातिनुनुपर्यायोक्तविषयेरगोरगाक्कालेभिमितिचेत। श्रत्रयंकल्पिकि
मत्रविषयांतरेमुख्यत्वेवावनिकोनिकंवा। पर्यायोक्तविषयस्यकालेभिमिहितेतहिश्रर्थादितरविषयत्वंतस्यवचनस्य
पा।प्राप्यतरति। नाद्यः। तस्मिन्वचनेविषयांतरस्यवाच्यतार्थप्रतीतेर्भावात। द्वितीयेपितुल्यमास्य्ववचनस्यविशेषव्याप्तिरेक
संभावितत्वात्तत्रविषयत्वंपारिपूर्णाघरापिंतिसाल्पातिरूपमप्रतिपादिकपत्नमुपवासव्याप्तिरिकदाननेतारिविषयत्वं
वसंभावितत्वाघस्यापापि।रिशाप्यतेनतथापवासेपिगौणकालविषयत्वंकुतोनपरिशिष्यते। द्वितीयपक्षोपवास
निषेधादितिचेत। तस्यनिषेधस्यप्रवृत्तिविरोधापवासप्रतिषेधापांतप्रवृत्तात। श्रपराह्णोश्र्वमेधोश्रपराह्णोपवासोपि
श्रश्वारम्भकोतीः श्रप्यमध्याहार्थमनारीनांपश्चात्तेनिषिध्यतेनातुसर्वस्यातन्निषेधःश्रसहविरोधात्तथात्वात्प्रवि
एथान्नात्स्वमतान्नापुनरविघ्नापांप्रातिपरिसहस्वस्याप्रतिपदुपवासहानिषेधोस्माहमेव। पश्चाचोदितानुरितहैमपीत्यमे। एम॰
५२

९०२

(द्वादश)

स्यानंदेतएमत्संवापेनतुसर्वथाहिपलाश्यौ। नैवेदुभावपिहोमौपरितःसमेपातीतायरितत्रपावत्वाभेदेनव्यवस्थ
योग्रौवापिमुख्यगौणाभेदेनव्यवस्थातः। नवैतावतातिथ्येःस्वस्पत्वविचारोनिरर्थकोभवति। प्रशस्तातिथिसीका
एपतदुपयोगात। पानिषाम्यानिसामान्यवचनानिदुस्पितृपवासस्यपूर्वोह्निकालव्याप्तिव्यापोरैकार्थपूर्वाह्णाद
रत्यारीता। निसर्वात्रियद्भूपरूपमप्रतिपदमुपोदलपतितयागौणमतिपरकुतोनोपोद्दलपेपुः। नचैवंसमत्रिद्
तीयापातीपादिद्वयपिसंप्राःगौणामनिपन्निसतत्रामावात्गौणाप्राप्तिपर्यतावतापितिनैवंचेनरुक्तत्वन्नाम
रतिःचेत। तत्रद्वेषेएवातत्वकोनाम्नरतिवचनार्थ। शिष्टाचाररतिचेत। विपर्ययस्यतंपक्षाभावात्श्याहि। पद (संशयस्थलं)
पर्यायोक्तरीत्याकस्याश्चित्तिथेर्द्विविधंभवतिसर्वानीसंप्रतिपन्नाविशेषुकेचनशिष्टाःपूर्वत्रानुतिष्ठंतिश्रन्येपरप
रत्रानवतत्रापिपीतःशिष्टाचारःप्रमाणान्तरतरेतिचाद्यो। उभयपक्षोशिष्टानामभिमतत्वकथनामसंप्रतिपत्ते
तिविशिष्टत्वात। एवंतार्हिसुलभमस्तुनिश्चितमशाक्तमितिचेत। पक्षिन्नरहीपपक्षिन्नकालेनद्युवेविशेष
शीर्षांहवस्यासक्तस्यमायाप्रातिशायस्तुदिनरातादशावासमुख्यत्वात। एतदेवाभिप्रेत्यसूत्रेणशिष्टानुसार ३

९०३

का॰प॰
५२

स्त्रेनैतन्निरीयाः समामनंति। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः
युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः। युक्ताः कुशलाः आयुक्ताः आप्ततमाः
आयुक्ताः स्वरथीनुष्ठानमनियताः। अलूक्षाः क्रोधादिवर्जिताः धर्मकामाः जीवन्मुक्तत्वनकर्मणि एवं रोहीणमकुर्वाणाः
उक्ताः लोकसंविच्छित्ता वा। विशेषस्तु एतन्निहत्त्वप्रयोगोऽभिविचारितः सर्वथैवानाचार एवं च सम्यक्कामितं
नेति। एवं [illegible] लोपस्वीकारे धापनापत्ते वमेत भेदेन परस्परविलक्षणमाचरतां शुभपविधानां मनुष्याणां सुप्र
वृत्त्यपायं पर्यकृत्वा पातस्वार्थोऽस्तु तस्मादप्रविनिश्चयं भवेमानांतरोऽप्यनुष्ठानमविरोधेन तु सर्वथा तत्र
ये पुरुषाः। किं च हन्नान्ह्यातापाः सर्वविद्वान्पातःत्र जिपरीक्ष्यं भवेदोषपरीत्यागाद्यासुत्रविद्वार्थः परिग्रहाणामित
रानेयं। तदेवं पूर्वभक्तप्रतिपदुपवासवल्मुत्सूवचोः सर्वविद्वासु सेति सिद्धं। अथैकभक्तनिर्णयः तदलक्षणमभ्यं
स्थानखंते पद्यते। प्रतिपध्येकभक्तार्थीदासप्राप्रेकपिन्नप्रदर्शितौ तदा रविकम्भक्तविधिधर्मा सन्नुत्तमपर्यायासुपवासम
तिविधिह्रपेदितितेपि रात्रीपुराहजे तस्मात्तं। तत्रेदं निरस्यते किंनु उपवासवत्त्रिप्रिया [illegible] गृहीतव्या उत एकभक्ते तदेति ए॰प॰ ५२

उपवासवदिति तावत्प्रथमैदंपिध्यंतपार्कंथमिति तिवचनेन उपवासैकभक्तादिकमनुदैवसविवक्षितत्वात्। न च कर्म
कालव्याप्त्यां तन्निर्णयप्रकृतिशंकनीयं। तत्कालस्यावाच्यानिर्णीतत्वात्। कथं चिन्निर्णये चैकभक्तेकालव्यापिवचन
स्याविषयविपत्तिना च्युपपत्तेन तस्मादुपवासवन्निर्णय इति प्राप्तेऽभिधीयते कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः क
र्मकालस्तत्कर्म स्वरूपं वेत्सु भपर्यंतस्कंद पुराणे दर्शितः दिनार्द्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत्। एकभक्तमिति प्रो
क्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि। देवलोऽपि। दिनार्द्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत्। एकभक्तविधिमिति प्रोक्तं मनुनैवा
सत्रपेणान्यिति। अत्र च दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्तपरिमितः कालः पंचधाविभागे मध्याह्नस्यापरं भागा एक
भक्तस्य मुख्यः कालः। दिनार्द्धेतीते समनंतरभावित्वात्। अस्तमयपातावधीगौणशिष्टः कालो दिवैव सम्य
नुष्ठानात्। एवं च स्थिते एतन्निमुख्यकालव्यापिनी तिथिर्गृहीतव्या। अत एव पद्मपुराणे मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एक
भक्ते सदा तिथिरिति। निशीथापनो विष्णुर्हर्याह्य उपवासेन नक्तस्य सायंपयेति तिथिः मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभ
क्तवते तिथिरिति। न चात्रैवोपवासविष्णुः तत्र सर्वविद्वाप्यामेव विधीयतां तत्प्रविसनात् एतद्विधं हि निशी

का॰ध॰
५३

मध्याह्नतिथिमप्युक्तमेकं। कर्मैव युक्तमेकं। कर्मनिष्ठकमपरं। तत्र पौर्वाह्णिककालकृतिथ्यादेर्व्याप्त्यनेककर्मविषयेण
सामान्यशास्त्रेण। नानाविद्वांसो यामामुपोष्याः प्र संयुक्ताः पप्रः पूर्वेणास्य तादृशेनेन कर्मविषयेण विशेषशा
स्त्रेण पूर्वेद्युर्विहितत्वात्तिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्र अपराह्णिके प्रपौर्वाह्णिककालकृतिथ्यपरतिथिमात्र
मुपवीतायामसत्त्वात्सामान्यशास्त्रं प्रति पत्तं मुख्यीकार्यं पैतत्विशेषशास्त्रं। तथा सति द्विविधेनापि विशेष
शास्त्रेण पूर्वविद्धा प्राप्तावोपवासः स्थितः अत्र तु मध्याह्नव्यापिनी त्वेतत्कर्मविषयविशेषशास्त्रं अतस्त
दनुसारेण निर्णयो युज्यते। ननु प्रति पत्तं मुख्यीकार्यं तत्त्वेन तिथिविषये। अविशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णयप्र
तिबंधः उपपास्य विषयत्वेनापि तत्स्योपपत्तेरिति प्रश्नः। ननु मध्याह्नव्यापित्ववचनमपि तिथ्यंतरैकभक्तविषयत्वेनो
पपादयितुं शक्यं। अतः कर्मविशेषशास्त्रात्तिथिविशेषशास्त्रयोः समानबलमिति चेत्। अशक्यमा सर्वकिंचिच्छिन्नं
मध्याह्नव्यापित्वं संयुक्तत्वयोः एवं विद्धायां संपादयितुं शक्यत्वेन विरोधाभावात्। परान्तर्गतविद्धायामेवम
ध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत्। बाढं। तथापि तिथिविषयविशेषशास्त्रात्कर्मविषयविशेषशास्त्रं प्रबलमिति

ए॰प॰
५३

उभयत्र तदव्यापित्वं। २

ध्यपुण्यत्वात्कर्मणः प्राधान्यात्। तस्मादेवं विधे विषये कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यं। अत्र निर्णयो विषयः
८। पौढो भिद्यते। पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वं परेद्युरेव तद्व्यापित्वं। उभयत्र तद्व्यापित्वं उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्या
पित्वं। उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वं। तृतीये
पूर्वविद्धा ग्राह्या। मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात्। अनेनैव व्यापित्वेऽभयत्र मुख्यकाल
व्याप्त्यभावे पि गौणकालव्याप्त्यभावात् पूर्वविद्धैवोपवासमिष्यमेव व्यापारोऽपि ज्ञेयः। पंचमे तु परा पूर्वेद्युर्मध्या
ह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा नीतरदाधिक्यात् गौणकालव्याप्तेश्च पूर्वेद्युरेव ग्राह्या। परापरेद्युर्मध्याह्नैक
देशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावे पि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या। ननु कत्व
संस्तत्त्वेनैकभक्ते निर्णयः अस्यैतोक्तकथं तत्र कालानुपपत्तिरिति चेत्। उच्यते। एतान्येतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापि
नीतिथिर्ग्राह्या इति। मध्याह्ने प्रजनेत्पंचमपाद्विशाखे। पुनः प्रनारे मध्याह्ने विहितत्वेनांशस्यैकभक्तस्यापराह्ण
त्मेषु मुख्यकालाः संभवतः स्यात् भजा इत्यविषये मुख्यः कालः प्रधानानुसारेण गौणः स्यान्नेन तत्कालप्रापराह्ण स्तत्र

श्री·ध·
५५

कमक्तेपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासंभवे गौणः कालोप्यनुज्ञातः पतितस्य। किंतु नक्तं यं अन्यः गौणः पतनू प्रवासस्मृति
त्रिविधमेकभक्तं तदुपवासप्रतिनिधौ कार्यं। तस्य गौणो प्रवासत्वात्। अतएव स्मृत्यंतरे। तिथौ पवासे प्रवासः स्मृतिकं
भक्तेपि हातवेति। न च तादृशं निबंधनास्तीति वाच्यं। उपवासत्वेनैकभक्तस्य गौणत्वात्। हिमाद्रौ पूर्वमुक्तत्वात् प्रातः
कभक्तस्य स्त्रीभावितत्वात्। अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषध
मितिधात्वात्। इत्येकभक्तनिर्णयः॥ ॥ अथ नक्तं निर्णीयते। तत्र वृद्धा हेमाद्रौ भविष्ये धार्यत्वं तत्प्रोक्तं। मार्षिणी
भोजने पदेत्यतिपद्यतीति विशेषः। तस्मान्नक्तं प्रकुर्वीत नरो विष्णुपरायणः पठितं। अत्र नक्तशब्दो भोजनपरः। काल
भाव मकुर्वीत लक्ष्णान न पात्। नाहिकालः केन विनक्तं इशक्यते। तस्य भोजनस्य तत्रापि निकालविशिष्टस्य
तादृशभोजनमाहितत्वेसति। निभोजनं नक्तस्य। अन्यथा स्मृतौ वा प्रसक्ताभोजनस्य विधानं स्यादिति।
तस्य च नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमंगत्वं। नक्तनिषेधोपदिष्टत्वात्। तथा हि मिथिपितरं। होमं च नक्तं कुर्वीत स्वभिया
त्वात एवं चस्ततिस्त्रधाना विधेयन प्रमाहेमपराद्वेयपूर्वाह्णे वानुष्ठानमपश्यापि दुर्नक्तं भवतीति प्रथानस्य च नक्तस्य कालइत्यभ एम·
५५

१०५

विष्णु स्मृत्युक्तौ दर्शितं। मुहूर्तोनं दिनं नक्तं प्रवदंति मनीषिणः। नक्षत्रदर्शनात् नक्तमहं मन्ये गणाधिपेति। भास्व
काले द्विपलमात्र कार्यं भवेदित्यवदत्प्रमाहं देवलः। नक्षत्रदर्शनात्तक्तमं हस्थस्य तु धैः स्मृतं। यतेर्दिनाष्टमे भागे त
स्यात्रौ निषिध्यतइति। स्मृत्यंतरेपि। नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः। यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदि
वाकरं। दिवा कृतं तु नक्तं स्यान्नेति मे यासरद्वेपि। निशानक्तं तु विहितं पंचानामीश्वरो मे सदेति। एवं नक्तभोजनं
व्यापकः। त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति। नक्तं तु तत्र कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चय इति। तदेवं नक्तका
लोव्यवस्थितो। तत्र नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यं। तदाह वत्सः। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा
एकादशीं विना सर्वाः स्त्रैकभक्ते तथाधस्तनेति। एकादश्यां तु पतनं नक्तं। तत्रोदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। तदुक्तं
स्कंदपुराणे। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः। उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिरिति। अ
मायां च कृष्णपक्षे पद्मप्रियां विषयेप्सुरो उत्तरा गीयतः। मध्याह्नप्रदोषयोरभिन्नत्वात् तत्रापि पूर्वदिनं प्रदो
षव्यापिनी पूर्वा तिथिर्ग्राह्या परदिने प्रदोषव्याप्यभावे परा तिथिः। उभयत्र प्रदोषव्याप्तौ पराद्यांशेन तदाहस्माता।

१०६

का॰ध॰ न्निः। स्कन्देऽपि। द्वयोरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः। तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्र यतो विप्रा परतरेति। उभयत्रापि स्थिता दौ
५५ व्याप्तौ तिथिद्वैधे परत्र त्वर्थः। उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावे त्वपि दिवा। नराह जाबालिः। अतथात्वे परत्र नक्तस्य दर्शात्
कीर्णतोऽपि हि सेति। वदत्येतदभावे व्याप्त्यभावे दीपितः हेमाद्रिधृतेन तः साम्या सोमपथि। अस्तमनस्थिता। त्रिमुहूर्ते
न प्रदोषव्याप्तिरन्त्या पंककालव्याप्तिः। विनिर्णये हेतुर्भवतीत्यमनेनाभिप्रायेण। वर्णात्तमपा दिनान्तनक्तं दिवा। त्रि
तत्र्यंबकं भूर्भुवः। गौणाभिहितं तं प्रदोषव्यापिनी परत्र त्रिमुहूर्ता परा दिवा। तदा नक्तव्रतं कुर्यात्तदा व्याप्यमानेऽपि च
वरिष्ठपरमपरत्र प्रदोषकाल नात्सा पंककालोदानेव प्रपीतकौ प्रतिभासिनेतथापि प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। एत
पंककालव्याप्तिरनुकल्प इति जाबालिवचना दृश्या प्यतेऽतः तथा त्वरति प्रदोषव्याप्त्यभावमनूद्य ताद्दृश्या प्ति
स्य श्रीसुते। पर्वाणि क्षात्त्र तरतिहितं पश्यायातैः दृष्टोऽपि पर्वाहस्त्वेषापि पति च तद्दिवा नक्तमाचरेत्। तदनक्तं
न्यायुगपदी प्रदोषव्यापिनी नस्याद्दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणा छायामतिक्रामति भास्करे। तन्नक्तं न
क्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम्। एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्यथोक्तफलभुग्भवेत्। कुर्यात्तन्नक्तमीनक्षत्र फलं भवतीति निश्चितमिति । [illegible]
५५
नक्तनिर्णयो नक्त

प्रस्य भानुवासरद्वी हीयन्नक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्त विप्रकीर्तिनसापंककालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। प्रदोषव्याप्तिर
नुकल्पः। एतद्देवाभिप्रेत्य मदनरत्ने त्रिमुहूर्तव्यापीवाद्धि नि शिर्व्वेनावतीतिथिः तस्यां प्रोक्तमिवैतन्नक्तमहन्येव
भोजनमिति। अत्र सायंव्याप्तिर्मुख्यकालत्वात्प्रथमतो निर्दिष्टः प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पत्वात्पश्चान्निर्दिष्टः।
इति लक्षे पुनः प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यत्वाद्गुरावतः कर्मपुराणवचने सैव प्रथमं निर्दिष्टा सायंकालव्याप्तिः पश्चान्नि
र्दिष्टेति विवेकः। तेषु तानक्तेषु प्रदोषव्याप्तितिथिग्रहणीयायां भानुवारसंक्रान्त्यादिनाग्रहस्त्वसापिपरायां दि
भोजननिषेधः तदा रवौ नक्तं कुर्यात्। तथा च भविष्यत्पुराणे। पित्रादि मरदिने वस्त्रं नक्तं कुर्वीत मानवाः दिना
न्तेऽपि च भुंजीयात् निषेधाद्रात्रिभोजनेरिति। अमावास्यादिवाभोजने [redacted] त्तमोतिमोमुहूर्तप्रथम
प्रयोक्तः। ततः प्राचीनोऽनघस्कः। एवं च सत्यं तिथिभात्त्रिमुहूर्तत्वं च तदास्त्वपपद्यते। रात्रिभोजनेऽपि घटिकात्रय
मुक्तफलकावनघटिका प्रदोषः। अथ यामः काल्यः। एतद्देवाभिप्रेत्य वचनं संप्रतिप्रदोषव्याप्त्यपाहूर्ध्वं घटिकात्रयमि
प्यतरति। त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्यादवामसूर्यानेमतीतिचनिशीथपर्यन्तोऽन्यः कालः। नक्तं प्रकुर्वीत एतावति

का॰प॰ ५६

सामान्येनाभिधानात्। अस्तोनेकेषु साम्येनर्वेच व्याप्या रिमन्नेपदोषकदेशव्याप्तिं पं घुंखिनर्त्मकार्यस्ताप

कालस्यागोणस्तत्रिथिव्यास्त्वात्। अनेनैव व्यापिनस्तोनेकेषु सर्पं कानेकदेशव्याप्तौ पूर्वा तिथिर्ग्राह्या प्र

दोषकालस्याणात्तिथिव्याप्तत्वात्। अत्रापि कश्मनत्तरव्यांगानको पवास्स्यान्नोपनक्रमौर्विणापोद्दश्यः।

पर्णोकर्णसांलत्नाण्तहितपीरेकभक्तनक्तपो रेकेस्मिन्दिनैपद्दाणस्त्रिकस्तदा कथं कर्तव्यं। नचैतादृशीन

सकिर्वचनात्ती तिथोकनीयं। भविष्योत्तरपुराणे कोथ्यस्य भी वतिक्रांतिमयसके। तथाहि तत्र तृतीयादि

दृ॰ भक्तमक्त षु समाप्येतेषु पंचाहादिनेषु क्रमेणान्नैकभक्त पाचितेपवासस्याणाणि निर्विहितानि। अत्र परातती या [illegible]

अयंतेषु पंचसु [illegible] पामत्र पपापामितानतन्न र्वं चानुपीतिथामध्याकृथापितानत्नीपक

भक्तं तत्वयाप्रोपदोषव्यापित्वाधानुपीनमक्तपितनैया। तथा हाति पुराणं मिरोप्येतुः पारिद्वा अत्रोच्यते। एकभक्त

स्याथाभ्यास्त्वप्रकत्वेनतस्मिन्नस्यस्यकालस्यानुष्ठेयः। तद्दिनोणिधानितत्ततनकैनुक्रम्यः। सचाद्दिविधः दिनांतानुष्ठाना

त्कंनैतात्तनुष्ठानात्अपराह्नव्यापिनी ग्राह्या। एक व्यामीतितदा तसायोणकालकव्यापितादेकरव्रतं नोदिनवे राम॰ ५६

देनयतस्वप्रमत्तुतिथेतापराह्नव्यापीस्मान्हीणात्वात्तदा गीणाकालस्याप्यसंभवेन प्रदोषव्यघुत्वभापर्वत्रिनादिना कर्त्रतीण

तत्सर्वकंकारणोपं॥ ॥इति नक्तनिर्णयः॥ अथायाचितं निर्णीयते। अयाचितं सत्रभीतं पंचभ्याम याचितं विहितं।

तत्रैकभक्तवदयतिपदोक्तः कालविशेषविधिनास्ति। तस्यायाचितभोजननिषेधरूपत्वात्। सच निषेध उपवासवद

होणत्रैविषयीकरोति। अत एवनतं कस्योपि अस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं नभोक्तव्यमित्येवं कर्तव्यः। अथवा याचिता

नं दृष्टरयाचितमिति समयहीलाभ्यस्य परदिनस्य भोजनं विवक्षितो। तदा पियत्पाधीमत्वाद्दिवानक्तकालविशेषो विधा

तुं शक्यते। यद्यपि स्मार्तः हेमाद्रौ संचितं कुतकदरहानीमयाचितं भवतितथापि पुंवृत्रिपव्यासंपादितत्वादयाचितमित्र

यवानिषेधस्यमतांक्यत्वैकत्वात्तपाश्रामहत्त्वैकेयपदद्रव्यविषयत्वात् अयाचितशब्दोपि पादद्रव्यमेवविषयीकरो

ति। अत्रायाचितशब्दस्य पर्यायाकरीमात्रहत्वावीस्यपर्योषमतिषेधः पर्युदासस्यात् पोप्यतिषेधपक्षंस्यात्तापसकृत्

वाणात्मोपोषितपरित्रनमहा। अथाप्यर्थयुह्रंनयाचितंतापर्युदासपक्षेरहस्यातिश्यैवनहा। अयम्प्रहंप्रांतसूपहंसापं

महमयाद्यपाचितो। अहंपर्तुनाश्चीपात्मोजापस्यच स्पुद्धिनदति। सप्तमेती पि। अयाचिता श्रीमिनभुक्ताणं

का.ध. ५८

द्विमवाप्नुयादिति। मितभो जितं रश्याप्तं तत्तुल्यं वलुर्विंशतिमते। भानत्कद्वारश्याप्यास्तानकं पंचदशीवत्पथा
विनेतु द्वौ वा शेषा तापश्रोनिधिः स्मृतः इति। तत्र भोज्यं द्रव्यं पक्वोपमश्र पक्वोपनीतं वेत्येतद्भयं स्मार्त्तलिंगाद
वाप्यतेजपा नुप्रतिग्रहमकरोति यावत्पकृपः अथ पावितात्तत्वैग्राह्यमपि पुण्यकृतं कर्म्मसाध्यतीति तत्याप्यैति धर्मैप्र
मर्नाभिलाषान्मनु घो न तथा कैनापि निर्मंत्रितं। अथ पावितं तु तद्दृष्टं भौक्त्यं मनुद्रव्यमीतः। पटिमतिपेषोपारि
वा पर्युदासः उभयथाप्येकभक्तादि कनकाभो विशेषणोपः। प्रतिषेधं तु पक्षे पाभावान्न पर्युदासे पाक्षीन तत्रात्
अहतिनु कालविशेषविधीनं कर्मैकालव्याप्ति वचनेन मनप्रवर्त्ततेति तथाहिरति किं पार्वणं हि कालस्तिथिस्यपरतीव
दनेन प्राश्यामस्याकिं वा पूर्वमात्र्यावास्येनस्त्रं तिर्वीदितायाप्यपूर्वमवास्यस्यात्तत्र विशेषावि धपत्वारतुप्रणन्याप्यं।
अनेनैवन्याये न प्रतिपदप्युपाविते पूर्वा विद्धैव ग्राह्या। अथ पावितस्य निपमहसमाना। द्वितीया रिकुप्युपानां श्रन्य
तानि पमार्दरिक्षितु कत्वान॥ ॥ इमपावितं निर्णयः। प्रतिपद्युपवासैकभक्तनक्तपाचितानिनिर्णयानि तात्मसु
कृत्प्रतिपत्पूर्वविद्धोषीष्याकृष्णप्रतिपद्युत्तराविद्धा। एकभक्तनक्तयोः पार्वीहितिथिषु मध्याह्नमदोषव्यासा निर्णयः ए.म. ५८

अथ पार्वितस्य प्रतिपदिक कालविशेषविध्यभावात् उपवासवत् कृष्णप्रतिपत्पूर्वविद्धेति शिवद्वेगाद्दीतव्येदत्वेना
वद्यवक्षिप्तते॥ ॥ अथ प्रतिपद्दान व्रतानि निर्णीयंते॥ ॥ मदविष्णोप्ततपुराणे दानपक्ष्यते। प्रतिपद्दि नाम्न्यप्र
तपितामह नापातिहोरवासीमराविदंवकात् पितामहः पत्रकं कृत्वा तोयं तु पंचतोयाक्षिप्तं तथा इति। पुष्पेर्धूपे
वितपं विप्राय प्रतिपादयेदिति। ब्रह्मपुराणे फलव्रतं पठ्यते। मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे च प्रतिपत्ति योनिवेष
तुपचेन्नीलानी घोरा शालिपुरोत्यानि वा फलानि पिष्टपक्वानि रसाढ्यान्यप्यनोर सार्दिवायथोरुरीतानिरालभ्यानिम
प्रतानमधुपृष्ठते घोरशात तथाव्रतस्य निपमाचरणा। एवमन्यान्यपि दानव्रतान्युदाहरणीयानि तानि तानि च सर्वा
णुपुनारिविद्धायं प्रतिपदि कर्तव्यानि ते पां देवत्वात्। तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः। पौर्वाह्निकास्तु तिथयो देवे कार्ये फल
प्रदा इति। पद्म पिण्ड तिथि सामान्यमुपलक्ष्यैतत् तथा पिप्रतिपदि बाधकाभावात्तत्र प्रवर्तते। तत्रात्र प्रतिपदा
वंशापकं। तत्र तिथिविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तस्यापि कर्मकालव्याप्तिवाक्यानुवर्तन्त्वा तिथ्यादि कर्मणां तत्सव
तामिति पूर्वमुक्तं। कर्मकालव्याप्तिं च वृद्धयाज्ञवल्क्य आह। कर्मणोपस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। तया कर्मा

दृग्गतानां नाप्यतो । नन्वेवं तत्र हृस्तयोर्दिनद्वयव्यापिन्यां तिथौ [illegible]

का॰ध॰ ५८ णा कुर्वीत क्रमहीनकारणमिति । कर्मकालव्याप्त्यादानव्रतादौ दैवत्वेन पूर्वाह्णो व गंतव्यः पूर्वो ग्राह्यो दैवे देवानामिति
शास्त्रात् । एकभक्तनक्तयोर्दैवत्वेऽपि प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्रेण तत्सामान्यन्याय्यं पूर्वाह्णो भागपक्षे मुहूर्तत्रयात्मकः
प्रातःकालः चतुर्धाविभागपक्षे सार्धप्रहरात्मकः त्रेधाविभागपक्षे पंचमुहूर्तात्मकः । द्वेधाविभागपक्षे सार्ध-
सप्तमुहूर्तात्मकः । पंचदशधाविभागपक्षेऽप्यथाद्वितीयमेव संपद्यते यद्यपि बहुशास्त्रानुरोधेन पंचधाविभाग
एवात्र ग्राह्य इति पूर्वमुक्तं तथापि बहुकर्तव्योपेतप्रोद्भिन्नव्रतप्रयोगे मुहूर्तत्रयमात्रेण तत्र शास्त्रमशक्यत्वात्तदितरे-
ऽपि पक्षान्तरानुकल्पत्वेन ग्रहीतव्याः । पंचदशमुहूर्तैरपि कर्म न समाप्यते तत्राहतत्तलोऽदिवसोऽप्यनुज्ञायु-
ते । अत एव स्वल्पः प्रातिथिः समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु । विष्णु-
व्यासोऽपि । उदये चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु इति । भविष्योत्तरपु-
राणेऽपि । व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराह्णिकी इति । स्कन्दपु- राम॰
राणेऽपि । व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिः स्तत्र विपरीता तु पैतृके इति । स्कन्दपुराणेऽपि । व्रतो-

११६

उदयेऽस्य निर्णयेऽपि लब्धाविपरीतास्तु पैतृक इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्

पवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी इति । बौधायनोऽपि । आदित्यो-
दये वेलायां या प्राप्तिव्यापिनी तिथिः भवेत् । पूर्णा इत्येव मंतव्या प्रभूता नोदयं विना इति । ननु त्वेवं स्वल्पदिवसाभ्यनुज्ञा-
तथा पुनरुत्तरविद्धा प्राप्तिथिर्ग्राह्येति किं परपरिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयं । तत्र बौधायनेनाल्प-
पीत्यभिधानात्रिमेवमात्रं प्रतिभाति । तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति । उदयं यान्ते वेत्यभिधानात् । भविष्यत्तु रा-
णादिवचने घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरेषु विष्णुधर्मोत्तरे बौधायनप्रोक्ते घटिकाचतुष्टयं भासते । तथा
च पठ्यते । उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चापराह्णिके रवौ । द्विमुहूर्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति । अस्यार्थः ।
भानावुदिते सत्युत्तरकाले क्रमेण मुहूर्तद्वयं दैवतं तस्मिन् पित्र्यमिति तत्र पूर्वकाले नमद्रो मुहूर्तत्रयं पित्रे दैवत्वा-
श्रुते तत्त्वसंख्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या । अत्रोच्यते पूर्वाह्णिका इति वचनेन
दैवे पूर्वाह्णव्यापिनी या तिथिर्द्विमुहूर्तपरिमिता या ग्रहणात् त्रिमुहूर्तन्यूना या पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वा-
ह्णस्य पंचधाविभक्तस्य मुख्यत्वाद्दावरितेभानौ त्रिमुहूर्ता तिथिर्ग्रहीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तं त्रिमुहूर्तान्नेकर्तव्या ।

व्यापितिथिः क्षयगामिनी। द्विमुहूर्तापि कर्मव्यापातिथिर्वृद्धिगामिनी तिथिः तन्नत्रिमुहूर्तव्यापित्वाभावेऽपि
मेवतत्याद्दि। प्रतिषेधः सर्वत्रप्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्रपूर्वोक्तरीत्यापौर्वाह्निकव्याप्त्या त्रिमुहूर्तवेधाभिधाय
पैठीनसिवचनाद्भवति। तत्रक्रमप्रसक्तेत्रिमुहूर्तत्वस्य प्रतिषेधो बाधकाभावात्तथैवव्यवतिष्ठते। तिथिक्षयेतु वि
कल्पात्त्रिविधित्वस्यापतिषिध्यते। अतस्तत्र चतुर्थमुहूर्तव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। तिथिसाम्यवृत्तिस्थितौ
वापि मुहूर्तत्रयमेव मुख्यं। मुहूर्तद्वयं त्वनुकल्पः एतद्वयमप्यपि तु द्विमुहूर्तापि। सापि शास्त्रैः पठ्यते। ननु तत्रसम्पद
त्युपजीवनेन निर्णयः किमतः। सत्यानुपपन्नः। व्यासवाक्ये ह्रासवृद्धिवैषम्यमाहः। पित्र्यविषयत्वाभिधानादेकोद्दि
ष्टविषयोक्तामहस्यादिनोक्तेनैव हि पूर्वमुहूर्तोदानन्यते न दैवे। अतः कथमनयोः वृद्धिक्षयाभ्यां निर्णयः किंच
ह्रासवृद्धिविषयत्वेनैव परमार्थत्वं ग्राह्यत्वेवचनेषु ह्रासवृद्धी न कारणमित्युक्तं। तत्कथमत्र ह्रासवृद्ध्योर्निर्णयका
रणत्वमुच्यते। सत्यम्। ह्रासवृद्धिवाक्यानि। तत्रैव नान्यत्र।। स्ववीर्यत्वेन व्याप्त्याहिंसाविधि तिथिलक्ष
णे। स्ववीर्यत्वे पौर्वापरौ कार्यौ हिंस्रः पूर्वत्र स्तुतः। भविष्यत्वरे। स्ववीर्येण व्याप्तव्याहिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं। स्ववीर्य

पौर्वापरौ कार्यौ हिंसास्त्रास्त्रा सर्वकालिकी तिथि पितामहो पि। स्ववीर्येण व्याप्तव्याहिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं। स्ववीर्य
पौर्वापरौ स्मृतौ हिंसात्रास्या सर्वकालिकी तिथि। स्ववर्गः साम्यं न्यूनत्वं सपोवा वृद्धिः हिंसा अधिक सपः एते।
स्ववीर्या दिवा मे सहस्यास्मिन् विषये पुण्या दिवा स्या प्रविरोधः प्राप्तोतितत्र दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापकं
व्यासवचनं न तु प्रकृतयोः क्षयवृद्ध्योः पित्र्यविषयत्वमपि पारकं व्यासवचनादिवच नैव पित्र्यकर्मकाल
व्याप्तिशास्त्रस्य स्ववीर्यपरिहाराय स्ववचनविरोधप्रसंगेन सतिकर्मकालशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते नेतु प्रकृ
तयोः क्षयवृद्ध्योर्निर्णयहेतुत्वं प्रतिषिध्यते। ननु व्यासः स्ववीर्यादिवाक्यानि पित्र्यविषयत्वेन संकोचयन्
माभाप्राप्तवाक्यावहस्तु पित्र्यकर्मकालव्याप्त्या स्ववीर्यादिवाक्यानां पबोधतत्कृते वानिविषयत्वमेषामस्त्वि
तेति चेत् मैवं यद्यदापूर्वोत्तरदिनयोः पित्र्यविषयकर्मकालव्याप्तिरपराह्णैकदेशस्पर्शमात्रायद्वा वाहिन
द्वयेपि कर्मकालव्याप्त्यभावः तत्रोभयत्र स्ववीर्यादिवाक्यैर्निर्णीतं शक्यत्वात्। अस्तां ग्रासं प्रकीर्णस्ववी
दिवाक्यचिंता। प्रकृतेतु स्वीयोदये मुहूर्तत्रयव्यापिनी प्रतिपद्द्वानवृत्तयोर्ग्रहीतव्या। एवं मसत्सपमा

का.ध.
६०

त्र्यास्त्रिंशाद्धं घटिकामात्रव्याप्तिशाद्धं च वैश्वानराधिकरणाम्यापि नायमुत्सात्तवादरूपतया त्रिमुहूर्तव्याप्तिं संभ्र
मति। अथवा पराह्णे वृकरूहस्य कालेपारेत्रास्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति परेद्युरुदयकालमात्रं व्याप्नोतीति तदानी तत्र पा
र्वणेतरभाविन्या मुख्यामावास्यात्रिमुहूर्तव्याप्तिरिति न दूये प्रभावेन इष्टोऽर परेद्युरितस्ताके गौणकालत्वेऽसति किं या इमि
ति चीक्षायां पूर्वदिने गौणकर्मकालव्याप्तिर्भ प्रसत्वात् तस्य च यद्धरणं न्यायतः प्राप्तं। केनापि निमित्तेन तत्र सह
सति परेद्युः कर्मकालव्याप्तिसंपादनाय प्रहरणं तु माभिभाव्यो दर्श इति विहीनस्यवान्निवाक्यं सर्वसंदेहपतो क्तिव्यापिन
तदेव प्रशस्यते। आदित्योदयवेलायां या स्वल्पापि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इमं तव्या प्रभूता नोदयं विनेति। परापूर्वेद्युः श्लेष
संगवमारभ्य परेद्युः प्रातः स्यात् सा गौणतिथिः स्य प वशात्रतिपत्समासात् तदा यद्यपि दिने हृयस्तोदयमुहूर्तत्रय
स्पर्शो नास्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयं। सा तिथिस्तत् सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविरिति वचनेन संपाद्यापा
सोद्यत्रिमुहूर्तो प्राप्यास्ति विद्यमानात्तत्परेद्युस्तादृशप्राप्त्यभावात्। परापूर्वेद्युहृह्यमपरस्य परेद्युरुदयात्
र्ध्वं मुहूर्तत्रयं च हेतेतदानीं यद्यपि हमोदिने योः सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं। अस्त रामः

920

मयव्याप्तेरधिकत्वात्। अत एव पद्मपुराणेऽभिहितं। व्रते स्नाने तथा दाने कोपि तत्कार्यविशेषतः यस्यामस्तं गतो भा
नुः सा तिथिः पूर्णभाग् भवेदिति। ननु अस्तं प्राप्तोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्तमयव्याप्तिश्च न निर्णायकत्वं शुक्ले कृष्णप
क्षाभ्यां भविष्यति। तथा च मार्कंडेयः। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविरिति। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि। वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः। यद्विचंद्रक्षयं याति तदा स्या
दापराह्णिकी इति। अथवा पक्षस्य वृद्धिक्षयाभ्यां निर्णीतिरिति। तथा च वृद्धवसिष्ठः। वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्य
ते तिथिः। परा पक्षक्षये याति तदा स्यादापराह्णिकीति। बौधायनः। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः।
वर्द्धमानस्य पक्षस्य ह्रासे त्वस्तमयं प्रतीति। अत्रोच्यते। शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यां निर्णयो न संभवति। तथा स
ति बहुवचनबाधः प्रसंगात्। तथा हि। यानि वचनानि पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि उपवासविधायकानि पूर्वमुदा
हृतानि तानि बाध्येरन्। तथा कृष्णप्रतिपदः परविद्धाया उपोष्यत्वमप्युदीरितं। तच्च विप्लवेत। एवमेकभक्ता
दावपि व्याप्तिगौणविपरीतिरूपेणाप्यपक्षस्य पक्षद्वयं निर्णीतौ प्रसक्तौ तत्रानुक्तदोषप्रापत्तिरिहापि लाला।

921

१९

ति शुक्लपक्षस्य निषिद्धत्वप्रसक्तात् दर्शादिनानां केवलं विद्धायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति

का॰वं॰ यदा शुक्लपक्षस्तिथिवृद्ध्या षोडशदिनात्मको भवति तदा भवन्मते परविद्धायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः प्रसज्येत। एवं बाधांत
६१ रमुक्तेभ्यो ऽपि त्वन्मते कृष्णपक्षे वाक्यस्याविनाप्यन्यपरत्वं निषेधविरोधः। तस्मात्संपूर्णा दशमी का
पि परया पूर्वया वा युक्ता न दूषिता तस्मादिति सा सर्वतो मुक्तैवेति। तत्र शुक्लकृष्णपक्षाभ्यामेव व्यवस्था कर्तव्या पक्षद्वि
द्विस्त्यपवासमपि पूर्वविद्धासमानविषयपरोतेन्या ... वर्द्धमानस्य चंद्रस्य पक्षः पक्षस्तस्येति योजनीयं। तथा स्मृतिः शुक्ल
पक्षे ऽस्तं भवति यदा पक्षः क्षयं याति ... निर्वाहकत्वं दूरं क्षयं याति तिथ्या ... सपक्ष इति स्मृतेः।
अतो यथोक्तः इयं त्रिमुहूर्तव्यापिनी ... निर्णयः ... ऽत्र ... कभक्त ... अभिधत्ते। उदयकाले पूर्वेद्युरेव त्रि
मुहूर्तव्यापिनी परेद्युरेव त्रिमुहूर्तव्यापिनी। उभयत्रापि त्रिमुहूर्तव्यापिनी। नोभयत्र त्रिमुहूर्तस्पर्शिनी। उभयत्रा
पि साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्तवर्तिन्येकदेशवर्तिनी चेति। अत्र प्रथमपक्षे संदेह इति ... भावात्। नास्ति संदेहः
द्वितीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु ऽस्तमयव्यापिन्येकभक्तकाले वा ... सर्वेषां परेद्युरेवानुष्ठानं द्वितीयपक्षे ... ग
मितेति त्रिमुहूर्तमप्युत्तरविद्धा परित्यज्य पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं ... परेद्युरेवेति निर्णयः। इदं ... भूतात्तत्रति रामः

प्रत्यर्थनिर्णयो वक्तव्य इति तदनन्तरं निर्णयः। उक्तोपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतानि प्रतिपद्विषयाणि। तावता
द्वैतविषयो निर्णयः स्थितः। अथापि ... निर्णीयते। तत्र सामान्येनापराह्णप्रतिपदपि ... विहितेत्यत्रेव ...
याभवेदापराह्णिकी ... कर्मते ... पूर्वेद्युरात्। पित्र्यं चाह्निविं ... एकोद्दिष्टं पार्व
णं च। तयोः स्वरूपमाह ... एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितं। त्रीनुद्दिश्य ... पार्वणं ... दुरिति।
तत्र प्रतिपदि मृतस्य मासांतराद्यावृत्तिन्यां तस्यां प्रतिपद्येकोद्दिष्टरूपं मासिकं प्रत्युक्तं। संवत्सरांतरवर्तिन्यां तस्यां प्रतिपदि
पार्वणरूपमाब्दिकं श्राद्धं ... अत्र मासिकस्य तद्दिनेकत्वे ... आह ... तद्दिने कर्तव्यं प्रतिमासं
वत्सरं ... प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनीति। तेषां च मासिकानामेकोद्दिष्टरूपत्वं ... मासिका
दिकं श्राद्धमाद्यं ... मासिकानि सकीयानि ... द्वादशेऽपि वा। सपिंडीकरणादर्वाक्कुर्याच्छ्राद्धानि षोड
श ... एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि तानि त्विति। ... मासिकेषु ... मृताहे ...
वैश्वेदेव ... द्वितीयवत्सरादेर्मृताहे ... कर्तव्यं। मासिकानि तु ... मासमृताहे ...

का॰ नि॰ पानि। स एष मुख्यः कल्पः परानुरूपा दशाहादिषु सपिंडीकरणांतदानंतरात्पूर्वं यस्मिन्कस्मिन्नपि वा दिने मासिकान्यपकृ
६२ ष्यानुष्ठेयानि। सोयमनुकल्पः। य एतद्द्वयं पूर्वमेकोद्दिष्टविधानमेव। न तु पार्वणविधानमिति। अत्रेदं चिंत्यते। किमेको
द्दिष्टेऽपराह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। किं वा मध्याह्नव्यापिनी। न तावदपराह्णव्यापिनी। आहोस्विन्मध्याह्नव्यापिनीति
न चात्र पक्षांतराणि संभाव्यंते। तत्रापराह्णव्यापिनी। ननु युग्माग्निवाक्यैस्तिथिद्वैधे सति द्विवासंमुहूर्त्तमपराह्णव्यापस
र स पक्षद्विवासमकर्मकालव्याप्तिर्वा संपूर्णा व्यापकं भविष्यति। मैवं। पक्षस्य पूर्वद्विवासस्य सर्वेषु कर्मसु पक्षपरत्वेन व्याख्या
तत्वात्। युग्माग्निवाक्यस्य पूर्वोत्तरयोस्तिथ्योः शास्त्रांतराभ्यां प्राप्तिसाम्ये सति तिथिद्वयेऽपि व्याप्तिनिवारणाय प्रवृत्तत्वादापकमि
त्यर्थं। तिथिद्वैधे सति तु कर्मकालेन वा धर्मेति। कर्मकालव्याप्तिसाम्ये एव द्वासप्ततिनकारणानिमित्तत्वात्। युग्मवा
क्यं तु न पित्र्यविषयं। कर्मकाल एकोद्दिष्टस्य नाद्यापि निर्णीतः। अतो नैकोद्दिष्टे तत्र संभवः। न पुनरपराह्णव्यापिनी
मुख्यमंतावत्सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामपराह्णव्यापिनीति प्रतिभाति। अपराह्णिकात्स्थयेऽपाः पित्र्यर्थं तु राम॰
शुभावहा इति हि निगमवाक्यं पूर्वमुदाहृतं। हारीतोऽपि। अपराह्णे पितॄणां तु याऽपराह्णानुयायिनी। सा ग्राह्या

पितृकार्ये तु न पूर्वा स्यान्तु यायिनीति। वृद्धमनुरपि। यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते। तिथिं तेभ्योऽपि तोऽदत्ते
ह्यपराह्णः स्वयंभुवेति। तदेतत्सामान्यशास्त्रं तिथिसामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापरा
ह्णिकीति तु विशेषशास्त्रं तिथिविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात्। ताभ्यामुभाभ्यां शास्त्राभ्यां प्रथमपक्षस्तत्रिसिद्धिः। द्वि
तीयपक्षे प्रपत्तिशास्त्रं दर्पं। बोधायनः। उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ। द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यक
व्ययोः पोरिति। वचनार्थस्तु पूर्वं व्याख्यातः। तदेतत्सामान्यशास्त्रं मध्याह्नव्याप्तौ विशेषस्तु येयं तीर्थप्रसुनाद शि
तः। पंचमी सप्तमी चैव दशमी चतुर्दशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिरिति। न चात्र प्रतिपदः संमुखत्व
मात्रं प्रतीयते न तु सा पाह्णव्याप्तिरिति शंकनीयं। संमुखी नाम मध्याह्नव्यापिनी स्यात् तेपदेति स्कंदपुराणे। गो सं
मुख्यमप्यापि ख्याताख्यात्। अस्तमयव्यापित्वपक्षेऽपि द्विमुहूर्त्तं न्यूनवृत्तिः। देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्यु
दितो रविः। पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविरिति। तथा हानिक्षयेष्वामुदाहृते षघटिकाव्याप्तिर्वा
पितृषु अस्तमये घटिकाव्याप्तिः पित्र्ये प्रदर्शिता। तदेतदुपन्यस्तं पक्षत्रयमेकोद्दिष्टपार्वणविषयं। पितृक

१२

का॰ध॰ र्मं सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। एकोद्दिष्टे तु चतुर्थः पक्षो वाचनिकः। तथा च गौतमः। मध्याह्नव्यापिनी या
१२ स्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्। अपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् इति। शिवराघवसंवादेऽपि। मध्या
ह्नव्यापिनी या स्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेदिति। कर्मकालव्याप्तिशास्त्रेणाप्ययमेव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते। मध्याह्नस्यै
कोद्दिष्टकर्मकालत्वात्। तथा च हारीतशातातपौ। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यमे। पार्वणं चापराह्णे
ति तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति। व्यासः। एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते। एकोद्दिष्टं तदुद्दिष्टं मध्याह्ने तत्प्रकी
र्तितमिति। मध्याह्नश्च सप्तमाष्टमनवममुहूर्तात्मकः। ते च मुहूर्ता गान्धर्वकुतपरौहिणाख्याः। तत्रैकोद्दिष्टस्यो
पक्रमे कुतपस्य पूर्वोत्तरभागावुभावपि विकल्पितौ। तत्र व्यासः। कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्। आ
वर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवानिति। समासिकाश्चामाह श्लोकगौतमः। आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहि
णं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लंघयेदिति। तदेवं कुतपरौहिणयोर्मध्याह्नात् मध्यमचरमभाग
योः कर्मकालत्वेन व्यवस्थितयोः सतोस्तन्मुहूर्तव्यापिनी तिथिरेकोद्दिष्टे ग्रहीतव्येति स्थितं। अत्राप्येकभक्तव तान॰

के॰७ द्वेधा। अवतारः रात्रौ पा॥ तत्र पूर्वेद्युरेव परेद्युरेव वा मध्याह्नव्याप्तिरित्यनयोः पक्षयोर्न कोपि संदेहः। उभयत्र तद्व्या
प्तित्वं तत्स्पर्शाभावे वेत्यनयोः पक्षयोः पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं। तथा सति शेषे द्वितीयापराह्णसायाह्नात्मकपर्व्याप्ति
विषयत्वात् पित्र्यसामान्यवचनान्यनुगृहीतानि भविष्यन्ति। उभयत्र साम्येनैकदेशव्याप्तौ खर्वादिवाक्यं द्रष्टव्यं।
तच्च पार्वणप्रस्तावे योजयिष्यते। वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ तु यदा पूर्वेद्युर्महती तदा महत्त्वानुग्रहात्सामान्यव
चनानुग्रहाच्च पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं। यदा परेद्युरेव महती तदा सामान्यशास्त्रमुपेक्ष्यापि महत्त्वमेवादरणीयमिति पार्वण
प्रस्तावे निर्णेष्यते। अतस्तत्रैवान्यायेनात्रापि परेद्युरेवानुष्ठानं द्रष्टव्यं। इत्येकोद्दिष्टनिर्णयः॥ अथ पार्वणश्राद्धं
निर्णीयते। पर्वण्यमावास्यायां यद्विहितं तत्पार्वणं। तच्च तत्कालं च शातातप आह। दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं
तत्प्रकीर्तितं। अपराह्णे पितॄणां तु तत्र दानं विशिष्यत इति। पञ्चधैतादृशं पार्वणं प्रतिपदि न प्राप्नोति। तथापि
तद्विकृतिरूपतयान्विष्टकाद्युद्देशेन कर्तव्यादिकं काम्यश्राद्धादेः पार्वणत्वव्यवहारः। अत एवकाराववाक्यं पू
र्वमुदाहृतं। त्रीनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्पार्वणं मुनयो विदुरिति। तथा सति यदि मृतस्य संवत्सरांतरे तन्मासतत्पक्ष

का० मा०
६४

र्त्रिंशो प्रतिपद्यास्तिंस्तं पार्वणं मासि त्वेवमेतस्यार्थस्य प्राप्तकं तत्र वचनं मत्स्यमासस्त्रयक्ता वेदर्शितं । मासप्रवृत्तिरित्यस्य दृश्यो
यास्मिन्नियते हनि । प्रत्यहं तु तथा भूतं क्षणाहं तत्समतद्धि डरिति । अपरपक्षेऽपि प्रतिसंवत्सरं कार्यमाता पि
त्रोर्मृते हनि । पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हीति । काम्यं तु पार्वणं मपरपक्षे सर्वासु तिथिषु प्रत्येकं
विहितं । तथा च याज्ञवल्क्यः । कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि । द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्त
था । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा । प्रतिपत्प्रभृ ति
ष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं । शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इति । मार्कंडेयपुराणे । प्रतिपद्धनलाभाय द्वि
तीया द्विपदप्रदा । वरार्थिनी तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी । श्रियं प्राप्नोति पंचम्यां षष्ठ्यां पूज्यतमो नरः । गणा
पत्यं च सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमां । स्त्रियं नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामतां । वेदांस्तथाप्नुयात्सर्वा
नेकादश्यां क्रियापरः । द्वादश्यां जयलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः । प्रजां मेधां पशून्वृद्धिं स्वातंत्र्यं पुष्टिमुत्तमां
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तत्र योदशीं । अवाप्नोति न संदेहः श्राद्धं श्राद्धपरो नरः । युवानः पितरो यस्य

९२५

मृताः शस्त्रेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता । श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यां प्रयत्नेन
पृष्ठस्य शुचिः । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्त्यमश्नुते । श्राद्धकृत्स्वर्गमाप्नोतीत्यादि । अतो विकृतिरूपपार्वणं संभाव्यते
प्रतिपदि । तस्य च पार्वणस्योचितां तिथिं निर्णीय प्रयमतो विधिनिषेधरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां
अनुष्ठानकालो निरूप्यते । तत्र शातातपोक्तो विधिरुदाहृतः । अपराह्णे पितॄणां त्विति । तथा वाक्यां
तराण्यपि । मनुः । यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति । हस्तमतु हारीत वचने वै केदिश्य
स्ताचेदुदाहृते । अपराह्णः स्वयं भुवेति । अपराह्णः पितॄणामिति च । श्रुतिश्च । अपराह्णः पितॄणामि
ति । शंखः । पूर्वाह्णे दैविकं कृत्यमपराह्णे पितृक्रिया । महतो निशि वा कुर्यान्न रात्रौ पैतृकं पुनरिति ।
स्मृत्यंतरेऽपि । अपराह्णे तु पैतृकमिति । ननु सायाह्नस्यापि कर्मकालत्वं कचित्स्मर्यते । दिनांते पंच
नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः । उदये च तथा पित्र्ये दैवे चैव च कर्मणीति । निषेधं वाप्यमेनप्रतिषि
द्धत्वात् । सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मस्विति ।

९२६

पूर्वसंध्यानिषि

का॰ध॰ तर्हि पंचनाडीवचनं निर्विषयं स्यादिति चेत् न। केनापि निमित्तेन पराह्णासंभवे गौणकालाभ्यनुज्ञापरत्वात्। अत
६५ एव व्यासः। स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं तथा बुधिरिति। व्याघ्रपादोपि। विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनि
योजकः। रात्रिरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमामिति। ननु सायाह्नेपि पुत्रः कदाचित्स्वसहस्तत्वाच्छ्राद्धस्याकरणे लो
प एव किं वा रात्रावपि कर्तुं शक्यते। तत्र लोप एवेति तावत्प्राप्तं कुतः मुख्यकालत्व गौणकालत्वयो रात्रिनिषेधात्। रात्रौ
मुख्यकालत्वं प्रतिषेधति मनुः। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा। संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदि
इति त इति। न चैवं सति ग्रहणश्राद्धमपि तत्र निषिध्येतेति शंकनीयं। शातातपेन विशेषितत्वात्। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत रा
होरन्यत्र दर्शनात्। सूर्योदयमुहूर्ते च संध्ययो रूपयोस्तथेति। गौणकालत्वं च व्यासव्याघ्रपादाभ्यामुपदर्शितं।
रात्रेः पूर्वं रात्रेरन्यत्रेति। ताभ्यामनुक्तत्वात्। तस्मादह्नि श्राद्धासंभवे लोप एवेति प्राप्ते ब्रूमः। न तावद्रात्रौ सर्वात्म
ना श्राद्धस्य निषेधो वक्तुं शक्यः। आपस्तंबेन रात्रौ श्राद्धसमाप्त्यभ्यनुज्ञानात्। न चेन्नक्तं श्राद्धं कुर्वीतारब्धे च भो
जनसमापनादिति। ननु संध्यासमीपे प्रारब्धस्य रात्रौ समाप्तिप्रसंगः। तादृशारंभो स्कंदेन निषिद्धः। राम॰

उपसंध्यं न कुर्वीत पितृश्राद्धं कथंचन। सकालश्चासुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेदिति चेत् न। संध्यासामीप्य
स्य मुख्यकालत्वनिषेधे गौणकालत्वं तु पूर्वमभिहितं। तत्र प्रारब्धस्य रात्रावपि समाप्तिः संभाव्यते। अन्ये
वमपि रात्रिसमाप्तिरेवाभ्यनुज्ञायते न त्वारंभ इति चेत्। मैवं। प्रारंभस्यापि समाप्त्या उपलक्षणीयत्वात्।
आब्दिके श्राद्धे परिलोपे प्रत्यवायबाहुल्यस्मरणात्। तथा च भविष्यत्पुराणे प्रभासखंडयोः प
ठ्यते। मृतेहनि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात्। मातुश्चैव वरारोहे वत्सरांते मृतेहनि। नाहं तस्य
महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः शिवेति। अन्यत्रापि। भोजकोपस्तुवै श्राद्धं न करोति खगाधिप। मा
तापित्रोश्च सततं वर्षे वर्षे मृतेहनि। स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः इति। अन्यत्रापि।
पंडिताः ख्यातिनो वापि मूर्खा योषित एव वा। मृताहं समतिक्रम्य चांडालाः कोटिजन्मसु इति। मरीचिः
पंडिताः ख्यातिनो मूर्खाः स्त्रियो वा ब्रह्मचारिणः। मृताहं समतिक्रम्य चंडाले ह्यभिजायत इति। नन्वेवं सति

का॰ प्र॰ रात्रेरन्यत्र कुर्वीत। श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमामिति स्मरणात् पराह्णवन्मुख्यत्वेन प्राप्तः कुतपः कालो गौणत्वेन नतु प्रातः [illegible]
६६ तुतमारभ्य कुर्वीत [illegible]। संगवेऽपि कालीनत्वप्रसक्त्या प्राप्तमिति चेत्। नायं दोषः। अपराह्णवसंवादे प्रातः काल
स्य निषिद्धत्वात्। प्रातःकाले तु नष्टार्द्धमकुर्वीत हि सोत्तमः। नैमित्तिके पुष्पादिषु न काल नियमः स्मृत इति॥
मध्यपि संगवो न प्राप्नोत्यपि तु न पश्चात् मुहूर्ते स्त्योपक्रमस्याप्यर्द्धमुहूर्ते द्वयोर्गोणत्वं प [illegible] क्रमस्याभि
प्राने सति अपराह्णनिषेधः परिज्ञायते। उपक्रमद्वयं चाश्रित्य पवमं संवादः पूर्वत्र दर्शितं। अपराह्णे निहितिकृतस्य मध्ये
मुकुतपः स्मृतः। कुतपादपराह्णोऽपि तत्र कुतपेऽभ्यर्हितः। मध्याह्ने अपराह्णे। आदित्यवैनेस कोश्यादि निमित्तमु
च्यते। तस्यैव निमित्तता दीनतया कुतपो न निर्यन्तुं शक्यते। इतरस्य तु सांवत्सरिकादेर्नियतकुतपाय नियमः। सप्तमो
मुहूर्तनियमः। कदाचिदित्यपि वेशात् द्वयमिदं हस्ताकरणे। यत्तु प्रतिकुतपाद्यवधिनियमो प्रतिपदार्थः भवत्येव उपक्रमकालत्वेन
पनुज्ञायते। कुतपस्य मुख्य [illegible] यत्नमनेकचननिर्विहितत्वात् दर्शितं। तत्र कुतपस्वरूपं भविष्यत्पुराणे अभिहितं
मध्याह्नेऽपि च कुतपः स प्रभानु स्वापोह कुतपः प्रोक्तः [illegible] तिष्ठति। स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयमिति। नारदः। सूर्यस्य
सप्तमे भाग प्रथमे अष्टमे वर्तते यदा। स कालः कुतयो ज्ञेयो पितॄणां दत्तमक्षयमिति। आपस्तंबः। सप्तमात् पञ्चमं तोयस्य

(अपि सप्तमेन कुतपस्य)
नवमात् पर्वतः स्थितः। उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः समुदाहृतः। स्कन्दपुराणे प्रभासखंडे
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः। स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयमिति॥ कुतपात् सप्तमे
मुहूर्तयोगो भवेदिति हि नाम भागो राम स्व कुतपकाल एव पितृश्राद्धमन्यायेन मुहूर्ते त्रयं कुतपशब्देन त्वपराह्णे नो
दः। मध्याह्ने सप्तमे मुहूर्ते तु पराभवति भास्करः। स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयमिति। कुतपश्र
कोत्तरस्य सायाह्ने आदरणीयो नं सर्वोपिपुरुषस्यानुष्ठानकालः। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश
पंच च सर्वदा॥ तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः। अष्टमे भास्करो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा
। तस्मादनंत फलदस्तत्रारंभो विशिष्यते। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्ते चतुष्टयं मुहूर्तपंचकं ह्येतत् स्वधा
भवनमिष्यत इति। अन्यच्च राहुस्योत्तमो भागो निषिद्धः। तथा च यमः। चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः
। आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं दाता तु नरकं व्रजेदिति। एतत्स्मृत्यन्तरेऽपि। चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते द्विजः। तं दानं दर्भ
राक्षसोऽभुंक्ते निराशाः पितरो गता इति। चेत्। नायं दोषः। इह अपराह्णस्योत्तमे नवमादि स्मनमुहूर्ते न सह सायं
ह्नस्य चतुर्थे प्रहरेऽभवति। तत्र सायाह्नभागके राक्षसी। नामेन तावि वक्ष्यां विरोधः कश्चित् प्रमादवर्तनां तेरोसायाह्ना
अमां सम वेषोनत्वप्रमत्त भागकरक्षस्तेणा

का.नि. न्हेमिरा च कारा। तच्च वचनं पूर्वमुदाहृतं। न चापराह्णस्य मुख्यकालत्वं नमस्ति निपतं। ऊ कुतपं व्यभिचारात्। तथाच
६७ मार्कंडेयः। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम्। मुहूर्तपंचकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यते इति। नैष दोषः। अ
न्यत्र कुतपस्य रौहिणस्यापि व्यापरत्वात्। देवमुख्यापराह्णमात्रोपलक्षणं चैव तत्र तत्कालकामिनां मुहूर्तात् तप विज
प्रसारं न पतीति श्रुतत्वादनाभिधीयते। एवं पित्र्यमुख्यापराह्णमात्रोपलक्ष्यं। तदपि पितृगणानां दिनस्य कालत्वात्
तु व्येजन यतीति हृदां ग्रंथे नाभिधीयते। श्रुतपस्य देवस्य कर्मणा। यतः कुतप इतः। प्रदादेवं श्राद्धकाले व्यापीति तु
(श्रृणु) देवं सर्वं। एवमितरत्रापि यो नन्यापं। एवं च सापराह्णेन पार्वणश्राद्धं श्यमिति चेति। तास्मिंस्तु न लंघयेदिनिए कोदि
व विषये। यथापातत: प्रतीत पूर्वा भाषा च वनं व्याप्यपरि स्थिते तदा पूर्वे दास्तत्र वचनं जातं निखिलमविष्या कु
लाभवेत्। तदेवं पार्वणश्राद्धस्यापराह्णः कर्मकालः कुतपः प्रारंभकाल इति भवेतामेतौ क्रमेण तदुपक्रमका
वि लौ प्रश्नेन तु सांवत्सरिकादौ प्रतिपन्नस्यै हुं श्रार्याधान तच्च विहेतितिथी ह्यपांदेवस्य मातृके तेषां सिन्धुकाले वि हितं राम
कर्मतदुपक्रमोपसंहारयुक्तं। तासिन्धुकाले तस्योतिथ्यो एक स्मिन् हनि भाव पितृ श्रावणे तदुभयं एवं चाश्रा हामिति
पदाकुतपापराह्णो भयव्यापिनीन संभव निनदा केवलापराह्णव्यापिन्य पित्र्यं तन्न्या। पित्र्यं चापरोह्णिकी
३ (रीय)

१३४

ला ति भविष्यत्पुराणोऽभिधानेन। हारीतोपि। अपराह्णः पितृणां तु या पराह्णानुयायिनी। सा ग्राह्या पितृकार्ये
तु न पूर्वा दैविकी तु या पापिनी ति। ननु केवलापराह्णव्यापिनी वत्केनम ध्यान्ह व्यापिन्या विमल तं तरे क्रमांगत्वे नम नापते म
ध्यान्ह व्यापिनी या ल तिथि: एतद्विषयापिना। त त्रकर्माणि कुर्वीत ह्यासव दान कारणमिति। मैवं। वचनांतरसंवादे नास्
वचनस्यैकोहिष्ट विषय त्वेने क्रमभङ्गा विषय त्वेन वोपपत्तेः। अपराह्णव्याप्ति एवं क भक्त व्यापेन योधामि घते। तत्र एवं
द्युरेवापराह्णव्यापी याचोक्तवचनेन नमास्त्या। परेद्युरेवापराह्णव्यापीयथोक्त वचनात्या पूर्व्या। भसद्वा च ा न्नेय
द्युरेवम शास्त्री सा। उभयत्रापराह्णव्यापित्वे वीधाय नन्या ह। अपराह्णद्वयव्यापिन्यति तिनस्य वा चया तिथिः।
हये पूर्वा च कृतेव्या वृद्धौ कार्या तथापरेति। अतीतस्य मेतेस्याच्य वृद्धिर्चित्य ते। किं मनाह तिथिः प्रतिपदोर्ध
त्याभ्यां निर्णयः। उत्तोऽन्त्र स्याद्वितीयायां वृद्धिरूपा व्याप्तिमिति त्र ममतिय दोषः द्विरूपो व्यापि तिता वत्याम
तु एव वृद्धिवामतुल्यतया मतिमामसमानत्वात्। तथाहि द्वावर्दर्प तत्पाहिंसात्रिविधतिथिलद ण। खर्व दर्प
प गो कार्या द्विंसास्यात्पर्वकालिकी ति अत्रानुष्ठानांगनिर्णयरेवधर्माः खर्वदर्पहिंसाः नतया रितन तिथि धर्माः ए
तत्र द्वर्दर्प निर्णयेस्पष्टी करिष्यते। खर्वदर्पादि वाक्यवरत्रापि स्यास्ततिथिगतावेव वृद्धिक्षयाविति माधवस्तुः। अर

१३५

का.ध. गतावेवास्त्रवृद्धिह्रासयोर्नयास्तु तिथिगतौ। कुतः। अपराह्णस्य व्यापित्वाभिधानात्। पूर्वेद्युः साम आन्दीवसानममा
६८ वास्यायाव जाततोपराह्णोपक्रममारभ्य यो दितुरपराह्णे रसानपर्यन्तत्वसति समतिपत्तौ द्वयपराह्णव्यापित्वं भवति। त
नि चोभयमुहूर्त्तेर्वर्षासंपद्यते। ननु ह्रासपेन। तथा सति ह्रासे पूर्वा तु कर्त्तव्येत्येतन्नोपपद्यते। उत्तरा तिथिगतवृद्धिह्रासय
स्वीकारेसकलाभिरवचनमुपपद्यते।। तथा सति ह्रासे पूर्वा तु कर्तव्येत्येतन्नोपपद्यते। उत्तरा तिथिर्द्वितीयस्यां परेद्युर्द्वि
तीयायां साध्याह्नप्रविशतीति तदा तिथिवृद्धिः। तत्र परेद्युस्तु स्थाने व्याप्य पूर्वं समारभ्याहोपमुस्य कालव्यापित्वात्। प
रा द्वितीयापरेद्युः अपराह्णेपि क्रियते। ह्रीयते तदा न तिथिर्पूर्वविद्धा कर्त्तव्या। उत्तरविद्धायाः प्रतिपदर्ज्योतिः
शास्त्रमतिपयापराह्णव्यापित्वेपि याभावित्यसामान्यप्रक्रियया तदव्यापित्वात्। तथा सर्वत्र। तिथ्यादौ च म
वेधायाः कलादिः प्रेरितः। तावानस्यादुः स पूर्वेद्युरह्णोपि स्वकर्मणीति।। तिथ्यादावित्यादिना वेदेनन
ति त्रयोगो... तिथिन्नत्रयोगेषु ह्रीयमाणोषु मतस्य सह्यात्रा वह्नौ रेखापरिमितोभवतिनाव हूर्तिकाद्या
मितहस्यस्तेभ्यः पूर्वेद्युतिथिनत्रयोगेषु ज्योतिःशास्त्रेणापरेद्योपिस्यात्परिभाषयास्यह्रीतुल्यः। एवं वृद्धि
विरुद्धव्या। तथा... साम प्रकृते पि द्वितीयायां पराह्णेयां यावन्स्याप्तकाचान्यं ... पूर्वे प्रतिपदि योजनीयस्तथा राम.

१३६

मि सत्युराविद्धा प्रतिपन्नापराह्णव्यापिनी पूर्वविद्धात्वपराह्णव्यापिनीतिसिद्धे पराह्णैतस्याभवतिनन्वस्मिन्वचनेस्वकर्म
णीत्युक्तत्वेन तत्त्वस्वकर्मनिर्णयोवृद्धिह्रासयमहे पुरत्वर्थः संपद्यते न चासकृत्वंमत्वाद्विकं द्वितीयायाः स्वकर्म
त्वतः कथं न दीयवृद्धिह्रासयोर्वचनस्यास्याविषयोभवतः नैष दोषः। आभ त्रयत्वाद्विकं द्वितीयायाः स्वकर्मप्रति
यदस्तु तदवत्येव। तथा सति पति परदोषस्वकर्मसेन। स्मिन्निमितभतेसति तस्याः प्रतिपदि वृद्धिह्रासयोर्महोपपणी
या विति वचनार्थः संपद्यते। तौ च वृद्धिह्रासयोः प्रत्येयाविकरणाति यस्याः। तत्र परेतिथ्या दिनात्राविति लभ्यतेनतुति
थ्यंतरगतयोर्वृद्धिह्रासयोः। तिथ्यंतरमहेपसति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धिः सर्वत्र विप्लवेत। अन्तत्वाग्रायदि हिमु
पुत्तीव्यव्रवर्त्तमानः स्मार्त्तक्रियायाः सर्वोपि विप्लवेते तिनं। भेवंन लत्वं पंच वृद्धिह्रासमहोपाशुषष्ठयतिथिनि
र्णीयायायोपन्यस्यते।। किंन हि द्वितीयास्मृतेन रेखा तु वेद्या तिथौ निर्णीतायां तदुपपादेनायं ... येनावगाधायोवृद्धि
ह्रासयावुपन्यस्येते पप्पादानवृतयोः ज्ञात्स्मांतरेणापि मुहूर्त्तव्यापिन्यौ। तिथौ निर्णीतायां कर्मकालव्याप्त
भावचूडायोमपनेतुं सतिपि सकलानुपेपतिवचनाविपूर्वाह्णमपि सा कृत्यमासाद्यतेर वमचायनपराह्ण
व्यापिनी त्यनेनबोधायनवचनेनज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धौ द्वितीयायाः स्वमस्मृत्यनी पूर्वविद्धायामतिपरि

१३७

कृत्यादि कृत्य कर्मकाल व्यापिनी त्वं पि प्रात तिथ कृतो नवा तिथि मपनेतुं सिध्यादावितन्वनेनेति चेत् तद्वा ॥

का॰नि॰ सितरौतामौप्रतिपद्यपराह्णे तु व्यामा घते न्व तोति: शास्त्र प्रसिद्ध: सान्नेनि गापिस्पन्नान कोपिपि ॥ व:॥
६९ यदादिन द्वयेप्यपराह्न व्यापित्वं किंचित्काले साम्येन तिन्हाप वोवि दूप्रतिप द्वहीतव्या॥ तदाहमनु:॥
द्यह व्याप्यपिनी चेत्स्यान्न्यूनाह तृयतातिथि:॥ एतदिद्वव कर्तव्यान्ति मुहूर्ताभिवे घादिति॥ इमं तु रपिनु द्यह
व्यापिनी चेत्साम्यतात्रह्व स्यल्पा तिथि: पूर्वस्यानिर्यतिप्र्यमितं गिरसभाषितमितिनन्वपरा ह्न स्ववृद्धिम
यत्रापि समान:॥ प्रारंभकालेतपरेद्यु: कृतवा सदाचो वि घते:तं: पर्वेन्दुवकृते नन्वा स्येति चेत्॥ गुरुणां धिकारादिति
ब्रूम:॥ परेद्यु: कृत पक्षान्तिरेकएव गुणा: पूर्वपुत्रतु तिथि प्रमलत्वभूतसमपव्याप्तेष्वेव तिगुणा द्वय॥ मूलन्तु स्पष्टात्रास्य
नारदीयपुराणे प्रतिष्ठेन्नंलंतिथि: प्रोक्तं व्याख्या जे कालकोविदैः॥ तिथि वरहस्य सौरपुराणे पारणे॥ प्रा
य: प्रांतउपोष्यादिति विदं तु फलेप्सुभि:॥ मन्त्रे सिपितत्वस्यपर्व पर्वे अप्रो जन्म द्विविधिर्तित्न्व्यासमय व्यासे:॥ प्रा
शास्त्यमाहमनु:॥ कस्याम सुंगंधवियोतिपिन रस्ताम्‌ पासते॥ सापितन्न्योवामाते द्वेलो द्व्ययराह्न: स्वपं मुचे ति॥ सत्
तमप्रांसार्पमेवोत्तरविद्वंप्रतिपदाति व्यास:॥ अन्ये पात्रमयवेलायाकलामात्रापियानि पिंग ॥ तो समत्यादि कृष्या राम॰
द्वीनेतरापुत्रहानिर्दति॥ नचापराह्न वर्णानाया मविद्यमानतपा कर्मकालव्याप्तिरहिता व्याप्ति परेलुपारयत

मितिशौकनीयं व्याप्य पाघायात्र व्याप्ते र्विघमानत्वात्त न्मत एवव तु सितु: पिस्पोस्तमपवेला॥ पांस्पूद्वा पूर्वाति निर
घतरति॥ [illegible] नारदीयपुराणे पर्वणि मेरौ न्यूनांतिथिमात्का॥ निर्जी स्पनापि ज्ञे
राम मपवेलायो स्वराप्र गामि विराघनद्र नि॥ नुद्यातत्ता प्यामेयस्य शौचकाम्पो न्यूनामात्र वा केन द्वपु: साप
कालव्याप्तिविद्धिता॥ परेद्यु रपरा ह्नस्य ग्रहीतस्य पर्व दिनेसा पंच्यामेरवनु पेभावादन्य पापष एतु कर्तव्यहानि प्रस
३ गात्र एतरेवाभिप्रत्य गोभिल:॥ मायाकृ व्यापिनीया यातु व्यावर्गो द्वात्रते तिद्दिस्यौति यो पर्वनिद्रपो: कर्तव्यता
शिवरहस्य ब्रह्मवैवर्ते सोमनारदीयपुराणेषु व्यतिरेक मुखेन दर्शितः॥ एतौ चपरागामासं चापितु: सावव्यर्थरने प
र्वविहसन्तु चौरोतीनरे जीप्रतिपद्यपराति अन्वत्त्वेव मुभपत्रापराह्न स्पर्शाभावे॥ न पापरा ह्नदय व्यापि त्यासुमर्ग
प्रिगतवृद्धित्या भ्यानिरापीसु॥ उक्तातिथि: सामे तु वर्षे किंचिति पिमलनोक्त मपव्याप्ति गुणाद्वय तत्रान्त्यदेव ६
विद्वा कर्तव्या किंवा वृत्पसद्भाव नशाद जर विद्धा॥ तत्राप्यपराह्नस्पर्शाभावविषयव्याये नसर्वविद्धा याममासा
यो रेवस्ता मिवनार्द्धे नरविद्धि तिनिष्कर्ष:॥ तत्र तर्हि न्यायादन्त्योय:॥ यदा तु दिनद्वये प्यपराह्न कदेशव्याप्तिस्तदा
पिदेपम्येणात द्याप्तासोमे ह्रस्वेन निर्णीतव्या॥ तदाहमारी चि:॥ अपराह्न व्यापिनीचेद्दोर्दिकस्य परा तिथि:॥ महतौ म

का.प्र. नर्तुदिष्टहांपराह्ने तिम ध्यमतिसाम्येनोभयव्याप्तिश्चतत्तिथिगतैर्वर्द्धिष्यसाम्येत्थिधायते। तथाहि
७० प्रतिपदुत्तरापराह्नस्य द्वितीयघटिकामारभ्यापराह्णस्य चरमघटिकाविद्धायाश्च तिथेरपराह्णपंच घटिका सत्वादत्ति थि
वर्धमानदानेप्यपराह्णस्य प्रथम घटिकायां तृतीयापराह्णस्य चरम घटिकां विद्धायाश्च तृतीयायाः पंच घटिका
सत्वे तमानत्वात्साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति। तिथिवृद्धौ द्वाघटिका च तृतीयपनेवर्धते। यदापरापराह्णस्य
चरम घटिका यायुत्तरापराह्णस्य प्रथम घटिकायां वर्ततेतदापि साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति। घटिका चतुष्ट
यनतदा तिथिर्हीयते। यदापरापराह्णस्य चरमे घटिकात्रयोद्धतीयापराह्णस्य चाद्यघटिका तथा वर्ततेतदा
पि साम्येनैकदेशव्याप्तिस्तत्र वैषम्यात्तिथिहासुनतद्दृते नापि क्षीयते। किंतु समे वा ईदृशोविषये साम्ये वैषम्ये वा
तं व्याप्तिर्नापिपः। तदेवं प्रतिपदादिपार्वणापराह्णसमाप्तिकानि शाशिकाविंशरूप कामस्य तुल्यविका
रत्वात्तासांति थिकविशेषाभावात्तत्रस्वमासोनदर्शो निर्णयेन निर्णयोविशेषतः। इतिस्मृतिमाधवीये कालनिर्ण
प्रतिपन्निर्णयाख्यं तृतीयंप्रकरणं॥ अथ द्वितीयामारभ्यपर्वविशेषानाम्नतुर्दशतिथयोस्मिन्प्रकरणेनिर्णीयंते
। मध्यमद्वितीयादीनांपंचदशकल्मानांकर्मणांच। दर्शकर्तुमवेशानिर्णयाव्याप्ता स्नपदर्शपलपदापोः मावपत द्वि

तांदेवंपद्विपंउपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतमेदेनतीर्थस्नानजपहोमादयस्तुव्रतकाण्डेमेवसंग्रहीताः। पि २

तीयादि नामधेयास्तिथयोभेदं। तृतीयत्प्रतिपद्वियोनिर्णयः पर्वप्रकरणेभिहितः सएवातएषु सर्वास्तु ति
थिषु सामान्येन संचारयितव्यः। विशेषस्तु तत्र तत्राभिधास्यते। प्रतिपदादिदेवं पित्र्यं च स्वावस्था पित्र्यं हि विधं।
एकोद्दिष्टंपार्वणं चेति। तत्रमूर्खत्रकर्मकालव्याप्तिर्मुख्याप्याच्छ्वतिपरेतु द्वानांगत्वेस्मृतिषु भिन्नेन कर्मका
लस्वाहि विशेषमुख्योगोणाश्चेति। तथाच्या। पदासंगवपर्यंतामावस्या तदानीमुपरितनोकव्याह्णमुख्य
पेवप्रतिपदाव्याप्तोभवति। पदातपराह्णादिमारभ्यहृयचह्नुगात्तरेषु संगवांता प्रतिपद्दवनितदाए वेद्य
गोणकाले व्याप्तिमुपनीयेकभक्तानुष्ठानायतस्वीकारेप्रतिमध्याह्ने वहपानुपेयत्वात्तत्रस्वाभाविक
प्रतिपद्व्याप्त्यभावेपिसाकल्पवचनायादितमुविपद्धासिः सीकभक्ता [redacted] वेति। एवं चसति कर्मकाल
व्याप्तोसवेस्मृतनामत्वेननिर्णयदर्शनात्कर्मकालव्याप्तिरुप्रयत्नामितीश्रूः त्रवनामि तिनिर्णीयते। तद
नुसारेणद्वितीयाघास्तु तिपुयदुपवासादौदेव [redacted] एकोद्दिष्टादौपित्र्येचकर्मकालव्याप्तिमुख्याः स्वी
कर्तव्याः। उपवासमहस्पर्वतिथिषुनारदीयेदर्शितः। शुक्लान्वाये दिवारात्रयेन्यत्तिथयलभमीताल्पपीन॥०
उपोष्यं तवतिरत्ना विभिन्नेत्यपरेहिने। प्रातस्नात्वाग्नीजपित्वाहसर्वपापैः प्रमुच्यतेइति। उपवासस्य
८ एकभक्तेममध्याह्णोमुख्यः।वाससाप्यमवप्तिहीनोनलगातिथिव्याप्तिश्चद्विदिधाभवोभदिकाशिथिर्यादिः साकल्यादितिथिर्व्याप्तिर्वर्तितयाप्व

का०प० हारात्रः कर्मकालः तस्मात्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ॥ तदसंभवे खंडतिथिर्ग्राह्येति निरूप्यते ॥ तत्रास्तमयेस्थिते त्रिमुहूर्त्ता
७१ तता धिका वा सा तिथिर्यये [redacted] द्रवति । उत्तरदिने चास्तमयादर्वाक् त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी धिका वा न्तीपाभवति ॥ सपमुभय
विद्धा द्वितीया ॥ तत्रैव भवति तिथिरुदये त्वास्तमये [redacted] वा त्रिमुहूर्त्तेवेद्धमयाजके ॥ नलकाताः स्मरन्त्रं ॥ तदेवं पंहीन
सिद्धा केन परवमुदाहृतं ॥ वेध्यातिरेकस्तु त्रिमुहूर्त्तसद्भावा पादितस्त्यति ॥ द्विमुहूर्त्त त्रि कामस्वपनेन तक संत
नच नेनरूर्नितः उदया स्तमयपार्श्वेवक्ष्यत्यर्थः ॥ उदयेसा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके इत्यादिभिः काल्पा
यनत्वचनोत्तरगं तस्मुः व्यावहारिकशिभिनाः नियतः एवं वस्तुतियपोदाहृते एवं विद्धा विद्धे पद्धि तीयेत्यो
वे त्यत्र विद्धा द्वितीयोपवासादिना शाखेनान्वयत्वातिरिक्ताभ्यामुक्त विद्धाप्ताः स्मार्त्तुमुख्याभिधानात् पंचमयु
योपलभ्या तदा त्वाभिर्ह्रियते तत्त्वापि ज्ञानां विरोधमस्या नृवाह्याः तान्तुपवासविषयत्वीत्रि ब्रुवते ॥ तथा हि
नतात्रित्य ज्ञाविषयत्वं संभवति । व्यासेन युग्मादिशा त्रस्य रव वीहिशाः तस्य चतुर्दशोवपि सविषयत्वेन व्यवस्था
पितत्वात् ॥ नाप्येकाभक्तेनक्तविषयत्वं तयोर्भव्याक्रमतयापव्याप्तिमीनत्वेन युग्मादिवाक्यान भीनत्वात् ॥ त्रय
चितस्य तपेवासस्वरनुधपत्वेनन एपविषयत्वं । नच दानादिविषयत्वं । दानादेः पूर्वाह्णिकत्वादिति वक्ते वान

यानिर्णीतत्वादत्र उपवासविषयत्वं परिशेष्यते । दाचिंदेकभक्त इति तिथो युग्मादिवाक्यस्य संवादोपपत्तिन
रात्तव्या त्वस्तु योहू न नक्तं भवतु न वर्यं त्रारणामः वक्त्मां तर[redacted]तु युग्माति येरूपो[redacted] त्वंसा द्वौमतेः । पतेतथा च सनि
यत्तस्तु करणेमति पदमा वास्याप्तुमस्या पाप्य तु वचनमुदाहृजेः अवापि युग्मत्वाभि प्रायेण रोत्रवहिति । यायमप
रविद्धा याउ योप्यत्वं भृगुः स्मृति विस्तु यमेति शम्यादशीति । एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदशी च
सुः तुर्थी च उपोष्याः [redacted] परान्विता इति । यदापूर्वयुक्त दशमाभ्यपरेयुःहृदयस्यापरित्रिमुहूर्त्तवेद्धे
तेनदा एवं घरे वोपवासः न चोदाहृतेन मया वितार इति वचने न विरोधः शंकनीयः । परान्वितस्वीकृतिपो
संप्रसज्जयोः स्तोमस्तु वचनस्य नियामकत्वात् । नचान्वयवान्वितत्वेप्रसक्तमस्ति एवं स्वादिनस्य सफल
तिथित्वात्स्वपराधिवृत्वाः संवर्गासाप्यसंदेहत्वेनप्रवक्तृत्वात् । अत्रसंजात विरोधित्वहत्वंकर्मका नक्ता मिथ्यो
परदिने स्वयं समारम्भ्य । तस्मात्तच्चोपवासः । ननु पर्वोपवासं यत्नेपि भवति व्यासः नीतायां युग्मताकार्या द्वितीया
नत्पूर्वयेति मेवं । अत्रस्य वचनस्य [redacted] त्वं नतापि विषयत्वेन न स्वरूपोगतिया न सहजेः । तदुत्तिथिविषयत्वं च
पर्वायुतानि व कार्यत्वं पभिधानादवगम्य ते ननु खंडतिथावपि द्वितीयापूर्वविद्धावाच्या ॥ प्रतिपत्सद्वितीया

का.प. स्यादि तीयस्यानि पक्ष ते स्याय मलेन मासि पक्ष द्वितीय यो युग्म लाभि धाना तदेतदेव वचन मुपपत्तया युक्त मत्र निप
७२ त्यार विद्ध योगा व्याप्तिरहितानि गणानि ष्वत । द्वितीयापि क्वचित्पूर्व विद्धा भवतु । तदुक्तं स्कंदपुराणे । प्रतिपत्सं
ग मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकी ॥ पौर्वाह्णिकी न कर्तव्या द्वितीया तत्र दर्श विभो इति । तादृशी मंमु ख्यौ पूर्वयु
तत्पर्व । एवं पूर्व युग्म दूषणं परी त्यज्या वापि पूर्व विद्धमेव विनिश्चि दा भवति तत्रावे वक्ष्यति । तस्याः पूर्वतिथि मुहूर्त
त्रया भावेन वह्नेः सामर्थ्या त्सुयम वेदापि सतीसंपूर्णा वृत्त स्वेत्रास्य वासे पुन्यते ॥ तस्या द्वितीया न नु शाभि
घते । एवं पूर्व युग्म मारभ्य मव्वलाउत्पपरि त्यज्य म वज्ञा पर्वा हृ सर्व परित्यज्य मरु जेति तत्र यो भेदा स्तेषि वे कस्य
पो कलिमुहूर्तेन वत्तन्न नत्व मुल्यत्वे रस्वोपि ध्यस तिमिलितेनुत्वा नपत्वंसंपद्यते । अत्र पूर्व युग्म रूपम मारु
धुरू ध्य प्र व जा त्या : संपूर्णत्वेन परे [redacted] तेत्र पूर्वत न्यूनेन न प्रत्य सधुत्रि घोपि पक्षपु वि वादा विषयत्वात्सर्वत्र वो पद
सेपुरुषः । उदय पक्षेस्य नाविमल्पत्वा ह्रि भागं प्रकेम्प म व जा त्या : परे कलिमुहूर्तं यास त्यपि परपुनीय वा सेभ व
तां प नीत्यत्पयो द्वितीय वचनेन एवं पूर्वे तो पवासोविधीयते [redacted] कर्तव्या : स्वाति एम.
याया : सत्यापि वेद सामर्थ्ये वे ध्याया : द्वितीयाया कलिमुहूर्त ता भावेन वेदयाग्य लाभो वा तत्रोप वासोत्तेन प्रम
परेपु कलिमुहूर्तं न्यून हेयेव वेधकार

न: । अतः यदि तोषा त्त्वा स्वल्पा का सुपर्व त्रैवोप वासः । एवं पूर्व वक्तिं प्रवेपीत्य त्यत्र वज्ञा प्राः परे कलिमु
हूर्तं त यो भप त्रांता पि सत्वा कुर्ना ण वा म रतिपरि हे सातिव्या सेनो जर विधाना तृ दर्शनिनिषेधा सा जर स्त्रोपवा
सः । नन्वा जप्य स्कृ ह्रस्व य न स्थानां कन या । सुभ ग वा को पुन्न क्तस्य त स्तेसा वार त्येन पर दिन विधानाह
सप त्ते पित वृश्चो वा भमा पा च । अत्र यां त्र पत्त पो एवंन हे धानहे त्वेन एवं वक्षः एवं द्विक ला भा वे पिप
द्वितीयादायस्तनो न युग्म वाक्या ह्वेव पोप वासु रुपि स्थितं । एक भक्ता दिषो र्निर्णयस्तु तेपुक मस्ति द्वितीयाश्रु
धो क्तस्य विशेष स्य कि चिप्पमस्त रणात्पर्वोक्तन्याया जनीय : । इति द्वितीया निर्णयः ॥ अथ तृतीया निर्णीयते
तत्र वि वि धा नि व च ना नि स मर्यते । कानिचित्पूर्व विद्धा वि धायका नि कानि चित्पूर्व विद्धा निषिध्यकानि
कानि चिदु त्तर विद्धा विधाय कानीति । तत्र युग्म वाक्य ता वत्पूर्व विद्धा वि धाय कं प्रसिद्धं । पूर्व विद्धा निषेध
कं वा क्य मा हा प स्तंवः । न कार्या तु नक र्त्त व्या द्वितीयोपहिता विभो ॥ द्वितीयया युता तां तु यः करोति
नराधमः । सं वत्सर कृतं तेन स्वसद्धर्मेण लुप्यति । द्वितीयाशेष संयुक्ता तृतीयां कुरुते तु यः । स याति नारकं
घोर कालसूत्रे भयंकरं । द्वितीयाशेष संयुक्तां या करोति विमोहिता । सा वैधव्य मवाप्नोति प्रवदंति मनीषिणः

ती॰ कृ॰ तिस्कांदपुराणेपि। तत्रो पातुन कर्तव्या हितीयायां संयुतासिपि॥ याकरोति विमूढा स्त्री पुरुषो वाशिशिष्यत द्वि
७३ तीयायां सयुतातत्वपूर्वधर्मो हि लुप्यत विधवा लं अभूत्वभवेन्नास्त्यत्र संशयः। कलाकाष्ठापिचा चैव द्वितीया
कृ॰ तै॰ संप्रदृश्यते॥ मातृत्तीयानकर्तव्या योगराज संयुतास्पदीक्षत्यां संयुतायमनकर्तव्या शिवि ध्वजरत्ति। अत्र एवं विद्ध
यानिषेधवाक्यत्वात्स्मानग्राह्या। युग्मवाक्यं तु रंभाव्रतविषयं भविष्यत्ति। भाव्रतं तु भविष्यत्येगौरिद्गति भद्र
कृष्णपक्षेन रंभाख्यं व्रतमुत्तमं॥ ज्येष्ठशुक्ल तृतीयायां स्नाता नियममास्थिरेत्यादि। तेन रंभाव्रतं।
भातृत्तीयाचस्वूमिसर्वपापप्रणाशिनी॥ मार्गशीर्षस्य वामासितृतीयायां नृगाधिय॥ शुक्लायां भा तृत्तीया
यदंतथा वनपूर्वकं। इत्यादिनाक्त तमनिभायायस हतं। सौभाग्यार्थं पुत्रा चीर्णा भयारा ज मसृत्तमं॥ तेनरंभा
त्तृतीयेयं परसौभाग्यदायिनी॥ एतस्य रंभाव्रतस्य पूर्वविद्धायाः कर्तव्यत्वेलेस्कंदपुराणे दर्शितं। वृहत्तपा
तस्यारंभासावित्रीरुद्रपैतद्गी। कुष्माण्डभीचभ्रता त्वकर्तव्या संमुखी। निर्णीतिभिन्नातधर्मेको मार्यंततृतीया राम
ःविद्धायेकां चरंभां चतृतीं। अत्रैव पूर्वविद्धानिषधा स्माव्रतव्यतिरिक्तविषयतेन व्याख्यातं। द्वितीयायाविद्धा
चतृतीयान कर्तव्याचन। कर्तव्या व्रतिर्यायापुरायवर्द्धनीमिति। उत्तरविद्धाविधायकं तद्वव्रतवर्तेन दर्शितं। वृहस्पा

संयुता या चतुर्थ्या तृतीयाफलमग्रदा। अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रसौभाग्यवर्द्धनीमिति॥ वृहस्पतिरपिएकादश्यष्ट
मीषष्ठिपौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताइति। अस्यचोत्तरविद्धाविधा
यकस्य रंभाव्रतरिक्तविषयत्वं मदनरत्ने दर्शितं। रंभाग्रोवर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तमाः। अन्येषु सर्वकार्ये
षु गणयुक्ता प्रशस्यतइति। केचिन्तु सर्वव्रतेषु पूर्वविद्धैवानदाहरंसह। एकादशीतृतीया च षष्ठी चैव त्रयो
दशी॥ पूर्वविद्धास्तु कर्तव्या परदिनस्यात्परोदहनिद्गति। अत्रपरेद्वन्यस तैत्रेधात्वि घटते। तदपि वासतथा हि सुहूर्तास
तंत्रिमुहूर्तापि स्तत्वंचेति। सर्वपि तत्रामलेप एवं दिनो नुष्ठान्न मात्ततीया परेदात्नपरेद्वनित्रिघटिका त्रयं घटिका पंचकं चाभ
म वति तद्वाकपंच्यत्वितानिहासंदेहः। त्रिमुहूर्तस्य द्वावस्तमुख्यकालत्वात्। पंचघटिका तत्रैव मुख्यासंभवेपिद्वसु
हूर्तमत स्यात्तु कल्पत्वात्। घटिकात्रयपक्षेत स्याप्यसंभव[redacted]
ः। नरा किंतु मुख्यात्वनुकल्पयोरभावात्सर्वव्रतानुष्ठानं। किंवाहूर्वविद्धायां निषेधवाद्गत्वाद्यपरेद्वनिच्छत्वम
पि स्तत्वमाध्यितानुष्ठानं। नचात्रकिंचिद्वचनमस्ति। नापि न्यायेन निर्णीतं इत्यपते। नतावत्परेदिनस्याप्या
नापकाभावात्। नापि मुख्यानुकल्पाविति। नकल्पान्तरं संभवति येनमापकमाश्रीकतनापि पूर्वदिनं त्याप्य

क.५. ानिषेधगाङ्कत्वात् । वसिष्ठवचनोक्तमुक्तिप्रसङ्गे न निषिध्येत इति चेत् ॥ तद्विंतस्य च न स्यपौर्वरसस्तेषु यत्र
७४ ख्यात । तस्मादागमन्याययोरन्याय्र कृते ख्योगिनी सर्वजस्य धर्मतत्त्वमात्रागमम्वा वसिष्ठाचारे वा त्र शास्त्रा । श्री
ख्यातस्य स्यात् । तं को गमिष्यः क्वतयाविभिन्ना नवा [illegible] सर्वदर्शनमालिकां चित् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः इति । किं च मुहूर्त्तमात्रमप्यनुमान्तिमगोचरं तं पौरेकार्नु तिथिं । अतो गौरी
व्रते परे क्रो वानुष्ठेयं । अन्येषु भाविष्यत्पुराणादौ केषु चिन्ने शास्त्रमादिस्मृत्या केन्यैनानु कल्पेन वा परे क्र
नुष्ठानं । तद्धिषपाश्वार्थ विद्धानिषेधः । कलस्य तु पासस्त्वितु विषमागायामपि पूरे कः स्वल्पायामपि तृती
यायांतां पाल्य ज्यवासिष्ठ वचनेन पूर्वे परेष्वनुष्ठानं ॥ एकेभक्त नक्तेल्वतागेत्रतानु सारेणानुष्ठेयं । स्वतं त्रयोस्तु
मप्याकर्मदेश व्याप्तित्र शेनानुष्ठानं । रंभात्रतं यमस्मयारदेवी क्रत्तौ यापा । स्विमुक्तसिद्दो वेत स्याभे वा मर्दे
विद्धापानुष्ठानं । तद्धिशाप क्र वाक्येषु समुच्चित्य भिधानात् । मुख्यस्य च सामाया कृत्याम्निकल्पात्वाभावे तं त्र य
न्यूनत्वे सति एवं विद्धायाः श्राय कादावादंभात्रते परविद्धा याक्रानिषिद्धा तात्र सामान्य वचनैः याति हास राम
विद्ध सर्केः परेष्वनुष्ठानं । यानि द्वितीयायाभानि षेद्धकानि वाक्यानि तेषु द्विती यानि यत । विषद्वितेन निचेत ।

१२५

मुहूर्त्तत्रयपरिमितेति ब्रूमः । वेध शास्त्रेतन्याविभानात् । एतत्कलाका व्यापीति वचनं तत्के स्त्रिक त्पा येन त्रि
मुहूर्त्तत्वं हृद्धयाते ॥ ॥ इति तृतीया निर्णयः ॥ ॥ अथ चतुर्थी निर्णयो भोते ॥ ॥ सा च युग्मवाक्यात्परविद्धा एव स्या
त् । मुख्यकल्पः तत्र यानि पि कल्पेय इयं वैनस्यादिति शेरनीयं ॥ युग्मवाक्यस्य पदस्य साधारणत्वात् ॥ च
तुर्थ्यपेक्षया एतिनि त्य मलमुख्यकल्प त्वाविषयत्वाल्लिंगमिति चेत् । न । तस्य कृत्स्नयुग्मस्य मुख्यकल्पत्व विषयत्वे पि
द्वितीयादिकानां युग्मानां यत्त्र्रादृश साधारणास्य वक्तुं रानात्वात् । साहचर्यात्तस्यापि मुख्यकल्पत्व विषयत्व मिति
चेत् । न । प्रतिपद्यमाना वाक्यत्वेनेनय त्र ह्य स्य द्वितीया युग्मेन साहचर्यादितरेषाम् पि मुख्यकल्पत्व विषयत्वे नास्या
न । एवं तर्हि साहचर्ययो द्वयोरपि परस्परफल हानिरापद्यत इति चेत् । नाकारणान्तरेणानिर्णीत तुल्यत्वात् । तर्हि
चतुर्द्वितीया ग्रिमायामकल्पत्व ग्रितिषिद्धात्मकत्वात् द्वितीयाद्युग्मैः सहाप्रा । मनिप द्वयोर्बा तुल्यास्सा सहच
र्यस्य वा ध्यमानत्वात् द्वितीयादिशु [illegible] मुख्यस्याबलाय त्वहूर्वत्तिन स्मिथनि यते
। स्येयंफ्कतिः फ्कति लिंगात् विषयत्वमपमप्रमाणं ॥ साहचर्यं तु सान्निधिः । स च सच्चा बीत भेदत्वात्संव संग्रमे
णा । तच्च प्रत्यक्षमाद्यंतं दुर्बलं । सोयमर्थः । पूर्वमीमांसा मापांतत्तीयाध्याये प्रकृति लिंगा दि समाख्यानम प्रकृपंचेन समर्थि
स्यात्युग्मे तु [illegible] नापरत्वसहवर्त्तितिविद्धपरत्व त्वाद्विलक्षणं । अतः पूर्णिमा युग्मे साहचर्ये द्वितीयानिर्णयः इति चेन्मैवं ४

१२८

काल. त्यः। स्तनं चैतत्। अत्र तिथिसिनीवाल्यादिकपरागाम्न नसमत्र ख्यानां समवाये वारदौर्बल्यमर्थाद्विमपर्यादिति। दर्शमेनच
७५ कृतिसन्निधिर्वाविरोधिमुदितो जरसीमांसायां गुणोपसंहारे विचारितं। तथाहि। नो दिशाद्वायां श्रूयते। अग्निमित्यत्र
माधः दद्यादमुद्दीपसुपासीतेति। अस्यामनर्थः। पंचमत्क्रियुक्तस्य सामदृष्टं पाठ्यमानेः कश्चिद्वयनस्त्वं वायु
वमुद्दीप्य पारदेवयामा नामे गायेति। ओमित्येतानं यजतमुद्दीपं समुपवऽहतातो दिशा एवागतोप। निर्वा हिते रनेक
रोति दोषो रूपासीति वमुराख्तोनांदिशा अब्यामे वविहितात्। उद्गीथ भक्तिस्तां दिशा इत्तिजैमिनीयतत्पचकारा दिवस
वसिद्धाख्यास्य्यक्तिता। तत्र पठितं तां दिशा रवो जो गुणामुपासनं तत्र विंतोदिशा आगतएवादिषमनीविशे
षेणावतिष्ठतत्रिवासर्वशासागत उद्गीथसामान्ये संचरतीति संशयः। तत्र सान्निधिवशाद्गीथविशेषवि
षतिष्ठत इति पूर्वः पक्षः। उद्गीथत्वं नाधिकत्ववायाणांत्सोडीपसामान्य इति। नवसंनिधिनायं नवमनमागानप्र
मप्रमाणानासन्तोः संकोचायुक्तः। तस्मादुद्गीथसामान्ये संचरतीति सिद्धान्तः। अत्र नेनन्यायेन राम
प्रकृतेपिमाध्वर्या खिल सन्निधिनाहितौ परिष्कृतेः संकोचायोगात्गमादिशाकलपद्दवविषयं इत्युक्तं
। यादृत्वतु दर्शीयपरिणामयोः लक्षणपक्षविषमलं न संभाव्येते तर्हि तत्रैकस्य युग्लपक्षविषयत्वमस्तु तथा दर्शप्रति

पपक्षगमनपिगत्यंतराभावात् पक्षद्वयसंविधिविषयं। एवं स्थितेऽसत्यां युगशास्त्रेणगपद्द्वयेपि चतुर्थीपरविद्ध
वप्राप्नोति। ननु च नानरेणाच तुर्थ्यादिपक्षव्यवस्थाप्रतीयते। तथा चमाधवीये। युग्मपक्षेति पिकर्ताद्व्यष्ट
म्याम अष्टुदितो रविरिति। इद्धय हौलपिगौल्याय स्याम जमितो रवीविति अन्य च रुत्यं विधिमिदं युग्मादिवाक्यंयु
ग्मादिवाक्यं नियमन दूराः एकवाक्यं तथाहि तिथीनां व्यवस्थापकं। उ तस्या तं अणे। ननातथिय मनहारायुग्ममाश्री
त्याहियुग्म एवतिथीनां मुख्य रविहानां पत्नतेन युक्तपक्षे इतिपि गुर्व्यास्य स्या मम्युदितो विशिसे तत्रस्ते वोदिनि
गोविउत्तरार्द्धे विरोधि। तथा तथैव युग्मेषु च रमतिथीनां पर्वविद्धानां एव तेन रुस पक्षेतिथि प्रधान स्यापस्यामन
वितोरविरिति पूर्वार्द्धे विरोधिपरविद्धेतु विरोधि। तथा सप्तम्यादिपि एककर्मेपि काम्यकर्मतत्सदशात्म्य रयद्वज्यत्व
मुल्यापसंगतापाः प्रतिपदेः कामेयेपदन्यत्वं तथा सति तच्चोभयत्राविरोधः स्फुटतरः। तस्मात् युग्मादिशास्त्र
नेन निर्णयं दृष्टं। नापि स्यात् तं युग्मनिषीनां पक्षं। तत्र युग्मादिशास्त्रादिविरोधस्य परिहार्यत्वात्। अपि रोषेनन
युग्मादि शक्यस्य दुर्गी विषयत्वं मतिपन्नसंगे उदाहृतं। तस्मात् शुक्लकृष्णयोरुभयोरपि पक्षयोर्युग्मादिशास्त्र
चतुर्थ्यपि परविद्धाग्राह्या। शुक्लपक्षेपि। एकादशीतथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः

का० भ० पूर्वेद्युरात्मसंयुता इति॥ ननु परविद्धोपवासः क्वचिन्निषिध्यते। नृसिंहः। द्वितीया पंचमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी। चतु
७६ र्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति। अत्र मर्त्यः। पंचमी वेधेन पूर्वा त्रि तृतीयां तिथिमुत्तरां चतुर्थी तिथिमुपवास
विषये इति। अतः पंचमीविद्धायां चतुर्थ्यां नोपवास इति। नैष दोषः। व्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। संति हि चतुर्थ्यां भिन्न
९४ देवतानि बहूनि व्रतानि। तत्र विस्तुत्य मीनस्य व्रतेन चतुर्थ्यां हि व्रतेषु शिवचतुर्थ्यां च विद्धे चैते। शिवपा
र्णामोक्तोऽङ्गारकचतुर्थीव्रते भौमो देवता। कूर्मपुराणोक्तयमव्रते यमो देवता। सौरपुराणोक्ते शुक्लचतुर्थीगणपत्य
व्रते खुविनायको देवता। कूर्मपुराणे एव मोक्षो नागचतुर्थीव्रते शेषादयो देवता नागा। पद्मनाभाद्याश्च जानांत
तपुरेष कृस्य वासः। विनायकनागयोरुक्तव्रते मध्याह्नव्यापिनी तत्र स्यात्। कूर्मे तु पूर्वेद्युरुपवासः प्राप्नोति। ना
दृष्टो विषुवे पंचमीवेधनिषेधो व्यवस्थापनीयः। तथा एव वह्नियमसंगात तत्पिन्ने च विषये द्रष्टव्यः। अत एव ब्रह्म
चैवर्त्ते पूर्वविद्धा विद्वयोर्विधिनिषेधो सार्थकौ। चतुर्थी संयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका। तृतीया पुत्रानेन चेपेयं नान्यायेन राम०
रेवतकं विद्धि तिथ्या। तत्रैव पूर्वेषां हारगम्यते। चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा। चतुर्थी तु तृतीया या गणमहा
पुण्यफलप्रदा इति। तस्मादेवं विनायकव्रतविषयत्वं तत्रैव सूचितं कर्त्तव्यानि भिन्नवल्लभगणनाथस्तु तोषिणा इति पूर्व

पुराणेऽपि विनायकव्रते कार्यो मध्याह्नव्यापिन्येव। चतुर्थी तु न पाल्यका गणनाथस्तु तोषिणा इति। विनायक
व्रतान्यथाने चतुर्थ्यां मध्याह्नव्यापित्वं प्रयोजकं। तदाह बृहस्पतिः। चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्य गण०
ते। मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति। पूर्वापरेद्युर्मध्याह्नव्यापिनी भवति तत्र मुख्यापि व्योज्यत्र विष
मानत्वान्मातृविद्धत्वप्रशंसावचनाच्च पूर्वा ग्राह्या। नारदीयेऽपि परेद्युः सत्याम पि मध्याह्नव्यापित्वे मातृविद्धा प्र
शस्यतरत्वेनैवोक्ता। परेद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा मातृविद्धत्वगुणाभावेऽपि प्रधानभूतकर्मकालानुसारेणोत्तरै
विद्धैव ग्राह्या। तथा च वाक्यान्तरं। मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके। मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्र
शस्यतरमिति। ननु नक्तस्य वचनेषु पूर्वविद्धा या गणनाथसंतोषहेतुत्वमुक्तं। अतः पूर्वविद्धत्वमेव मुख्यं प्रयोजकं
तामुक्ता। नैवम्। मध्याह्नव्यापित्वस्यैव तेषामपि संगतत्वात्। अतएव हि तत्राप्यमध्याह्नव्यापित्वं प्रसंगादेवेति। अतस्त
द्विधानेऽप्यर्थव्यापित्वाभावात्। अपरेद्युस्तत्र परदिने तु मध्याह्नव्याप्तिर्न पूर्वविद्धत्वं सर्वे यत्परितरवस्थाः। मध्याह्न
व्यापित्वेनैव निर्णयादिति। तत्र पदार्थाः किंचत्पूर्वेद्युः परेद्युरुभयत्र मध्याह्नव्याप्तिनि पदार्थोभयत्र तत्र मध्याह्न
व्यापित्वं वा सम्भवे। तत्र सर्वत्र मध्याह्नव्याप्त्यानिर्णयाभावे मातृविद्धत्वेनैव निर्णीतव्यत्वात्। एवं तर्हि सा च का।

का.४. त्वनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य निरवकाशत्वात्तत्प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं न तु सम्।
७१ व्याप्तयेति चेत् ॥ न स्मृत्यन्तरस्यापि संभवात्। तिथिनिर्णये कर्मकालव्याप्तिश्चाश्रयस्य मुख्यत्वेन स्वपक्षकरणस्यमार
भेदर्शितं। कर्मकालश्च विनायकव्रतस्य मध्याह्नः। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेदिति तत्कल्पविधा
नात्। अतो मुख्यत्वात्पूर्वमध्याह्नव्यापित्वं प्रबलमिति निर्णये तु कर्म्मकालस्य तत्त्वे तोयत् विदिन मध्याह्नव्यापित्वाभावे तृतीयान्वितोपन्यस
ते। जयावचनाद् संपूर्णा च तुर्थ्यां कृतसतो पृदिज यासे वृद्धिकर्तव्यानागविद्धं नकारयेदिति स्मरणात् ॥ मेवं। अस्य च
नस्य हिन्ह्येम ध्याह्नस्पर्शाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। तथाहि। पूर्वदिने विनायकव्रतमपोज कर्मध्याह्ने जयाम
स्त्यापि रघुमुहूर्तत्रिप तृयवशान्मध्याह्नार वोगे व चतुर्थ्यां समाप्ता। तदा दिन द्वये कर्मकालव्याप्त्यभावेनिषिद्धत्वाद्व्याप्त
भावाद्विनायकव्रतं तदिने न मुपादेयमिति वीन्यायां पूर्वदिने विधायपरदिने प्रतिषेधति ॥ अपवादात् ॥ जयायाश्च यदि रा
संपूर्णत्वमनेन कर्मकालव्याप्ति मध्याह्नसमाप्तिपर्यन्तत्वेन विवक्षितं। किंतु सर्वतिथिपर्यन्तत्वमिति। एवं हि पूर्वविद्ध
हृदनाह्नि। वचिकायाः पूर्वतिथ्याः संपूर्णत्वमाति विषयात्त्पात्तुर्थ्याद्यात्मेन व कालानामपपम्भःत्वे सर्वविराम·
द्धत्वं। तथापि मध्याह्नव्यापिन्यां तयायो विहितायां परे घर्मध्याह्नव्यापित्वेनाप्यतरतिरतिचेतमिवं। मध्याह्

तरदिनहत्ये लेम ध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्यस्यते। किंतु नागविद्धत्वं। अतो नागविद्धत्वनिरासार्थं वचन
स्यता त्पर्येन च तुर्थी रिक्ता तजयाविधाने। अन्यथा चतुर्थी निर्दोषा मपितात्पर्यं प्रसज्येत न तु तथा के ॥ न हि चतु
र्थिविधानात्पक्षन्याप्तुद्धत्वमिति वचनस्याप्यनुकैमुतिकन्यायप्रपञ्चलत्वे। मध्याह्नत्प्रयोगात्। यद्यपि जयापूर्णे
तथापि नागविद्धत्वा। किमुत जयापूर्णाया च तुर्थ्यां। सिभत्वुत्पापि निषिद्धत्वमवति: मध्याह्नव्यापाश्रादियतीभूके
: कुत्रतत्वेति चेत्। चतुर्थी रिक्तायामुद्धत्वा तथापि कुतोभक्तिः तिसमानः पर्यनुयोगः। तच्च तद्वद्भि
सञ्ज्ञरम स्यानुमापि व चैयोः परस्पर जनहेतुर्वाच्योः भ्यां मुख्यत्वनिरवकाशाभ्यां मध्याह्नव्यापित्व च नमत
तिग्रवलं। सिद्धिविनायकव्रते तस्य प्रातिपदोक्तत्वादपि सबलत्वं। जयावचनं तु गौरीव्रते वाद्यतार्थं। तच्च
व्रतं भविष्यत्पुराणोक्ते भिहितौ। अन्नापद्ध समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां पुत्रकारणे। सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिं समाप्नु
यादिति व्यासिवा र्यानंतरं एष्यते। मित्रार्थ ताडीचां भद्रां कीर्तिम वां सरस्वतीं। प्रज्ञां तु ष्टिं तथा कांतिं नेत्यादि
निरन्वयेत। विघ्नाकाम्यो विशेषेण गणेशस्य पश्च सरस्वतीमिति निगमपुराणापि चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्याश्चैव
विधानतः पेजा कृत्वा नमेत् सिद्धिसौभाग्यं च नरः कृमादिति। नारदीयपुराणे मासि भाद्र च तुर्थ्यां तु गौरीमा

जीमूतः गौरी पूर्ने

का.५ राधवेष्टभः। चतुर्थीविरदानाम गौरीति त्रासदृशीतादृशी। अतो यथो क्तपांक्तावि नायक व्रतेन मध्याह्नव्यापित्वैव निर्णेतुं
७८ मारुचनेन इत्यतं। तत्र महादिनु इत्यपि चेयस्य नेन मध्याह्ने कोरुरा व्यापिनी तुरा पूर्व दिने तन्मध्ये तयं ततेरे वोध्या इत्यं। उत्त
रदिने तन्मध्ये। किं महत्वगुणेन तदुपादेयं कि पागमात्। बिद्धत्वगुणेन पूर्वमुपादेयमिति संशये पूर्व शेषेति ब्रूमः। परस्य
नाणविद्धत्वदोषोपेतत्वाद्पूर्वस्यतदभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य तं कसुराणोपाक्यते त्यपि ष्ठाच वरमाविनीत यान्गात्र पा
दशी। विनायक चतुर्थी च कर्जव्या समुखीतिथिविति। विनापकव्रतं वन्नागव्रते तिविचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या।
नागव्रतं च कृष्णमलुरागवोगदर्शनात्। तिथ्यो युगाद्यायां च मह्यस्युयो व्ययथाविधि। उक्तपाल दिनागानांतो यस्य च
महात्मनः। एतां कायाद्युम्यगीभ हीनव्यापनं स्वीकं। दिवा शेषतस्यन स्पतिनचतान ऋतिपन्नगादति पुराद्दृश्या
चतुर्थी मध्याह्नव्यापि लंच देवले नाकं युगं मध्ये दिनं यत्र ततो पोष्यफगौष्ठरान। हारि शम्याप्यायां मध्याप्तं जय
त्पयेतोनरणिं द्याणिनं स्य नश्यंति नतान्हिंसंति पन्नगाः। विनायकचतुर्थी नागचतुर्थी स्थानविशेषः। एकभक्तेन्या
ये न मध्याह्नव्यापिः याहभेदसतिमध्याह्नरेघुरेवमध्याह्नव्याप्तिः कदा विनापकचतुर्थीस्यात्। एवं तदेसुतुपंचकभे राम
देयुजत्यापोगस्य मशकत्वात्पूर्व घरेव सा भवति परापूर्वघरेव मध्याह्नव्याप्ति नीतरा। नागचतुर्थी चरिं... तरे

गा
सुपंचकभेदेसुपंचमीयोगस्य प्रशस्तत्वाद्रत्तराभवति। नतया शास्त्रं च चतुर्थ्यपि पंचमीयुक्ता नागमी तिग्रंथविद्धिः। प्री
ताः सुःप्रजिता सर्वांनागांस्तत्र मध्याह्नस्यापिति पवनारंगसोपते। इति चतुर्थीनिर्णयः। अथ पंचमीनिर्णयः
तेत्र शाक्तिरागार्थं च मीपूर्वविद्धाभ्यास्य अनुत्राम प्रातरुपोष्यादितिथिर्दिवपुरतः सुनिरित्रिहीवर हस्वसौरपुरा
णोक्तिष्व भागस्योपवासः। तादिधानान्तं च स्युपवास स्पष्टं प्राप्नोति। तत्र हारीतेन पराविद्धायाः प्रतिषिद्ध
त्वात् चतुर्थ्यां संयुता कार्या पंचमी परयान तु दैवकर्मणि षष्ठ्यां चयुक्ता तत्पार्वाभितं ततिनवेता दतात्राण प्रा
तरतिदचन स्पानिर्विषयत्वं शोक्तनीयं। निर्णीतास्तु निराकम्पणगास्तीकतिथिपियुपत्रयत्रपर विद्धोपवासः। ग्रास्त्रां
तरेण प्रासस्तस्य सर्वस्यतद्विपयोपपत्तेः नच तेने व शास्त्रेणगौणाहृपवासः सिद्धः। इति मनेन वचनेनोश्रि... ने
नीयं। सामान्यविशेषरूपशास्त्रद्वयस्यापि च रितार्थत्वात्। तस्य च सामान्यशास्त्रेणापि तदुपवाससिद्धेः। उ
रूपस्य प्रांतोयथा सर्वत्रोपेने निशांकनीयं। सामान्यविशेषरूपेण शास्त्रद्वयस्य। नस्यापि राधिनाय चतुर्थीयुक्तंपंच
मीनिषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवचनेन बाधो पुज्यते। एताद्दशबाधमभिप्रेत्य वराह: प्रातरुपोष्य
तिथ्यायंशास्त्र प्रयुक्तः। प्रतिपन्नयायेन योगीदिकारतिवचन तबलात्पंच म्यां मध्याह्नव्यापमस्तया: परीदनानु

का॰ मा॰ प्रातःप्रमोत्तते यहारीतवचने दैवे कर्मणि तिथ्युक्तत्वात्। न च दैवकर्मणि तिथेर्बहिर्भूतस्य कर्मकालत्वात् प्रामाण्यस्य चु
१९ परिगणितत्वात् नह्यत्रोत्तमपुरुष इति शौनकीये विधिर्निषेधस्य वा समर्पितः कस्यचन लाभात्। तत्त्वात्। न च पञ्चमीत्याश्रयापि
नास्तितमकालत्वे। मावास्यायां वा पादिकर्मकालत्वस्यात्र प्रवादार्दिष्टमेनविषयमभिलक्ष्य स्मृत्यन्तरवचनस्य
प्रवृत्तत्वात् त्वाभावितिथिस्त्वाश्रयत्वेविषयमात्रकृत्यवचनस्यानिरर्थकत्वात्। तस्माद्दैवकर्मणि गौणपरापराह्णा याः प
चम्या निषेधो नावतरत्यतोऽन्यदेवमपि पित्र्येतन्निषेधोऽत्र निरर्थकः। पित्र्यस्यापराह्णे एव परतो विद्धायामप्राप्तत्वात्।
मेवम्। दृष्टं तत्र शिष्टवत्तदुपन्यासोपपत्तेः। यथा पित्र्यं कर्म गौडव्रतैर्विद्धा न ग्राह्या॥ तथा दैवे चतुर्थी मिश्रिता
युतैवापित्र्ये पौर्णमास्युपन्यासः। ननु व्यासनिगमप्रातःपुरुषशास्त्रसुदाहरणभवता पञ्चम्याः पूर्वविद्धात्वमभिधी
यते। आपस्तम्बस्यैकादशीतद्विपर्ययेण युग्मास्तु साधकः। प्रतिपत्सद्वितीयाः स्यात्तद्वितीयाप्रतिपद्युता चतुर्थी सं
युता या या च सा तत्तो यापरतस्य शाप्त्पञ्चमी स्वमफलं व्यापकस्तासु कालयुता इति। अत्र एवतत्युग्मशास्त्रपर्यालोचनेन
पञ्चम्याः परविद्धत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम्। अत एवाकाशमुक्तकसशास्त्रेऽस्य च स्थितमस्तौ तो निषिद्धं हारीतेन षष्ठ्युक्त राम॰
परे मन्याससितरस्यां। न च साम्यवस्था वचनेन निषेद्धुमशक्या॥ किं हि वचनं न तु युग्मवाक्ये वचनस्यातिभार २

पञ्चमी च्यवनवा कार्या चतुर्थी संयुता तथा भोजनान्तं तथा पद्मपुराणाश्रितवचनापरैः पूर्वेऽपि भा विवर्जनि

तिव्यापात्। तस्माद्धारीतवचने न पञ्चमी पूर्वविद्धा ग्राह्या। स्कान्दपुराणेऽपि पैठीनसिः पठति। पञ्चमी तु चतुर्थ्या तु क
र्तव्या न संयुते। मनुव्रतस्य चैव हि निर्दिष्टे। पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठीयुक्ता तु नारदेति। तद्वचनं स्कन्दोपवासविष
यतया सङ्कोचनीयं। वाक्यान्तरेऽपि तथाभिधानात्। स्कन्दोपवासे तु सा कार्या पञ्चमी परसंयुतेति वाक्यशेषः। अथवा
संगतानि त्रिगोधिनोपवा क्योपक्रमस्यसंजातविरोधित्वाच्च सशेषपराग्रास्य सङ्कोच इति शङ्कनीयं। अत्र संदिग्धेऽप
क्रमस्य प्राबल्ये ~~संदिग्धेपक्रमस्य~~ त्वेऽपि संदिग्धे यत्क्रमस्य तु पाठो येनाप्रामाणितेति न्यायात्। अत एव जैमि
निनाऽपि सूत्रितं। संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति। अतः स्कन्दोपवासे पञ्चमी परविद्धा। अन्यत्र पूर्वविद्धेति स्थितं॥
॥ इति पञ्चमीनिर्णयः॥ ॥ अथ षष्ठी निर्णीयते॥ सा च युग्मशास्त्रशास्त्रदर्शनाद्द्विविधा प्रतिभाति। तत्र युग्म
न्यायेन त्वेकयुग्मशास्त्रे। तेन षष्ठ्याः सप्तमीविद्धत्वं प्रतीयते। पञ्चमी तु मकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेति वचनेनयु
ग्मशास्त्रे। तेन षष्ठ्याः पञ्चमीविद्धत्वं प्रतीयते। तयोः शास्त्रयोः किंतु स्कन्दोपवासभेदेन व्यवस्था। अथवा दिवारे वपि ग्म
भेदेन व्रतस्कन्दव्रतं नामव्रतभेदेन। तत्र न तावत्प्रथमः कल्पः। कर्मभेदे तु मापद्युक्तत्वव्यवस्थानिराकृतत्वात् पित्र्यभेदे
नैव व्यवस्थापितत्वात्। तथा च वचने। नागविद्धा न षष्ठी स्यात्स्यादेवं भयोरपि॥ दैवे कर्मणि तामेत्यां पित्र्ये स्वेषा

का·मा संयुतामिति। नापि द्वितीयः। देवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापा। युक्तत्वात्। तथाहि। परेतत्कर्मं तु नादैवे कर्मणि मुख्यकाल
८० प तु हयमगनाथाः षष्ठ्या नागविद्धत्वं प्रतिषिध्यते तत्तत्याज्ञा। पञ्चनागादि रुद्रायाः पित्र्ये व्यवस्थापनं तत्र वक्तव्यं।
किं पूर्वविद्धत्वमेकोद्दिष्टविषयं किं वा पार्वणविषयं। नोभयमप्युपपद्यते। मध्याह्नापराह्णव्याप्तिभ्यामेव तयो
र्निर्णये सति पूर्वविद्धतायाः आकिंचित्करत्वात्। नवैवं मंतव्यं। परेद्युः सत्यामपि मध्याह्नापराह्णव्याप्तौ तत्याः
त्यागाय पूर्वविद्धत्वविधानमिति मुख्यकर्मकालव्याप्तेः परित्यागायोगात्। अन्यथा मुख्यकामिणो स्वगृहं दहतो
ति न्यायः प्रसज्येत। ननु हि कर्मतु वचनमस्पृष्टा गतिरिति चेदुच्यते। न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये पूर्वविद्धां विधत्ते किं तु प्रव
नं किं तर्हि दैवे तो निर्णयो पितीति निष्कर्षमपयापतेत्। तर्हि कर्मतु वचनमस्पृष्टा गतिरिति चेदुच्यते। न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये
पूर्वविद्धां विधत्ते किंतु नहि दैवेनां भित्रा पितृतत्त्रवृत्तिः। तत्रार्थवादेतो न पित्र्ये पूर्वाभ्यनुज्ञापतेत्तन्नेयं वच
नव्यक्तिः। यदि नाम कथंचित् पूर्वविद्धाभ्यनुज्ञा भवेत्तदापि सा नूनं प्रायेणापि तत्तु किंचिद्वत्त्वात्।
दैवे तु सर्वथा पूर्वविद्धा न ग्राह्येति। तस्मात् तृतीयः पक्षः परिशिष्यते। स्कंदव्रते पूर्वविद्धा चतानां रेषु तत्त्वं विद्धेति राम·
। तत्र सो रुपषष्ठाः पूर्वविद्धा समाहव सिद्धः। तद्व्याप्यमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रि कृष्णचतुर्दशी। एताः पूर्वयुता कार्या तिथ्यं

तेषा रणं भवेदिति। स्कंदषष्ठी तिग्मयुगारोगे दर्शिता। मत्स्यस्यापि षष्ठ्यां च षष्ठी काप्येशि गुहस्य च सेतावर्त्तिः संयु
त्ती च स्यात् तत्र स्निन्नागामि वत्सर इति। या तत्रैव रविषष्ठी दर्शिता। षष्ठ्यां मुपूर्वविद्धिव तसम्या मेर्मर्चये
त्। मनुष्यभागरु तेच संप्राप्नोती सितं फलमिति। फल षष्ठी मंदार षष्ठी न्यादि व्रतानि भविष्योत्तरे प्रोक्तानि। त
त्र तत्र व्यादि व्रते तु परविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। एकादशी पष्ठमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमा
वास्या तृतीया च ते उपोष्याः परान्विता इति। यत्र व्रते विशेषो नोपात्त स्तन्मापि स्कंदव्रतस्य पूर्वविद्धायां
विहितायामपि शेषान्यासु परविद्धा भवन्ति। एषामप्य विरोधात्। निषेधात्। तथा च निगमः। नाग
विद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः। कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्याः स्युः कदाचन। नागः पंचमी। रुद्रः षष्ठी। दिवा
करः सप्तमी। कामः त्रयोदशी। विष्णुर्द्वादशी। शिवरहस्ये सौरपुराणे। नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्त
मी। दशम्येकादशी विद्धा नोपोष्याः स्युः कदाचनेति। तथा पूर्वविद्धा प्रतिषेधः उत्तरविद्धा विधिश्चोक्तः भविष्ये स्कंदे
रपुराणे। नागविद्धा तु सर्वं व्या षष्ठी तु न कदाचन। सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थ चिंतकैरिति। ब्रह्मवै
वर्तेपि। नहि षष्ठी नाम विद्धा कर्तव्या हि कदाचन। नागविद्धा तु या षष्ठी शुभा तु यया भवेत्। सप्तम्या सह

का॰भ॰ कर्तव्या महापुण्यफलप्रदा इति। पुराणसमुच्चये यस्यां सा पुण्यतमा तिथिः। यदि कदाचिन्निपि द्व्यवधानेन षष्ठीविद्धा न ल
८१ भ्यते तदा केवलचतुर्थ्यामपि व्रतानि नागविद्धायां कर्तव्यानि। तथा हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरवचनं शृणोत्, तीयायां तु पञ्चमीं विनत्रयोद
शी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या पाद्मसंस्थापरे द्वादशी। नागा चेत् पञ्चमी पूर्वेऽह्नि कार्या नागस्य पूजा। तथा चाह स्कन्दपुराणे। नागो द्वादश
नागो भिरिति सर्पाश्च वस्त्रा मिलनया। भक्त्या पूजयति नागो भिः हारान्तः तिथिभिरिति॥ ॥ इति पञ्चमीनिर्णयः॥ ॥ अथ सप्त
मी निर्णीयते॥ इह हि सप्तम्यां नानादेवताकानि बहूनि व्रतानि। तत्र भविष्योत्तरे प्रोक्तं सुगाम हेमचन्द्रं देवताकं सप्त
कं भरणादिसप्तमीव्रतं। तथा भविष्यपुराणे सूर्यदेवताकं विजयसप्तमीव्रतमुक्तं। सूर्यदेवताकमारोग्यसप्तमीव्रतं
वराहपुराणे अभिहितं। विष्णुदेवताकं माघस्य शुक्ले गौरीसप्तमी। वराहपुराणे अभिहितं। एवमन्यान्यपुराणेषु द्रष्टव्यानि। तत्र कानिचि
त्पञ्चपौरदेवताभेदेन व्यवस्थितानि भवन्ति। तथा। स्कन्दे दीपोत्सवे द्वादशमासे षष्ठी परा विद्धा। कानिचित्त
स्यामप्येकदेवताया व्रते यत्र तिष्ठन्ते। तद्यथा। गौरीव्रते षष्ठी विद्धातीतानां पूर्वविद्धा तत्रैव व्रतान्तरेषु परविद्धा। कानि
देवदेवताकेष्वपि कालस्य भेदेन व्यवस्थितानि व्यवतिष्ठन्ते। तद्यथा। विनायकव्रते पूर्वविद्धा। तृतीयाव्रतं चतुर्थी राम॰
मव्याप्तव्यापिनी गृह्यते। कानिचिच्छुक्लकृष्णभेदेन व्यवतिष्ठन्ते। तद्यथा शुक्लमप्रतिपत् पूर्वविद्धा कृष्णप्रतिप

१६२

दुत्तरविद्धेति। तथैवैनन्यायेन सप्तमीव्यवस्थायां पर्वापि तिथीनां हातायां नैकेनापि निर्णयं जानीमहे। हासप्तम्याः पूर्व
विद्धानिरुक्तास्तेनोत्तरविधायकस्य वचनस्य कस्यचिद्दर्शनात् सम्पूर्णेषां पूर्वविद्धा विधायकस्य वचनस्योत्तरविद्धाति
षेधकस्य सर्वत्रोपलम्भात्। सर्वेष्वपि देवताकेषु व्रतेषु शुक्लकृष्णयोरपि सर्वासु सप्तमी पूर्वविद्धैव ग्रा
ह्या। युग्मादिशास्त्रे षष्ठ्या सप्तम्योर्युग्माभिधानात्। स्कन्दपुराणे। कर्तव्या सप्तमी तत्र षष्ठीयत्र च सर्वदा। षष्ठ्यां तु
सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविरिति। भविष्योत्तरे ब्रह्मपुराणाद्योः। षष्ठी च सप्तमी तात तन्त्र त्वोमन्यं तु सप्तमीति
ते। पूर्वविद्धा हि तत्रैव कर्तव्या सप्तमी तिथिः। पैठीनसिः। पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी
चैव कर्तव्या सम्मुखी तिथिः। उत्तरविद्धा प्रतिषेधः स्कन्दपुराणे दर्शितः। षष्ठीकारदशम्यां वाऽस्यामपूर्वविद्धा न पार
मी। सप्तमी परविद्धा च नोपोष्या तिथिपञ्चकमिति। न च तत्र तिथिविशेषेण पुनरुत्तरविद्धायामाधानं कर्तव्या। तदुक्तं
ब्रह्मवैवर्ते। सप्तमी चाष्टमीयुक्ता सप्तम्या च युताष्टमी। मूलं पुत्रकलत्राणामष्टमी परतः शुभेति। यदा पूर्वेद्युः
सप्तम्युपर्यन्तान् षष्ठी परे पञ्चमीपि दृश्येताममस्य सर्वादशमी। नमु हि तत्रिमुहूर्तायां नाभाद्युत्तरवि
द्धायाम् समाप्तिपि कुलाकुलत्वानुष्ठानेमिति चेत्। निषेधमुखाल्लघ्यापुनरुत्तरविद्धामिति प्रभेदः। यस्य यस्य तिथेः पञ्च

का॰मा॰ वनं नोपलभ्यते तथापि आपस्तम्बोपि षष्ठ्याप्यत्वाद्युरविद्धगोरणकालत्वेन स्वीकर्तव्या। अग्निवाग्न्युध्यान्तरः
८२ स्करव्याप्तिरिक्तत्रतेषु एवं विद्धायाः पष्ठ्या निषेधमुलंघ्य यदि न स्यात् रहनी। नवा स्यान पूर्वविद्धा गृहीता
तथा रंभाव्रतिरिक्तागौरीव्रतेषु द्वितीयायुक्तैयापूता स्वीकृता। तेनैव न्यायेनात्राप्यष्टमीविद्धा युग्मत्वात्
ग्राह्या॥ ॥इति सप्तमीनिर्णयः॥ ॥अथाष्टमीनिर्णीयते॥ द्विविधा तत्र निर्णयः। व्रतसामान्यविषयो व्रत १६
तविशेषविषयश्चेति। व्रतसामान्ये शुक्लकृष्णभेदाद्व्यवतिष्ठते। तत्र शुक्लाष्टमी पूर्वा ग्राह्या। परयुत
न्मोदैकारंश्रियोरिति युग्मशास्त्रात्। पयुर्व्येन स्काप्रतप्तद्धमसाधारणादिति चतुर्थीमिश्रा व्रते निषिद्धा।
तथापि शास्त्रान्तरवलात् शुक्लपक्षे [illegible] पर्यवसपति। तथा च निगमः। शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्द
शी। पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता। उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातन इति। ब्रह्मवैवर्ते। सप्तमी
म्या नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्युताष्टमी। सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमीपरतः शुभेति। पद्मपुराणे। नाष्टमी सप्तमीयु
क्ता सप्तमी नाष्टमीयुता। नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशय इति। स्कन्दपुराणे। अष्टमी नवमीमिश्रा क राम॰
र्तव्या मुनिभिः सदा। सप्तम्या नाष्टमी चैव न कर्तव्या शिवप्रिये इति। नान्येतानि प्रवचनैरिह नवनानि परिपन्द

१६४

ध्यसाधारणेन एवं विद्धानिषेधं तत्र विद्धाविधिं च कुर्वन्ति तथापि द्वादश्यन्तनिगमानुसारेण शुक्लपक्ष
विषयतया योजनीयानि। तथा च शुक्लपक्षाभिप्रायेणैव पूर्वविद्धां निषेधति॥ नारदः। नागविद्धा
तु या षष्ठी अनुविद्धा महेश्वर। चतुर्दशी कामविद्धा निषिद्धा मलिना हि सा इति। स्कन्दपुराणेऽपि। ना
गविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या तु पदाष्टमी। भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैरिति। तथा शुक्लपक्ष दोति
मेवाभिप्रेत्यान्तर विद्धा विधीयते। विष्णुधर्मोत्तरे। एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी। अमावास्या त
तीया च ता उपोष्याः परान्विता इति। शंकरः। नागा सुमात्तो देवश्च शुक्लपक्षे परविद्धा [redacted] विहिता। एका
दश्यष्टमी पक्षाशुक्लपक्षे चतुर्दशी। इन्द्रया परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति। कृष्णपक्षे पूर्वविद्धा
विधिः उत्तरविद्धानिषेधश्च निगमेन व्यत इति। कृष्णपक्षे पुनः पूर्वा कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या प
रविद्धा न कस्यचित्। उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातन इति। नारदः। कृष्णाष्टमी तथा रंभा तृतीया च
तुर्दशी। पञ्च तु पातस्था ग्राह्या चार्थ्यास्तु च तिथयः। अष्टम्यास्तु कृष्णायां व्रतसामान्ये न सर्वत्र व्रत
विषया। व्रते विशेषस्तु पादात्। व्रतानि चोदाहियन्ते। तत्रैव चामनपुराणे। नभोमासे तु कृष्णाष्टम्यां का

१६५

काल. लाष्टमी शुभं परित्यजेत्। विष्णुधर्मे। नरकस्य पदे संस्थानाय भीचते। एतदुभयं पंचपोत्क्ती त्वाएवं विहरणामनुष्ठेयं
८३ दिवोसुराणे। भाद्रपदामासेसु कृष्णाष्टम्यां देवी व्रतं। गमरूपं पुराणं। भुक्त्वाष्टम्यां न सिहं व्रतं। एतदुरपमनापि विद्ध
यामनुष्ठेयं। प्रथमन्यायत्वपि दुर्गाहरणीयानि। व्रत विशेषाद्दष्टमी निर्णयो द्विविधः। व्रतानि वेदोधमात्रोपनी
वनेन प्रवर्त्तः स्कंदः। न तत्रा दियोगे व्रतविशेषं बोधयती व्यवहारतो एव स्वरूपाष्टमीसंत कः। कोपि द्वितवि
योभविष्यपुराणे प्रव्यते। व्रतं भाद्रपदे मासि पूर्वाष्टम्यां प्रपिवतः। महेशीं एजपेय मत्सं दूर्वया सह ते मुन
इति। अस्मिन् व्रते विशेषे तु स्कंद पदत्वं स्विदेनो नर विद्धायां प्रामणापाम यत्पादमोह। नारदः। अन्यास्तु काष्टमी स्वा २
सावित्री वरयेत्तथा। अनंगत्रयोदशी रंभाकरं व्यासं मुखी ति थीः। तिथिः परसु रागेपि। आवर्णी दैर्घ्य नवमी त
थाद्वर्शाष्टमी चयाः। एवं विद्धे न कर्तव्याः श्री वगात्रिर्वा ते दिने मिति। तथाहि वराहे कि महाल्य वानामकं द्विद्धं तविधे
यः। तस्य एवं न्याये न सु स्नोक स्वरूप त्वात्तस्याष्टम्यां प्रमाणान्तरपवादः। पद्मपुराणे प्रच्यते। अष्टमी नवमी विद्धा न
न्याचाष्टमी युता। अपर्णा निर्णीतस्य स्मायापाउभामहेदर्शी। तिथिः। अष्टमी नवमी युग्मे महोत्सारंभ हे तवः। त्रिवृक्षात्सी राम
: शिवश्च तेत्र फ्तपांश्च भपापेपिहति। महात्तुन्नादि पासि निर्णीत पकुश्लि दिः। तत्परं तिथियुग्मस्य ते तरस्य वा विशेष

२ यथा तु स्कंदे विशेष वर्णं तदा काश्रीअष्टमी यदि दीपम्लि सेबेभवनस्य तुता होता यहेतत्रो। सब कर्तव्यं महत्तपूर्णं भवतिभि

णं। एवं तु यग्मस्य विशेषणां तदानाहत्यं युग्मसु पत्न्यमत्स्य र्ग्य हगायवैद् पावित्र मेस्वत्ता दंयापदेवतोत्सवः कृ न
त्य व्यस्य फ्तभव क्षि नित्यत्वास्तियोगि मत्त विशेषोपजी। विनिर्णयपदराहिपते। स्कंदपुराणे व्रतविशेषः प्रव्यते। मासि
भाद्रपदे शुक्लेपक्षे दंशसंयुते। पामिन्कपितिदिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। तस्य ज्येष्ठाव्रतस्य न
हत्रयोगवत्रो नाष्टमी गृहीतथा। नाष्टमी सप्तमी [redacted] विद्धा सप्तमी [redacted] चाष्टमी युता। न वम्यासह कर्त्त
योस्मात्तष्टमी नात्र संशयः। मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता। रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपू
जनमिति। अयमर्थः। अष्टम्यां न हत्रयोग भावस्य शुक्लपक्षवर्तित्वात्परैवाष्टमी ग्राह्या। यदा तु पूर्वदिने रात्रौ न
हत्रयोगास्ति तदा पूर्वविद्धा ग्राह्या। सोयं शुक्लपक्ष समयुक्तेस्य सामान्यशास्त्रस्य न हत्रयुक्तविशेषेण स्वेसरा
पवादइति। योगं पूर्वदिने रात्रौ न हत्रयोगः सोपि कदाचिद्दपघ्ये पादस्कंदपुराणे। यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्या न
न्हा दूर्ध्वमप्यणुः। तस्मिन्द विद्या ज्ञाचन्न्य रात्रौ चेत्परं वासर इति। अथ केवलतिथिनौन हत्रयोगस्य प्राप्त
त्वात्केवलतिथिप्रयुक्तो निर्णयः। न यथा नहत्रयुक्तो निर्णय स्याद्दत नंतरयानहत्रयुक्त विषयो वारविशे
षयोगस्य तत्रापि प्राप्तत्वात्तेन योगे निर्णयः कर्तव्यः। एतदेवाभिप्रेत्य स्कंदपुराणे प्रच्यते। नभोएम्यांय

का॰ नि॰ सावारो भानो र्मैक्रुर्दीतिवच । नीलत्न्येष्ठेतिमा मोक्षा दुर्लभा बहूक्तानि चेति । तदेवं त्रिधा निर्णयः । सेप न्स्या नृसिंहस्यान्ते
८४ ताना प्टमीव्रतारौ शुक्लकृष्णभेदेनानिर्णायि । अष्टापि सम्पयां व्रतविशेषाणां निर्णयः । नीलत्न्येष्ठा यस्या योग विशेषेणाभि
र्णीयत इति । तदेतन्निर्णीय त्र पंरुष्यंतौ कृष्णजन्माष्टमी विचार्य [illegible] ते । साविपक्षभेदेनमिर्णीतिर्व्यासत [illegible] व्रतविशेषे
योग णा न्यादौ स्थित [illegible] विशेषेणेति । अत्रेदम परं चिंत्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयंतीव्रतं तेउतनयो भेद इति । तथाल्द
पि चिंतनो पं । जिंते ष्यंतरवरत्राद्वेंवे: उतम स्थूपाचूवेच रेतिं प्रथमव्रते स्वरूपे नि प्यिते पश्चाद्दसिन्नुद्वेति दृष्टीति
प्यीरन्ला कांन्हा दैतीतपो च एकेविरुद्धत्वेन पर्यवि रुद्धेन [illegible] वा नि श्चितमायां पश्चा ल्लीयत्त्वोवैमूह्यत्वा कांच्छा । तत्र्मा
दादौ व्रतं निरूप्यते । तत्र जन्माष्टमी जयंती ग्रन्थाभ्यां व्यवह्रियमाणा व्रतमेकमेवेति तान्याप्ता: श्रुते: । कृष्णभेदाभा
वात् । यथा यागस्य द्रव्यदेवतारूपं । यथा चो पासनस्य गुणा विशेष पुष्का दैवतात् पूथाचतन्त्रविधायी नेपान त्वेष्पेत
प्यानते नियम विशेष: तत्र नि प्रमस्थात्रोप वासो जागरणं गोकुलष्ठजा चेष्टा र्थदा नमित्यादि दत्वगा: (सचो
भयत्र न भिद्यते । तत्र यथा क्व्यन्त । तथा भेदे प्रि नित्य काम्य यो रि वभेदो भविष्यति । नित्या जन्माष्टमी । अकरणे प्रत्यवा राम॰
यस्मरणात् । तथा च स्मर्यते । ग्रु श्रावणे बहुलेपक्षे जगं कांक्षे देवं च मुनिसत्तम । मो संपादित्पिदा भुक्तो कृष्णजन्माष्टमी दिने

। जन्माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम । त्रैलोक्य संभवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति । भविष्यत्पुराणेपि । श्रावणे
बहुलेपक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतं । न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः । कृष्णजन्माष्टमी त्यक्त्वा येन्यव्रतमनुष्ठि
सते । नाप्नोति सुकृतं किंचित् दृष्ट्वा पुण्यमपापि वा । वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतं । न करोति महा[illegible] सा
व्यालीभवति कानने इति । स्कंदपुराणेपि । येन कुर्वंति जानंतः कृष्णजन्माष्टमीव्रतं । ते भवंति नरा: प्राज्ञ व्याला व्या
घ्राश्च कानने । एवमीदृक्पुराणानि भवंतो भयदोषमहात्म्यं । अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतं । पातितं नरके घोरे येषु
जनाकृष्णवासरे इति । जयंतीं च काम्याप्फलविशेषस्मरणात् । विष्णुधर्मोत्तरे हि जयंतीं प्रकृत्य पठ्यते । पत्नैल्यस्य चक्रो
मारयौचने वार्द्धके तथा । बहु जन्म कृतं पापं हरते सोपोषिता तिथिरिति । वह्निपुराणेपि । सप्तजन्मकृतं पापं राजन्
यत्त्रिविधं नृणां । तत्क्षालयति गोविंद तिथिः स्यात्समभावितः । उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः । जयंत्यां
जगतीपाल विधिना नात्र संशयः इति । पद्मपुराणेपि । येन तयो निगतानालु मत्वचे नाक्षितेनरेः । यैः कृतात्मा वर्गामापि
अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः इति । स्कंदपुराणेपि । महाजयार्थं कुरुतां जयंतीं
मुक्तये नघ । धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगव । ददाति वांछितानर्थान् यच्चान्यदपि दुर्लभमिति । भविष्योत्तरे

का॰ध॰ ८५ हम्या॰

जयंती कल्पे। मानिव र्थं विधानेभ्रमस्ट्रोक्तं धर्मनंदन। नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात्। पु

[redacted] न्संतान मारोग्यं सौभाग्यमतुलं लभेत्। इह धर्मरतिर्भूत्वा

मृतो वैकुंठमाप्नुयादिति। एवं जन्माष्टमीव्रतस्य नित्यत्वात्। जयंत्याः फलविशेषश्रवणाच्चोभयोः कर्मणोर्नित्यत्वं काम्यत्वं

चाभ्युपेतव्यमिति गम्यते। गुणफलाधिकारत्वाभ्युपगमेपि जयंत्याः फलविशेषश्रवणं पपद्यते। गोडो हेमाद्र्यादिमतं त्वहेयमेतेः।

कोर्द्धविशेष विधिर्निपुण तिः चमसेनापः प्रणयेत गोदोहनेन पशुकामस्येति नित्यवद्गुणफलयोरुपदेशात् प्रणयनं विधाय तदेव गोदोहनं पशु

फलाय गोदोहनेना विहितं। दध्नेंद्रियकामस्येत्यत्र एवं मकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय पदार्थविधीमते। एवं नित्यो जन्मा

ष्टम्यामाश्रित्य फलविशेषाय जयंतीनामको रोहिणीयोगो विधीयतां। न च रोहिणीरूपस्य कालविशेषस्या

नुपादेयत्वाद्विधेयत्वं शोभनीय। कालविशेषस्य रूपेणापुरुषेच्छया घटयितुं शक्यत्वेन हिताऽपत्त्या नु

ष्ठानापतत्त्व तीर्थाः कर्तुं शक्यत्वात्। अग्न्यपानसमेतैव संतानोतिथायं नेत्यादिकः सर्वोपि कालविधिर्लुप्येत

रोहिणीयोगस्य च यंतीनामकत्वं जयंतीत्यनुवादात्तु पादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयं। तानि च वाक्यान्युदाहराम राम॰

:। विष्णुधर्मोत्तरे। रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तम। जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति। ब्र

न्हवैवर्तसंहितायां। अभ्युद्यावहितो राजन्कृष्णमासे ममपानघ। श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप।

रोहिणी यदि लभ्येत जयंती नाम सा तिथिरिति। स्कान्दे। प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे बहुले सा

तु सर्वपापप्रणाशिनी। जयं पुराणं च कुरुते जयं पुण्यवतां विदुरिति। विष्णुरहस्ये। अष्टमी कृष्णपक्षस्य रो

हिणीऋक्षसंयुता। भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयंती नाम सा स्मृतेति। पौर्णमास्यंते पुमासः पुस्त्री शक्ते पुष्या च णपौ

स र्णिमायोस्यांतगामासस्तु एपुमासत्वाद्द्वयोरिति नीयतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिमेतय प्रौष्ठपदेरस्यान्तौ। वि

ष्णुधर्मोत्तरे। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। सोपवासो हरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदति। वसिष्ठसंहि

तायां। श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी। यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयंतीति कीर्तिता। श्रावणे नभ

लोकोर्द्धवसे तिभन्याः स्ये योगो नभस्ये तु भवेत्। तयोरन्यतरे योगस्य तामिन्च पैनमसंभवे तु। श्रावणस्य तु निमुख्यः कल्पः। नभस १८६ विवा

नुकल्पः। यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये स चेत्यादि रोहिणीऋक्षाष्टमी योगो नेयं तात्पेतद्विवादः। पुरुषार्थांतरे। रो

हिणी च यदा कृष्णे पक्षेष्टम्यां द्विजोत्तम। जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति। न केवलमेतैः स्मृतिवाक्यैः

जयंत्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगरूपेण निरूपितः। तपोधनकामिनाप्राहे ज्योयायोगे गोदोहनद्व्यादिवस्तुत

काल॰ तेन विधीयते। काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणगणविशेषो न कोऽपि फलार्थं विहितः अतः काम्यज्योतिष्टोमे वैराग्यादेर्नर
८८ मेधादिसाम्येन पूर्वोदाहृतफलवाक्यानि भवन्ति। ते तु जन्माष्टमीव्रते गुणफलभावं प्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते। तस्माम
तिथ्यपादकौ पूर्णमासाभ्यां अन्यः कश्चिद्विशेषः फलको गोदोहनवत् संज्ञकोऽयोगो नास्ति। किं तु गुण एव केवलो गोदोहनं।
जै तथा जन्माष्टमीव्रतादन्यत् जयन्तीव्रतं किं तु प्रकृतं एव तु जयन्तीव्रते। [redacted] यत्फलाय गुणविधिरित्येव
प्राप्ते ब्रूमः। व्रतद्वयमिदं भवितुमर्हति। कुतः। नामभेदात्। निमित्तभेदात्। रूपभेदात्। शुद्धमिश्रत्वभेदात्। निर्देशभे
दाच्च। तथा हि। पौर्णमास्यां तु अमावास्यायां च प्रतिपादकत्वात्ति वा क्वचिदुर्जन्माष्टमीव्रतमित्येव नाम वेदितोन व्य
च्यापूर्वोदाहृते तु जयन्तीव्रतमिति नामान्तराणि नामभेदाच्च कर्मभेदो ज्योतिरधिकरणाधिकरणे स्थितः। आसप्ता
धिकरणस्य संग्राहकाश्चेतोऽन्यकर्मभवतः। अथैष ज्योतिरित्यपि गुणं वा कर्मभेदं वा दर्शयति। गुणाः महत्त्वदानाज्ज्योति
ष्टोमे स्यन्दने। अपि चामिमतेति चेच्चेतन्न तच्छ्रुतेऽन्यगं वेदनं। संख्याये पात्यकर्म[redacted]त्वमुत्पत्तिगमनं स्यादिति। पू
पूर्वपक्षः। अथैष ज्योतिरपि वा विश्वज्योतिरथ सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रुतं। तत्र संश राग.
यः। किं प्रकृतं एव ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणादिगुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति। एष ज्योतिरिति तेने साभ्या

मेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः। अथ पूर्वतरं ज्योतिरके नाथ ज्ञायते न प्रकृ
तस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते। एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं ब्रूते। प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा। अतीतानागा
मिनी चेति। तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आगामिन्या सत्यिप रत्वेनैतच्छब्दावुपपन्नौ। तथा च कर्म
त्वं नाम कर्मेदमेव तु क्रियमाणमिति चेत्। पूर्वोक्ते तेन तिबदाय। एष ज्योतिरिति श्रुतिप्रत्यभिज्ञावशेन पूर्वप्रकृत क
र्मविषया या ज्योतिष्टोमसंज्ञा या अन्या ज्योतिरित्येतास संज्ञा ऽस्य तैरत्र यथा एवाधिकरणे समर्दम्य
जापत्यान्यमूलान्भेतेत्य चोत्यन्तरान्तयगत यासांख्यया कर्मभेदो निरूपितः। तथात्राप्युसत्तिग तस्मान्न तम् गसं
ज्ञया कर्मभेदो भ्युपगन्तव्य इति। एवं च सति प्रकृते पप्रवेत्न्याये नोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रतजयन्ती
व्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः। जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तं। जयन्ती
व्रते तु रोहिणीयोगः। ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एवावबोद्धव्यः। नहि तत्र कृष्णयामे पत्तिषादेवकी
नेदनस्योसज्जेः। मैवं। न जन्माष्टम्याः एव प्रधानप्रयोजकत्वात्। रोहिणीतद्योगयोर्विद्यमानयोरपि वृषभवाग
दिवदुपलक्षणत्वात्। अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते। अन्यथा जन्मरोहिणीति वा जन्मयोग

वी॰ इति वासमास्याप्येतत्। तस्मादाचमात्रेणागमोपजीव्यकेलवृ प्रवारोपिमयो नकः स्यात्। अस्त्विति चेन्न। अतिप्रसंगात्।
८७ तज्जन्मकालिद्रूप एव मानस्य संवत्सरविशेषस्य च सद्भावेन तत्र योऽपि मयो जकात्वं केनवारयेत। तस्मात्कन्मस्य
ष्याप्रमाप्राप्त्या। तत्र धाम्यवयमति लिंगादिषु यद्यत्समाख्याप्रतिप्रस्वमा णाभुपन्य लोवेदितव्यं। तथापि लग्ना
दिषुसंभवेति स्यादेवपर फलमारो व्रति तत्र तत्र मागपरमाप्रमाणामु जंभवति। ननु निर्णीकार्य नामादन्तराणो
नाहत्नः। पवयक व्रतं पारेन्नावतदवगमित्यभयुवाविधु धानेको नामपति शयः स्यात्। अल्पेवमहान् तिशयः। यामि
ह्लोन्नेह रेश्रावणा वहुलाष्टमी परित्यज्यान्यात्मिन्नवृ स्यादोरोहिणाभवति। तस्मिन्मुव ल्लोजयंती से। येतोणवन्तानि
न्यतोजयंती व्रतस्य तत्र तु मन्वा न स्यैवजन्माष्टमी व्रतते तदपि न प्राप्नुयात्। भेदपहेतु अमत्याम पिनयं। तां जन्मा
ष्टमी व्रततत्र प्रपचर्नत रह्लपमनुष्ठाने। तिशयः। भवत्येनं तन्नाविना पमंतानिमित्तभेदाव्रतभेदाववहुति। कर्मभेद हेतु भेद
गुरु व्दांतराभ्यास संख्यागुणप्रक्रिया नामधेयषु पूर्वमागंतु निमित्त प्रयानं तत्पोभावादिति चेत्। मैवं। तथाहि
। एवंविसे जामेदस्य वादि तंत्रनमे दंति प्रसिद्धभेदः। उपाहत्यति। तस्मान्निमित्त भेदाद्वतभेदः। तयोरूपभेदाद् राम
भिन्न तभेदो। नान्तरः। भूत भेदस्य कर्मभेदहेतुत्वमाभिप्रायकरणोनिराति। अन्यस्वा पि करणास्य संग्राहकोदिनो

स्तोकोभवतः। गुणः कर्मतरं नाम्याह्याजिभ्यो वाजिनं त्विति। गुणो देवान् नघोक्तः समुच्चयविकल्पतः।
अनिशोत्वमि। शिष्टत्वात्मपरतात नवाजिनं। गुणे वेत्रविरूपकर्मान्यत्कन्यथेदृजि देवकर्मेति तस्यैव पास्थ्या
नयाति सा वैश्वदेव्यामि क्षावाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतौ। अन्दप्पिस्ति तथा स्वीरनीरमो विभिदेसानियपनीभत
स्वीरोरूः सामिक्षा। तस्याश्च वि विदेवा देवता। तत्र तु स्वपमृते नीरं जहाजिनं। तस्य च वाजिनो देवता। तत्राम्मि
देवं क्षीरं द्ववकं विश्वे देवताकमेकं कर्म। तथा सति विस्पष्टत्वेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन [redacted] णा कर्मन
एवं क्षित्रेप्रकर्मगोचा तिनगुणो विधीयते उन कर्मांतर विधिरिति संशयः। तत्र वाजिनामक्षामि क्षासा ये षां देवाना
तिं। ते म। मेषा जिनं स्मुत्पत्याम कृतान्देवानन्प्रवाजिन गुणो विधीयते। स वामि त्वयामदद्विकल्पते समुच्चीयते
वेति पूर्वः पक्षः। उन्य त्रिविधामि क्षागुणावरुद्धस्य कर्मणो गुणांतर कांक्षाभावात्। वाजिनामपि तत्र व
क्षासंभवेसति अन्यथानुपपन्नो वाजिनगुणो वाजिशब्दयम कृतदेवतामिति कदेवत्वं कल्पयित्वा कर्म
स्त भेदमवनस्यती। तिसिद्धांतः। अन्यकल्पाद्यदेवता न सास्य यागरूपस्यभिन्नत्वात्कर्मभेदः। तथान कृतेपि
भेदाद्व्रतभेदोऽभ्युपगम्यतां। जयन्ता समाप्तेजन्माष्टमीस्वरूपं। तदुक्तं वाक्येतन्मात्रस्यमतीप्रमानत्वात्। ननु ज

का.५ यंतीव्रत एवोपवासांकुर्यादित्यस्य निवाक्यं सा यतिवत्तु जन्माष्टमीव्रते। बाढं। तथाप्यत्र विधिद्वयं त्वेतस्य आह
८८ भोजनेपि प्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेः मवोन्नीयमा। नोपि विरूपवाक्यमात्रं विधेयत्वेन तु मं रूप निर्मा[illegible] तत्र निमा
दानादिकं। विधेरुपवासनहेतु स्मरणात्रत्य वायस्य वाक्येयुस्तो जननिषेधमात्रस्मरणात्। नहि तत्र निद्रायां दाना
भावे प्रत्यवायः स्मर्यते। न्यूनत उपवासमात्रेणैते सर्वे न तु दानादिके। अत एव जयंत्या प्रत्यवायश्रवणा
देव जयंती प्रयुक्तदानादिसमुच्चयो वा जयंतीकालत्वरूपवा सविशेषणत्वेन च प्यते। केवले नोपवासेनत सि
जन्मदिनेषु। अतः जन्म च तत्पापान्नस्मतेनात्र संचापदति। तस्मान्नाष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं तु रूपं। परि
शिष्टात्तत्रापि जागरणादिनादिकमनुतिष्ठति। अश्रुतिर्थं तु नाम। आदिरुद्धेः पुराणानि वापि तत्र सोपि हूतन
मम् वात्। अन्यत्रेण तु मापितमुपवासमात्रं। जयंतीव्रतस्य तु दानादिसहितउपवासरूपत्वं। तद्विधा पक्षेषु
आत्मस्तुतस्याभिधानात्। तथापि युगागे। तुष्यपर्व देवकी प्रसूतौ तं पंतीसंभवं स्मृतं। कर्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या
भक्तजनैरपीति। भविष्योत्तरेपि। मासि भाद्रपदेष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगे शशांके वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसं
ज्ञके। योगेस्मिन्वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत्। तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः। ब्राह्मणो वा

राम·

जयेष्टकन्यातनोरत्याबदक्षिणां। हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च। यद्यदिष्टतमं तत्तत्कृष्णो मे प्री
यतामिति। भविष्योत्तरेपि। अयं त्वामुपवासश्च महापातकनाशनः। सर्वेः कार्योस्मिन्महाभक्त्यापा
र्थनीपश्चात्यावदति। वृन्दिसुरागो। कुलदेव्यांभवेघ महत्तैकारौ हिराणीपदि। पंजती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या
सा प्रयत्नतः इति। स्कंदेपि। प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तामसी ततः। वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्र
पाणिनः इति। नारदीयसंहितायां जयंतीमुपक्रम्य। उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः। अर्ध
रात्रयुताष्टम्यां सोश्वमेधफलं लभेदिति। एवमेतेषु वि विवाक्येषु दानादियुक्तोपवासो जयंतीव्रतत्वेन मती
यते। अतो रूपभेदाद्भिन्नभेदः। तथा सुद्धमिस्त्रलभेदादपि [illegible] करणोत्तरायमप्रत्यवायस्मरणात् शुद्ध
नित्यं जन्माष्टमीव्रतं। करणेफल विशेषस्मरणात्। अकरणे प्रत्यवायस्मरणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन चामि
श्ररूपं जयंतीव्रतं। तत्र फलाशया निरर्थंप्रवृत्त एव प्रसंगादुभे कृतानि। अकरणे प्रत्यवायश्रवणं जयंतीव्रते
एकस्मिन्नपि विषयोगे समापतति। अतुर्वर्ग्यानिमाकंडेयाश्व दिदृष्टान्तदर्शनानि। स्कंदपुराणेपि। अनुष्ठानेन तु यत्या
पंत्रापहरत्तस्याभोजने। तत्वापन्नभक्तं कुर्वंतिलप्रमाणविमुक्तानरः। क्रियादीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुंजतोपि वा

काल०

९८ ।नकृतं भारत यैस्तु लोकेऽस्मिन् जयंती विमुखस्तु च। क्रूराघ्नं स्वरूपापरूपांगा वध्ये स्त्री च वेपि वा। नलोके परिदृश्यार्द्दे जयं
ती विमुखस्स्तु च। न करोति यदा विष्णोर्जयंतीसंभवे व्रतं। यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथां। जयं
ती वासरे मासं करोत्करर एरणां। संप्राप्ते तेतिमात्रेतु यमदूतैः कलेवरं। यो भुंक्ते तदिने मूढो जयंती वास
रे नृप। तिनिरवैरं रक्तस्याग भत्य वायवा नित्यत्वं च जयंत्याः। नन्वेवमुक्तेः करणेऽत्य वायवाक्योः केवलेनोप
वासेने तिपाप दृश्यवाक्या। अत जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् मैवं। पापक्षय फलत्वमात्रेण काम्यत्वे
संध्यावंदनादेरपि काम्यत्वप्रसंगात्। अतः सत्यपि पापक्षये फलांतरासमरणोनकेवला नित्यत्वं जन्माष्टमी
व्रतस्य युक्तं। ततः केवलनमिश्र भेदा ~~...न्यानितिकिंमेतेजन्माष्टम्यामिति। पुनर्जन्माष्टमीरोहिणीभे~~
दृष्टपोर्भेदः। तथा निर्दिष्टाभेदादपि व्रतभेदोऽवगम्यः। निर्दिष्टाभेदः स्वभावगुणाभ्यां दृश्यते। जन्माष्टमीजयंती च
शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभांते च पारणमिति। पुनरत्र जन्माष्टमी रोहिणीयुक्ति गुणाढ्यः तत्रापि
रोहिणीयुक्तवेन तथा कालो तिथिर्विवक्षिता। नतु केवल रोहिणी। तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्ट्योः स्वभावसिद्धयोर्जन्माष्ट राम०
मी शिवरात्र्योस्तिथिरुपत्वात्। पश्चाक्रमे रजयंत्यां रोहिणी निर्दिष्टभेदो नोपपद्यते। ननु व्रतभेदे स्यात्ति दोषः। यदा

दिनद्वये रोहिणीव्याप्ते तेते रोहिणी तत्र परदिने एव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परे जयंत्युपवासद
तिनैरंतर्येणोपवासद्वयं प्रसज्येत। प्रसज्यतां नाम प्रमाणं वस्त्वादिति चेन्न। परदिने भोजनोपवास
लक्षण विरुद्धधर्मप्रसंगात् उपवासस्यांगं पारणमिति हि वक्ष्यते। तथा जन्माष्टम्युपवासांगस्य पारण
स्य जयंत्युपवासस्य वैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोऽनुपलंभश्चापरो दोषः। तथाहि। यथा जयंतीव्यतिरिक्ता जन्माष्ट
जयंती म्युपलभ्येत एवं जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि क्वापि वा स्यैरुपलभ्येत। न त्वेवमुपलभ्यते अतो व्रतभेदोपि
दुरुपपाद। अत्रोच्यते। न तावदुत्पारणोपवासांगानुपलब्धेर्दोषो। कुतः। आघ्राणोदकपानादिना पारणा
संपादिते प्युपवासभंगाभावात्। अन्यथा द्वादश्यां पारणात्रयोदश्यां नक्तयोः कथमिति लोक्य केन बोध्येत।
नाप्युपवासद्वयमेकत्र्यं। रोहिणीसंयोगसंभवे जन्माष्टम्यामपि तत्रैव कर्तव्यत्वात्। सर्वत्र तिथियोग
लभ्य योगस्य केवलतिथेरुक्तोऽपत्वेन केवलायाः सिद्धत्वोपेक्षणीयत्वात्। अत एव व्यतिरेकानुपलंभोप्य
लंकाराय न तु दोषाय। जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेकेणोपलंभस्तावन्नाम। जयंत्यास्तु योगरूपत्वेन
रोहिण्या मिश्रायामप्यापि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकशंकावकाशस्स्यात् द्वयप्रदर्शकोपपत्तिर्दोषः। किंच प

का.ध. रात्रौ रोहिणीयोगो भिन्न उ जन्माष्टमीजयंत्योः सह प्रयोगः स्यात् यद्यभावि हेनत्वंतो व्रत एव जन्माष्टमीव्रतम
९० नर्भवति तिस्मान्न विभोप वाक्षह सप्रसंगः। तदेवं व्रतभेदे दोषाभावान्न स्मार्तकानां चनाभभेददीनां पंचवानां देत
गं तत्प्राप्तं तद्भेदस्य तत्त्वमभ्युपेयः। व्रतैकत्वमन्तानुयायो रुक्तपुजन्मनु संधानाभावादत्रूप पवामसस्मादृश्येषा
चेते पाचिद्वेदेति। जयन्त्यंचगुणाधिक्यादान्त्र यात्वपिभावेच्च संभावश्चेत्। जन्माष्टमीयाग स्य गुणाधिकति
श्री ष्टसाकं पात्यापि कोयागः। तत्रैदर्षाणे यावेतोगाज्ञिविधयाः प्रयोगान्तेसर्वपि मां कृष्णस्यापाये ति स्थेनभेद ग
लास्वन्यापवभवति। स्यापाव्वेसान्नाप्यहविधौ र्षधपपृक्तोः पृथगवदातो। सप्तमीमस्याघी पितृ समैवत्र
हृत्व स्यान्। एता वता भेदेन गुणाधिक्योत्तं भि र्धीयते। तथापि पष्ठीमस्पगुणाधिकतिरुक्त्यः। आपि षष्ठीमहूस्ता
स्तोत्राणि। उक्थ्यस्याधिकानि त्रीणि तत्तायगुणाधिक्याहुणाधिकति त्वे मे रपत्रापि जन्माष्टम्युपवासो उ
क्थ्यः। न पत्रान्तुदानादिरधिकोगुणाः। अतः साग्गुणाधिकतिः। ज्याप्र्ययाप्यापिभावश्चज्योतिष्टोमेनराग।
विरुद्धोपासनेन हूव्यः। तत्रज्योतिष्टोमस्याप्यपः। तस्यांगान्तु कस्याहीयाति। तत्रोक्थ्यं नाम बहिष्पवमाना राम.
नाडा न्यमानं न्याज्यम स्तुतीय निषेधन्नान्यन्निनामकेतो स्तोत्रेतत्रोक्थ्यमाश्रित्स्य वदुकृत्यो ह्यायोपभिय
ध्याषि

षोपासनानिविहितानि। तथा च श्रुतिः। उक्थ्यमुक्थ्यमिति चे परनाव दंतित दिदमेवो क्थ्यमिषमेवस्य
षिपीति। अहमुक्थ्यमस्मीति विद्यादिति। चान्द्रदूषोनामसामवेदिनोत्प्रत्रायागे गायंन तत्सामोभगवि मा
होषः। तच्चोद्गीपमाश्रित्यपठ्यांदप्याणनिषध प्राणासनानि विहितानि। ॐ मित्येत दक्षरमुद्गीयमुपासीतेति
। एवं मदपि जन्माष्टमीव्रतेपयं आवरणेन स्वाष्टमीतापाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तेदानादिकं जयन्तीव्र
तेविधीयते। अतो गुणाधिक्यतिस्तेनाप्यभ्यात्पपिभावे नचमाहूयसप्रेतादत्वपो व्रते तद्यभ्यमोभेदपुष्टेजी
यताचाम। प्रमाणान्यापुरस्तादभिहिताः सर्वथैव व्रतभेदोपीकार्य इति सिद्धम्। परेतद्विचारत्रपंपर्षमुपन्यस्तं स
भत भेदेतिपिविलिंगविदेवचानित त व्रतभेदोनिर्णीतिः। अथातिथिनिर्णयो तथा। तत्रनिर्णयोपच्चवेपार्धीनः
अतोवेधः पूर्वमभिधीयते। तिथ्यन्तरेष्वन्हएव आपणकर्मकालत्वात तदुदयासम्परे न्यायाधिमुहूर्ते वेधः सा
मान्येन निरूपितः। पंचम्यां तु विशेषतः षण्मुहूर्तवेधोर निरूपितः। जन्माष्टम्यां जयंत्यां च रात्रिमेधान्वेत्ता
द्रात्रियोगोत्रे प्रशस्तः। एतच्च वाचनिकं वक्ष्यते मान्यार्दिर्शितं। अहः सतिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो।

का.मा.
९१

दिवा। नक्षत्रे तु तत्र योगेश्वर। त्रियोगो विशिष्यत इति। यद्यप्युपवासस्तत्र तत्वात अष्टमीनिर्णयो मुख्यस्तथापि तुः
मामष्टम्यां सिद्धं तथापि अर्धरात्रसमुच्चयकालेन युक्तं तु हि पक्षे स्थितायां। नाष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्धे दृश्य
ते यदि। मुख्यकालं इति व्यातं तस्यां जातो हरिः स्वयमिति। एवं सत्यर्धरात्रसद्भाव एवात्र कर्मकालस्यापि
त्वभिधीयते। एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठ्यते। रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्य
र्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजं। तस्मिन्नर्धरात्रे जयन्त्याभिधानमपि दृष्टं तमित्य पुराणान्तरे दिवसपुराणाद
र्शितं। अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति। वसिष्ठसं
हितायामपि। सिंहेऽर्के रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि। रात्र्यर्धे पूर्वापरगा जयंती कलयापि चेदिति।
रात्रेरर्धरात्रम्यर्धं पूर्वं चापरं चस्व पूर्वापरे। तत्रार्धे चेत एवोपस्वरात्रार्धं पूर्वापरेण योगं प्राप्नोति वर्जत इति। तत्र धूर्व
पापरगा। घटिकामात्राद्धर्मीत्यपि कलयातत्र नो भागः कला। तावतापि भागेन पूर्वापरार्धयोर्व्याप्तेन न रात्रि
चवर्तमाना सा गृहीतव्या। तत्र तिथिपिहत्वा हत्वाष्टमी द्विविधा। एकैधः समूहमी युक्ता पररोहिणीवर्जिता चेति। तत्र राम.
त्रसमूहमीयुक्तापि त्रिरत्वहिते समाने कलामध्ये वा विधीयते। उभ रा हो दोषस्ततः सिद्धत्वेना विधेयत्वात तद्विप

यथैरोहिणीयुक्तायां तु ब्रह्मणोक्त कलामध्ये वो विधीयते। पूर्वाह्णे विस्मारकत्वाः पापाः सप्तमी युक्ता विषय त्वं वि
धूय मौलीनेपरमभिहितं। रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्धरात्रेऽधः कलयापि य
दा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तमेवोपावसेत्कालं कुर्यात्तत्रैव जागरमिति। इयमष्टमी
कृष्ण पक्षादिमासविवृत्या भाद्रपदे भवेति। सैवाष्टमी युक्तपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अत एव
वयोगोऽनन्तरः। रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयंती
नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति। कलयाप्यर्धरात्रस्पर्शेन ह्यर्धं स्पष्टत्वात् स्पष्टपक्षान्तरमाह। अर्धरात्रादध
श्चोर्ध्वं एकादशघटिकान्विता। रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिष्विति। एकादशघटिकोऽयं कार्यं घटिका
व्याप्ति कलाभिप्रायाः पूर्वापरकालानामपेक्ष्य घटिकाः स्युर्ना। तत्रापमपूर्वः सेपद्यते पूर्वभागावसाने
एकादशघटिकाग्रभागेरोषेकामि लिख्यात तत्रि घटिकापञ्च वा सप्तमुहूर्तान्वितोरिमाणे सर्वरात्रि कालं तस्यात्
तु यः कल्पः। तदसंभवे पञ्चघटिकान्वितयात स्याप्यमुभयेककलेनां। तत्र मुख्य प्रथम अभिप्रेत्य भावप्रान्तरेन
द्रोषेभूयम पञ्चगहस्तकमा। तदपि वचनमात्रकम्पिन परेभेदाभाहते। अष्टयुक्तपंचमीसांबद्धा पूर्वं स्यात स्यकर्तव्यत्वात

वे

तस्मिन्नंतरे जन्माष्टमीव्रतमेकमेवात्र वर्तते। तत्रापि नेतराष्टमीवद्दिनद्वये धः ... तथा च

का·नि· स्य चंद्रोदयकालीनत्वान्निशीथयोगः प्रशस्तः। एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम्। अर्द्धरात्रे तु योगोयं ता
१२ रापत्यर्क्षदयतेपा॥ नियतात्माऽऽद्युविः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेदिति। सोयमर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः। मुहूर्त्तक
लामात्रयोगोप्यनुमुख्यतरः ... सोनुकल्पः। स च वसिष्ठसंहितायां दर्शित
ः। अर्द्धरात्रात्परतो योगो ... मुहूर्त्ते — मप्यहोरात्रयोगश्चेत्तामुपोषयेदिति। पद्मपुराण
ऽपि। रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः॥ वासरे वा
निशायां वा यत्र स्वल्पापि रोहिणी [redacted]। विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिरिति। सोऽयं
जयंतीव्रते योगनिर्णयः। स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः। यस्मिन्वत्सरे योगो नास्ति तस्मिन्नेव शुद्धाया
तदेवं। दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुताम्। अन्यत्रापि।
अष्टमी शिववास ... स्यार्द्धरात्रादधो यदि। ... [redacted] ... प्रकुर्वीतेति। रोहि
णीयोगनिरूपितम्॥ अथ शुद्धानिर्णयः निरूप्यते। सा च सप्तमीवेधत्वेन द्विधा भवति। रोहिणीसहिता [redacted] राम
[redacted] हिणीयुक्ता चेति। तत्राद्या रोहिणीसहिताष्टमी सापि दिवा वा उभयदिवाऽसम्पन्नी विद्धा चेति। सर्वापि

मारभ्य प्रवर्तमानाऽष्टमी शुद्धा। निशीथात्पादयाक् सप्तम्या विद्धत्वा विद्धाविद्धा। शुद्धापि पुनर्निशी
थव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा। तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते मुख्या। विशेषेणेंदुसंयुतामिति वचना
त्। निशीथव्याप्तिरहितापि रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति वचनेन ... भवति। ननु पूर्वेद्युर्निशीथादू
र्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथात्पादर्वाक् समाप्यते तत्र स्यादुभयपक्षप्राप्तिः ... परिहरतीति चेत् परेद्युर्निशि
थमः। उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्तु ... चतुर्दलेपि परद्युः प्रातः संकल्पकालमारभ्य वर्त
मानतया ... सप्तमीविद्धापि द्विविधा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी। ५
उभयत्र व्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोर्निशीथव्याप्तेः ... निशीथव्यापि
नी सा विशेषेणेंदुसंयुतामिति वचनेन ग्राह्या भवति या तु दिनद्वयेपि नि[redacted]भूय
[redacted] योगत्रयं ... वचनेन निर्णयः संभवति। नापि कृष्णपक्षे ... चेद्वत्या
दिभिरष्टमीमात्रस्य पूज्यत्वात् ... शास्त्रे तेषामहर्विषयत्वात्। अन्यथा व्रतांतरेष्वपि निशीथवे
धः प्रसज्येत। तस्मान्नाप्यपतिरिच्यते। न्यायश्च परेद्युरेव संप्रापयति। संकल्पकालमारभ्यातिथिसद्भा

का.भं. [redacted] नाकल्याभिधायिवचनेन रवेर्बुधस्यैसंकल्पकाले तिथिरस्तीति सा कनीयं । न सपूर्णास्त्यतिथित्वाभा
१२ वात् । किंच सा तिथिः सकलाज्ञेया यस्यामस्तमितो रविरिति वचने निशीथव्यापिनीमष्टमीं न विषयीकरोति ।
तस्मात्परेद्युरेवोपवासः । तदेवं चतुर्विधा रोहिणीरहिताष्टमी निर्णीता । अथ रोहिणीसहिताष्टमी निर्णीयते ।
।। सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो वा यदि
किंचिन्मुहूर्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धायामपि द्रष्टव्यं । एतेषु चतुर्षु भेदेषु दिनांतरे योगाभावादुपवास
संदेहो नास्ति किंतु केवलं योगतारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति । यत्किंचिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः । अर्द्धरात्र
योगः प्रशस्ततरः संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः । सर्वेष्वपि योगेषु जयंत्याख्योपवासो विहितो विष्णुरह
स्ये । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता [redacted] र्द्धमपि लभ्यते सा प्राप्याक्षयफला ।। मुहूर्तमप्यहोरात्रे य
स्मिन्युक्तं हि लभ्यते । अष्टम्या रोहिणीऋक्षं तां पुण्यामुपवासयेदिति । शुद्धाधिका तु सप्तम्यां दयमारभ्य मच्युता राम ·
योगः सर्वेष्वपि सप्तम्यां रोहिणीयुक्तायां कदाचित्तु रोहिणीयुक्ताष्टमी दिन
शेषमिश्रितभुक्ता च सा तिथिर्ज्ञेया यस्यां नक्षत्रसंयोगेन संदेहः । रोहिणीयुक्तायां द्वितीयकोटे रा

१८६

र्द्धव्यापिनी तस्यां मुख्यपक्ष निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयः सिध्यति नापि
कल्पपक्षे सप्तमीविद्धत्वादिति अष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तेन निर्णेतुं शक्यते तेषामर्द्धवेधविषयत्वात् अन्यथा
प्रतातनेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत तस्मान्न्यायः परिशिष्यते न्यायस्तु परेद्युरेवोपवासं प्रापयति संकल्प
कालमारभ्य तिथिसद्भावात् नच शाकल्याभिधायिवचनेन रवेर्घटिसंकल्पकाले तिथिरस्तीति सा कनी
यं तस्यामुख्यातिथित्वाभावात् किंच सा तिथिः सकलाज्ञेया यस्यामस्तमितो रविरिति वचने निशीथ
व्यापिनीमष्टमीं न विषयीकरोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः तदेवं चतुर्विधेनो रोहिणीरहिताष्टमीनिर्णी
ता अथ रोहिणीसहिताष्टमीनिर्णीयते सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति
तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो वा किंचिन्मुहूर्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति एवं विद्धायामपि
द्रष्टव्यं एतेषु चतुर्षु भेदेषु दिनांतरे योगाभावादुपवासे संदेह एव नास्ति किंतु केवलं योगतारतम्यात्प्रा
शस्त्यतारतम्यं भवति यत्किंचिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः संपूर्णयोगः प्रश
स्ततमः सर्वेष्वपि योगेषु जयंत्याख्योपवासो विहितो विष्णुरहस्ये प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि

१८७

माधवी
९४

वाष्टमी मुहूर्त्तमप्यलभ्येत सा योज्या सुमहाफला मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तो हि लभ्यते अष्टम्या रोहिणी
ऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेदिति ऋक्षाद्याधिक्यानुसारेणोदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदयमतिक्रम्यैव वर्त्तते
सा च त्रिविधा पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्व
योः पक्षयोर्नास्त्युपवाससंदेहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयस्याभावात् तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्यो यो
भयत्र समानत्वेपि गुणाधिक्यात् पूर्वैवोपोष्या गुणाधिक्यं वर्ण्यते प्रथमं तावदुपोष्यत्वेनोक्ताष्टमीति
थिः सापि रोहिणीयोगभेदात् त्रिधाभिधीयते अष्टमी तावत् सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्सौधरपिकि
यतावर्द्धते कदाचित्पूर्वेद्युर्निशीथे यमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते तत्र प्र
थमपक्षे संपूर्णयोगत्वमेको गुणः संकल्पकालमारभ्यैव कृत्स्नकर्मकालव्याप्तिरपरो गुणः निशीथव्या
प्तिस्तृतीयो गुणः न चैते त्रयो गुणाः परेद्युः संभवन्ति द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसद्भावो गुणः न च परे
द्युः सोस्ति तृतीयपक्षे दिनद्वयेपि निशीथयोगो नास्ति पूर्वेद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी त ग्रम•
त्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमभ्युपेयं सर्वत्र हि जयन्तीवाक्येषु रोहिणीसहिताष्टमीत्यभिधानादष्टमीसं

युता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्जनभावोवगन्तव्यः अतो गुणाधिक्या
च्छुद्धाधिका पूर्वैवोपोष्या निशीथादर्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका न तत्र निशीथ
वेधो प्रात्युदस्तु न्के चार्द्ध वेध्याया अष्टम्या निशीथसद्भावोत्र निशीथवेधः न तु वेधिकायाः सप्तम्याः शुद्धा
वः विद्धाधिकायामपि पक्षत्रयं द्वयोः पक्षयोरुपवाससंदेहाभावश्च पूर्ववद्योजनीयः तत्र या पूर्वेद्युरेव रोहिणी
युक्ता विद्धाधिका तस्यामुपवासश्चादित्यपुराणे स्मर्यते विना ऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी कार्या
विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमीति विष्णुधर्मेपि जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयान्विते कृत्वोपवा
संतिथ्यन्ते तथा कुर्यात्तु पारणमिति गारुडपुराणेपि जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् तिथ्यन्ते वोत्सवा
न्ते वा व्रतं कुर्वीत पारणमिति या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तत्रोपवासः पूर्वेतिथौ न युक्तः रोहि
णीयोगाभावात् परेद्युस्तु तत्सद्भावात्पूर्वोदाहृतेन प्राजापत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासो विधी
यते यात्तूभयत्र रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्धाभिधीयते पूर्वेद्युरेव नि
शीथयोगवती परेद्युरेव नाडी उभयत्रापि नाडी उभयत्र निशीथयोगरहिता चेति तत्र या पूर्वेद्युरेव

माध॰ निर्णीयद्योगवतीसापूर्वैवोष्या तदुक्तंपद्मपुराणे कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमी तत्रोपवासं
९५ कुर्वीततिथिभांतेचपारणमिति अत्रावशिष्टेषुत्रिषुपक्षेषुपरदिनएवोपवासः तत्रैदिनद्वयेनिर्णीयद्यो
गमभिलक्ष्यलेखनंतन्नेपश्यतोवर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी साससर्क्षापिनकर्तव्यासप्तमीसं
युताष्टमी अविद्धायांतुसर्क्षायांजातोदेवकिनंदनइति यदादिनद्वयेपिनिर्णीयद्योगपरत्रोपवासस्त
दाकिमुपवक्तव्यंपरेद्युरेवनिर्णीयद्योगो दिनद्वयेपिनिर्णीयद्योगराहित्येवहुधाजायतेतथाहि पूर्वेद्युर्नि
र्णीयाहर्द्धेतिथिनक्षत्रद्वयंप्रवृत्तंतच्चपरेद्युर्निर्णीयादर्वागेवसमाप्तमित्येकःप्रकारः पूर्वेद्युर्निर्णीया
दर्वागेवनक्षत्रंप्रवृत्तंअष्टमीतुनिर्णीयाहर्द्धेप्रवृत्ताद्वितीयःप्रकारः अष्टमीचनिर्णीयादर्वाक्प्रवृत्ता नक्षत्रंच
निर्णीयाहर्द्धेप्रवृत्तंपरेद्युर्निर्णीयादर्वागेवसमाप्तमितितृतीयः त्रिष्वप्येतेषुप्रकारेषुपूर्वेद्युर्वोष्या दिनद्व पो
यप्पद्वयेणत्रयोगविषयेपूर्वमुदाहृतस्यवर्जनीयावाक्यस्यैवनिर्वचनस्यात्रापिसंचारयितुंशक्यत्वात् किं एम॰
च प्रथमप्रकारेशून्यायोप्युपोहलकोस्ति संकल्पकालमारभ्यातिथिनक्षत्रयोगस्यवहुकालव्यापित्वा
त्तत्राप्रास्ततेदृष्टव्यं द्वितीयप्रकारेपरेद्युरष्टमीवाहुल्येपिनक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्यात्रोक्त

१८०

नकर्त्तव्यात्मतएवस्कंदपुराणेपठ्यते सप्तमीसंयुताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंद्विजोत्तम प्राजापत्यंद्वितीयेह्नि
मुहूर्त्तार्द्धंभवेद्यदि तदाष्टमासिकंतेयंत्प्रोक्तंव्यासादिभिःपुरेति तृतीयप्रकारेपरेद्युर्नक्षत्रवाहुल्येप्यष्ट
अ॰प मीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्यात्रोक्तंभवति साचपद्मपुराणेनिवक्तिते पूर्वविद्धाष्टमीयातुउदयेनवमी
दिने मुहूर्त्तमपिसंयुक्तासंपूर्णसाष्टमीभवेत् कलाकाष्ठामुहूर्त्तापियदाकृष्णाष्टमीतिथिः नवम्यां
सैवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहीति तदेवंजन्माष्टमीभेदाजयंतीभेदाश्चनिरूपिताः तत्रजयंतीभेदेषू
पवासदिनेयदिसोमवासरोबुधवासरोवाभवति तदाफलाधिकंभवति तदुक्तंपद्मपुराणेव्रतयोनिर्गता
नांतुव्रतत्वेनाश्रितंनरैः येःकृताश्रावणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविशेष
तः किंपुनर्नवमीयुताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेति स्कंदपुराणेपि उदयेचाष्टमीकिंचिन्नवमीसकलायदि भवे
त्तुबुधसंयुक्ताप्राजापत्यर्क्षसंयुता अपिवर्षशतेनापिलभ्यतेयदिवानवेति विष्णुधर्मोत्तरेपि अष्टमी
बुधवारेणरोहिणीसहितायदा भवेत्तुमुनिशार्दूलकिंकृतैर्व्रतकोटिभिरिति यथोक्तरूपायाविद्धिनतिथावुपवा
संकृत्वापरेद्युःपारणेनोपवासंसमापयेत्तत्पारणीकर्मसमाप्तावित्यसमाधानेनिष्पन्नः पारणेदृष्टायद्यप्य

१८१

अत्र तिथ्यर्धं तिथ्यौ नक्षत्रे च न भोक्तव्यमिति

माध॰ सोसमाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकत्रयस्थापि योगात् पंकृजादित्युक्तं तत्सोऽयमर्थो
८८ द्रष्टव्यः तथा च चतुर्थ्युपवासे चरमांशे भोजनमभिधत्ते । अंगत्वेनोपवासविधिवाक्ये श्रुतितिथ्यंते च पारणवि
तिविधानात् स्वर्गान्तेऽवश्यं पारणं प्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासांगतिथिनक्षत्रयोर्मध्ये निषेधः क्रिय
ते न तु पारणं नाम किंचिदपूर्वं विधीयत इति चेन्मैवं तथा सति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्तेर्द्वि
र्भोजनस्य वर्जने भोजनशब्दस्तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां मुख्यार्थो बाधितः स्यात् किं च यदि
पारणमंगं न स्यात् तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत तद्विधानं च ब्राह्मणवचनेन प्रदर्शितं केवलेन समर्थ्यते सेकृदवि
षमेषा मेद्धास्त्रयो पारयेत्कृत्य अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुंक्ते न दोषकृदिति अतः पारणस्यावश्यकत्वात्
तिथिवलात् पारणस्यांगत्वं द्रष्टव्यं अत एवादित्यपुराणे पारणे तीव्रनैवेद्यं व्रतान्ते तद्विशेषजनित्यम
समाप्तव्रतेन रखैनैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति तच्च पारणमुपवासदिनात्परेद्युरिति पूर्वोक्तेर्व्रतेष्वयं उपवासेषु सर्वे एम॰
षु पूर्वेद्युर्पारणं भवेदिति देवलस्मरणात् एवं सामान्यतः पूर्वोक्ते पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादमतिथि
नांते च पारणमित्यभिधीयते शुद्धाधिका पारेद्वे घने न जयंतीयोगः उपवासविनयंतीयोग इत्येतयोः परस

योः पूर्वेद्युस्तत्रोपवासविधानात्परेद्युः केवलतिथिक्षयित्वेन नक्षत्रयोर्वासद्भावात्तदंते पारणविधिः तथा शुद्धा
धिका विद्धाधिकयोरुक्तयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगः तदा परतिथावुपवासविधानात् पारणदिने
तिथ्यभावेऽपि कदाचित् नक्षत्रावशेषसंभवात्तदंते पारणं विधीयते तिथिनक्षत्रस्य वात्रौषकाले पारणं ब्र
ह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् हन्यात्पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फ
लं तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणं तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति सोऽयं पारणपि ति
थिनक्षत्रनियमः तिथिभांते च पारणं अन्यथा पारणे तु व्रतभंगमवाप्नुयादिति तिथिभांतस्त्वद्विविधः
उभयांत एकतरांतश्चेति दिनद्वयेऽजयन्तीयोगवत्यौ शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्तत्रयं ना तिक्रा
मति तिथिक्षीणा तु पूर्वेद्युः तत्रोपावर्तेत पराकृदावित्यत्र शास्त्रानुसारेण परेद्युः समाप्यते तत्र परदिने च स
माप्येत तदा नाम तिथान्ते च पारणं कुर्यात् उभयांतस्य मुख्यत्वात् यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न
क्षत्रसमाप्ती या रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् तथा च ब्रह्मवैवर्ते सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते अन्य
था पुण्यफलहानिः स्यादृते धारणपारणमिति अन्यतिथ्यामारात्रौ नाम संज्ञे जन्मोत्सवे तु नामसे पारणं कुर्वं

माध· स्तामसीति तिमश्कृत इति दिवा पारणं कुर्वन्नपि नाष्टमीं नेतां यां कुर्यान्नाएकृतनांतस्याप्यभावाद्रौ त्राष्टमी
९७ मतिवात्यरोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कार्यं अत एव नारदीये तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा
भवेत्पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्न कस्यसंक्षयः संयोगे केचिदत्राहि मन्त्रे कोपिविपद्यते तत्रैव पारणं कुर्या
देवं वेदविदो विदुरिति एवं च एकैवनिशीथजयंती योगवत्यां विद्धाधिका या पारणदिने तिथि भांते वहुधा सि
माव्यते अष्टम्युभयांतएकतरांते वा एत्रानेकतरांते उभयांते नेति तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्यते नि
श्यर्क्षयोर्यदा छेदो नक्षत्रांतमथापि वा अर्द्धरात्रेपि वा कुर्यात्पारणं त्वपरेहनीति दिवसे यद्युभयांतस्त
दा पारणमिति मुख्यः कल्पः नक्षत्रांतमित्यनेनैकतरांते तत्त्वं विवक्षितं सोयमनुकल्पः यदि रात्रौ निशीथा
देवांगुभयांतएकतरांते वा भवति तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभवाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्ध
त्वाद्वाधो तत्राप्युपवासश्राद्धो पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते अर्द्धरात्रेपि वा कुर्यादिति ननु पारणेष्टम्यं राम·
तस्य व्रतीस्पृशलोमस्त्वेपि रोहिण्यंते नवतीसमर्गदः यामाः कात्यायनः शोक्ताः युगपानसन्तुसंयुताः त्रि
८ संते पारणं कुर्याद्विनाश्रवणरोहिणी मितिस्मरणात्तामेवं नक्षत्रेक्ष्व तुर्यैणमिति प्रत्यवायस्यादात्तत्तत्ता

त् तस्माद्विनाश्रवणरोहिणीमितिवचनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पविषयं वेत्यवगंतव्यं अ
ष्टम्या स्तु तिथिनक्षत्रयोरुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणे पारणे न दुष्यति तिथ्यंते वो
त्सवांते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति स्मरणात् इति जयंतीनिर्णयः अथ नवमीनिर्णीयते सा च विधिनि
षेधरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्धैव ग्राह्या तद्विधिस्तु युग्मादिगणस्तिवर्गं श्रेयोर्थेति प्रपतेते पद्म
पुराणेपि अष्टम्या नवमीविद्धा नवम्या चाष्टमीयुता अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिरिति भवि
ष्यत्पुराणेहार त्रीकृतेपि नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नवमी तथेति निषेधस्तु स्कंदपुराणे भिहितः
न कार्या नवमी तात दशम्या तु कदाचनेति विधिनिषेधाववुभावपि व्रतेकैर्वर्त्तेर्दर्शितौ अष्टम्या नवमी
विद्धा कर्त्तव्या फलकांक्षिभिः न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या तु कदाचनेति सेयं नवमी भविष्यत्पुराणे नो
दुर्गाव्रते तोदोदृष्टव्या ननु कृष्णतृतीयायाः पूर्वविद्धत्वेपि मुक्त्वा नवमीपरविद्धा स्कंदमुक्तं पक्षेति विग्रोत्वा
यस्यामभ्युदितो रविरिति वचनात्कथमेवं पूर्वोक्ते मुवचने पुर्दशमीविद्धा स्कंदसा सा निषेधात् ननु तस्या नि
षेधस्य सामान्यरूपत्वात्कृष्णपक्षे संकोचोस्त्विति चेत् न असंकोचे हेतोर्भावदुर्बलत्वात्साधिसामान्यरूप

मा.ध.
९८

तात्तस्मात्तस्योरुन्नयोरपि पूर्वविद्धैव ग्राह्या एवमनवमी तु चैत्रव्युदस्तनवमी पुनर्मुहूर्तमात्रापि सेवम
ध्याह्नयोगान्मध्याह्नयुपपत्तमात्रेनेवेत् नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः उपोषणं नवम्यां वै द
शम्यां पारणं भवेदिति वचनादष्टमीविद्धा सर्वत्रापि नोपोष्या इति नवमीनिर्णयः ॥ अथ दशमी
निर्णीयते तस्यां च तिथ्यंतरवद्वेधोपायेषु गतानि तिथ्यंतरे तु का विद्धैवविद्धा ग्राह्या का
निवृत्तविद्धा ननु तया दशम्यां किं विशिष्टमस्ति एतदेवाति प्रसज्ये पारमाह संपूर्णा दशमी ग्रा
ह्या परया पूर्वया वा युक्ता तद्दूषिता मत्स्यपुराणोक्तिः सा सर्वतो मुखीति यथा शेषपूर्णा दोषवर्जिता तथा
विद्धापि प्रतिपत्तिर्मुखा कार्या शेतिथ्ये पुलेपुरुषमुक्ते दशम्या सूलायमो ह्यभयोरपि मुखत्वात्
त्यत्समभयत्र समाने पर्वस्थिते मत्येत्रेदं विसतो किं पुरुषेच्छया पूर्वोत्तरविद्धयो रन्यतरा ग्राह्या किं वा
नियामकं शास्त्रमस्तीति तत्र न तावदिच्छैव किं वित्यज्यामः प्रस्तुतसर्वतोमुखत्व कथनात् पूर्वोत्तरवि   एम०
द्धयोरुभयोः समबलत्वेन प्रतीयते अतो व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेत्या दिवदेच्छिको विकल्पो वगंतव्यः
न चाष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो न युक्त इति शंकनीयं गत्यंतराभावेनादोषग्रस्तस्याप्यवश्याश्रयणीयत्वा

पृ२

त्तदुक्तमाचार्यैः एवमेवोष्टदोषोपि यद्व्रीहियवबाक्ययोर्विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति तस्मादै
च्छिको विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः अस्त्यत्र वचनं व्यवस्थापकं तथा च मार्कंडेयः शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्यु
दितो रविः कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति ननु नैतेन वचनेन पक्षभेदेन विकल्पो व्यवस्थि्तः
तथा सति दोषाष्टकस्यानारंभकत्वात् ऐच्छिकविकल्प एव कुतो न स्यात् किं न अत इति चेत् मैवं सति व्यवस्थापके
ऐच्छिकविकल्पस्य दोषाष्टकस्य अप्रसक्तत्वात् ननु तर्हि अत एव समर्थ्यते ऐदाशीने तु ग्राह्या त्वार्थे पुरुषेच्छानियामिकेति ननु पक्षभेदे
न व्यवस्थानुपपन्ना स्कंदपुराणे पूर्वविद्धा या पर्वयात्वेनाभिधाना दशमी नैव कर्तव्या सदुर्गा दिने गम
नमिति सदुर्गा नवमी मिश्रा मैवं सहसपूर्वविद्धात्वाभिकोरु पूर्वया परया चावेति परविद्धाभिधानस्यानिरव
काशत्वप्रसंगात् नवमी मिश्रत्व वचनेन तु कृष्णपक्ष चरितार्थी ननु परविद्धा निषेधो ब्रह्मवैवर्ते त्यतो प्रति
पत्संचमी भूता सावित्री वट पूर्णिमा नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुता इति कूर्मपुराणेपि नैदा विद्धा
तु पापूर्णाद्दिहार्द्दशी मकरोरिशता यत्पुण्यानामष्टवंद्दात्र एता वेदनिष्फलाः स्मृता इति अत्रैकादश्या दशामिलाद
शम्याश्च पूर्णत्वादेकादश्याविद्धा दशमी निःफलेति गम्यते वादे अपमादिनिषेधः पूर्वोक्तव्यो यतः केवले

मा०भ० पक्षद्वयगतया योजनीयः तस्मात्सर्वोत्तरविद्धैवोर्द्ध्वाग्न्योः पक्षभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या इत्येकादशीनिर्णयः

९९ अथैकादश्यां निर्णीयते तत्रैकादश्यामुपवासो दानादिकं चैत्युक्तं यद्यपि तथाप्युपवासो जन्मेतावन्नित्य

काम्यरूपः हेतुत्वं वक्तस्याद्विविधप्रमाणवलादवसीयते उपवासविधिवाक्येषु नित्यत्वश्रवणादेकादश्यादी

नां नित्यफलसाधकानां स्मरणान्नित्यत्वसिद्धिः तानि च साधकानि संक्षेपेण लिख्यन्ते तानि नित्यस्यायां

वरायामेकादश्यां विरतिर्भुक्तेरिद्धितुल्या तिक्रमे दोषश्रवणात् त्यागदोषस्मरणात् फलाश्रवणेऽपि सप्राप्तवानन्नित्यमि

ति कीर्तितमिति अत्र च नित्यत्वादाति न्यायेन नित्यत्वसाधकानि नित्यत्वं शुद्धरात्र्यादेनं गारुडपुराणे उपोष्यैका

दशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति सदाव्रतमुक्तं सनत्कुमारसंहितायां एकादश्यामुपोष्यायां पक्षयोः शुक्लकृष्ण

योरपीति यावदायुः व्रतमुक्तं विष्णुरहस्ये द्वादशीनियमोऽत्र व्याप्यायां नरायुः सुकृत्सितमिति आग्नेयपुराणे

ऽपि उपोष्यैकादशी राजन्याबुदायुः सुकृतिमितीति अतिक्रमनिषेधः कात्यायनः स्मृतौ एकादश्यामुपवसेन्नक

दाचिदतिक्रमेदिति विष्णुनापि एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः इति अकरणे दोषमाह सनत्कुमा रम०

रः नकरोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं सनातनरकं याति रौरवं तमसावृतं एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ यो भुङ्क्ते म

न्दचेतनः प्रतिमासेस भुङ्क्ते तु किल्बिषं त्वादि विद्भुतमे निष्कृतिर्नैव पश्यामि धापर्यमेतदब्रवीन्मनीषिभिः एकादश्य

न्नकामस्य निःकृतिः कापि नोदिता मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ घातेनैव नैव व्रजेत एकादश्यन्नकामस्य पितृभिः

सह मज्जतीति नारदीये यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवा

सरे तानि पापान्युपाश्नाति त्वेशास्त्रे हरिवासरइति स्कांदे मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा एकादश्यां

तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपीति अकरणादुपवाससमापने विरोधमुक्तो विष्णुरहस्ये सम्मान्य विधानेन द्वादशी

नं व्रतमुत्तमं तस्य भंगं च कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः न समापयते तस्य

गतिः पापीयसी भवेदिति नारदीयेऽपि द्वादशीव्रतमारभ्य व्रतभंगं करोति यः द्वादशेऽपि व्रतं तस्य निःफलं त

स्य नाशयत इति अत्यागदोषनारसिंहे विष्णुरहस्ये परमापदमापन्नो हर्षेण समुपस्थिते सूतके मृतके चै

व न त्यजेद्द्वादशीव्रतमिति फलान्यश्रवणं च केषुचिद्वचनेषु विस्पष्टं तत्र कात्यायनः एकादश्यां न भुञ्जीत

पक्षयोरुभयोरपीति स्कांदेऽपि उपोष्यैकादशीसम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति कूर्मपुराणेऽपि वदंतीह पुरा

णानि भूयो भूयो वरानने न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरइति वीप्सामाह सनत्कुमारः पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेका

न भोक्तव्यं

माध॰
१०० दश्यामुपोषणमिति नारदोपि नित्यं नक्तं समाप्नुते नैवेनैर्विष्णुपरायणैः पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपा
षणमिति तदेवैनित्यत्वमाशादिभिर्हेतुभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धं काम्यत्वं च सायुज्यादिफलश्रवणादव
गम्यते तदुक्तं विष्णुरहस्ये यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान्संपदमात्मनः एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयो
रपीति कूर्मपुराणेपि यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयो
रपीति कात्यायनः संसारसागरोत्तारणमिच्छन्विष्णुपरायणः ऐश्वर्यं संततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यदिच्छति ए
कादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति स्कंदपुराणेपि यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिं चात्यंतदुर्लभां ए
कादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति नारदोपि एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते स्वर्गमोक्षप्रदा
त्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी सुकलत्रप्रदा त्वेषा शरीरारोग्यदायिनीति तदेवं फलश्रवणात्काम्यत्वमपि सि
द्धं ननु काम्यत्वमनित्यत्वं च असति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वा
भ्यां द्वैरूप्यांगीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्येतेति नायं दोषः खादिरत्ववदुभयरूपोपप एम॰
त्तेः तथाहि खादिरो यूपो भवतीति नित्यः खादिरो विहितः खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति तस्मिन्ने

200

वक्रत्वो काम्यत्वेनानित्यः खादिरो विहितः तत्र यथा प्रमाणद्वयसंबंधादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमंगी
कृतं तद्वदत्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावादुपवासस्य द्वैरूप्यं किं न स्यात् ननु विषमो दृष्टांतः नित्यः खादिरः क्र
त्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः उपवासस्तु नित्योपि पुरुषार्थ एव तस्य खादिरवत्क्रत्वंगत्वबोधकप्रमाणाभावा ९
त् अस्ति वैषम्यं प्रयोजकं तु द्वैरूप्ये प्रमाणद्वयमस्ति वा सत्तु प्रकारेण प्रमाणद्वयस्य द्वैरूप्यसाधकत्वो
पपत्तेः तथा च सूत्रे एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वै
रूप्यमविरुद्धं यद्वास्तु खादिरस्य सदृष्टांततोपक्षितस्तत्राग्निहोत्रादिर्दृष्टांतोस्तु तस्य नित्याग्निहोत्रं क्रत
र्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात्तस्य नित्यत्वकाम्यत्वे चावगम्येते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति
नित्यत्वावगमकं वाक्यं अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति च काम्यत्वावगमकं तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावे
न केवलपुरुषार्थत्वेपि अग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति न च प्रयोगैक्यात्कर्म्मै
८ क्यात्तदभावेनैकस्यैककर्मणः सतः प्रयोगभेदाद्वैरूप्यं प्रयोगभेदश्च यावज्जीवनाधिकरणे निर्णीतः तस्य
चाधिकरणस्य संग्राहकाविमौ श्लोकौ भवतः यावज्जीवं जुहोतीति धर्म्मः कर्म्मणि पुंसि वा कालत्वात्कर्म्मध

209

भा॰ध॰ र्मीतः काम्यएवः प्रयुज्यतां नयावज्जीवनं तेननिमित्तविभागतः काम्यः प्रयोगो नित्यस्यायावज्जीवप्र
१०१ योगातइति अयमर्थः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामइतिकाम्याग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यांतरं चा/कृतं या
वज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र संशयः किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारांतरं चोद्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे
गुणविधिरिति तदर्थमर्थांतरचिंता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः उत पुरुषधर्मइति यावज्जीव
मित्यनेन पुरुषायुषपरिमितः कालोभिधीयते काम्येनचाग्निहोत्रेणकालविशेषोनाकांक्षितः तस्य च का
लस्यानेनसमर्पणादयं कर्मधर्मः तस्माद्गुणविधिः तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोगएव कर्तव्यः न तस्य
नित्यप्रयोगइति प्राप्ते ब्रूमः यावज्जीवशब्दोनकालस्य वाचकः किं तु लक्षकः वाच्यार्थस्तावज्जीवनं
तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति प्राणधारणमभिधत्ते न तु कालं प्राणधारणं
च पुरुषधर्मः कालस्य तदसंभवात् तेन स्वर्गकामेन यावज्जीवनमपि किंचिन्निमित्तं तस्मादध्रुवानंतरवी राम॰
त्ता तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः काम्यश्च प्रयोगस्तयोरभिधेते इति सि
द्धांतः अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपनामस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चाला

नन्वेकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्तृभेदेन वा विनायोगो प्रयोगोनसंभवतः न चात्र कालभेदः संभवति नि
त्यकाम्योपवासयोर्हि एकादश्यामेव विधानात् नाप्यत्र कर्तृभेदोस्ति यद्यपि काम्यं परित्यज्य के
वलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि काम्यमनुतिष्ठासुनानित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात् अतः केवलं कालेनका त्या
च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते नायं दोषः विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुतिष्ठतः प्रयोगद्वय
सिद्धेः तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकौ श्लोकौ भवतः विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विः प्रयोगो यथा सकृत्प्र
योजनविभेदेन प्रयोगोपि विभिद्यते श्राद्धार्थभुक्त्याद् तृप्तिः स्यात्तद्विद्यार्थिनाश्रमस्तथा अनित्यानित्यसंयो
गउक्तिर्यावाद्विरिमतइति अयमर्थः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाश
केनेति श्रुतिवाक्येन यज्ञादयः परमात्मविविदिषायां विहिताः गृहस्थाश्रमधर्मत्वेन तु यज्ञादीनां सर्वत्र
तिस्मृतिषु प्रसिद्धं तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विः प्रयोगः उत सकृदिति तत्र प्रयोजनभेदात्प्रयोगभेद इतिपू
र्वः पक्षः निमंत्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणस्य भोजनस्य द्वे प्रयोजने अन्यकर्तृके श्राद्धनिष्पत्तिः स्वतृप्तिश्च
न च द्विर्भुज्यते तद्वद्धा विद्यार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिकर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति न चानित्यानित्यसंयो

मा.ध. गाविनो यद्वै तादृशे ब्रह्मकूर्चेन तदुपपन्नेः कृत्स्नफलमुपादितं तस्मात्सकृदेव प्रयोग इति एवमत्रापि सकृदेवोपवासं
१०२ कुर्वतः काम्यप्रयोगेण नित्यप्रयोगस्यैतदुभयं सिध्यति ननु सकृदनुष्ठानेनानेककार्यसिद्धिर्दृष्टा भवति ने
त्रेण वा प्रसंगेन वा तथा पर्वणि दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजप्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन
प्रधानानां योगेनोपकारः सिध्यति तदिदं तंत्रं बहूनां स्वार्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिनामनुतंत्रमध्यपातितः पशुपुरो
डाशयागस्याप्युपकारः सिध्यति सोयं प्रसंगः एवं सति प्रकृतेपि तंत्रप्रसंगयोः कतरस्योपादानमिति चेत् प्रसं
गस्येति ब्रूमः काम्यप्रयोगेनैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथाच स्मृतिः काम्येपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्र
संगेनोभयात्मकत्वतः इति तदेवमेकादश्युपवासस्य नित्यत्वकाम्यत्वलक्षणं द्वैरूप्यं विरोधाभावान्न द्वैरूप्यमभ्यु
पेयमिति स्थितं अथैकादश्युपवासांगतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीविधानं निरूप्यते स च वेधो द्वि
विधः अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पंचपंचाशन्नाडीविधिरुक्ता तत्रारुणोदयवेधो भविष्यत्पुराणे स्मृतिः अ रामः
रुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति ~~दृश्यते सा विद्धैकादशी~~
~~तत्र पापमूलमुपोषणमिति~~ अरुणोदयवेलायां दशमीयोगो भवेद्यदि दुष्टं तत्तु प्रमत्तेन [illegible] गांधारी तनयाधिपेति गा

२०४

रुद्रपुराणेपि दशमीवेधसंयुक्तो मा रिस्यादरुणोदयः नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिने चैकादशीव्रतमिति अरुणोदयस्य
प्रमाणं स्कंदपुराणे उक्तं उदयात्प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय इति तस्मिन्नरुणोदये वेधः बहुधा
तेन प्रश्नोत्तराभ्यां स्कंदेनैवं निरूपितः कीदृशास्त्र भवेद्वेधो योगो विद्धः कीदृशः योगावेधौ समाचक्ष्व यायां ह्युप
मुपोषणं चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः चतुष्टयविभागोत्र वेधादीनां किलोदितः अरुणोदयवेधः
स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयं अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः महावेधोपि तत्रैव दृश्यतेऽर्कोन दृश्यते तुरी
यस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सतीति अयमर्थः वेधातिवेधमहावेधयोगाख्यं चातुर्विध्यं उपवासस्य दूषकाः तत्र
रवेः प्रभासंदर्शनात्पूर्वं सार्द्धघटिकात्रयमेकादशी व्याप्य ततः प्राचीने घटिकार्द्धे अरुणोदयसंबंधिनि दश
मी सद्भावे वेध इत्युच्यते यदा घटिकाद्वयमुपरितनमेकादशी व्याप्य पूर्वं तु घटिकाद्वयं दशमी व्याप्नोति तदानीमति
वेध इत्युच्यते यदा सूर्यस्य दर्शनसमये हि कालमेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक्तनं कृत्स्नोप्यरुणोदयकालो दशमीव्या
दशमा प्तस्तदा महावेधः यदा सूर्योदयस्य स्पष्टत्वे सति [illegible] एकादशी प्रवर्त्तते ततः प्राच्यां मुहूर्तवेलायां दशमी विद्यते तदा
योगाख्यो वेधाभिधेयो दोषो भवति स च वेधाख्ययो[illegible] भवतीति अरुणोदयात्पूर्वमपि यदि मध्यरात्रा

२०५

मा·ध· नैतीस्वामीकलाविंघेतन्नद्दानोपवासस्तदभावेतूपवासः कर्त्तव्योनयाचस्मृतिः अर्द्धरात्रात्परमत्र एकादशीमुप
१०२ लभ्यते। तत्रोपवासः कर्त्तव्यो कर्तुं वेदस्वामी कलेति अतो यथानिर्दिष्टम्पंस्तिर्योऽन्योपि कश्चिद्वेधो नास्तीति चे
त् मेवं अर्द्धरात्रवेधोपि मदावस्तित्तद्रांकमुक्तवक्तव्यमरुणोदयवेध इति वक्तुं अर्द्धरात्रवेधउपन्यस्तो ननु
वेधाभिधानमेण तदेव वत्सोवंदर्तिनोनकेनस दीहितं अर्द्धरात्रेतुकेपांचिद्रगाम्यो वेधउच्यते अरुणोदय
वेलायांनावकाशो विचारणे कपालवेधइत्याहुराचार्याये इह शिशिष्याः नतन्ममतंयस्मात्त्रियामा एत
।ष्यतइति यएते वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्वमभिहितास्तेसुव्रता अरुणोदयवेधश्चतुर्विधोदयवेधः
तंचोदयवेधंकाण्वोप्याहोदयेमोपारिविद्वादशाम्येकादशी परा दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशास
मनइति स्मृत्यंतरेपि दशम्याः प्रांतमादाय यद्दोदेतिदिवाकरः तेन स्पृष्टा हरिदिनं स्वं जनाः प्रभुरिति
ति पंचरविनाडीवेधस्तरुणोदयमाहुरकीर्तितः नाशाह्वात्रनाडीभिर्दिकृपंचस्वरोपिसत्तया भूतोद्धादशना
डीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमिति तदेवं वेधत्रयं निरूपितं तत्र पंचदशनाडीवेधस्य वेधांतरस्य च निषेधव्यवस्था राम॰
नितांमरात्रिना सर्वप्रकारैर्वेधायमुपवासस्यदूषकः सार्द्धसप्तमुहूर्तसत्वेधोमवाधते व्रतमिति सर्वप्रका

२०६

स्त्रांशेनकलाकाष्ठादयोवेधातिवेधादयो वागत्संते नात्रतिथ्यंतस्त्रिमुहूर्त्तस्तवेधेपिसितंकिंतुलवकलाद्यै
रिकमेवियपीवृत्तंतदुक्तंनारदीयेन वेधेपिविद्धे द्वादश्येकादशीत्यजेत् सुरामाविदुनास्पृष्टंगांगंभद्रवनि
मेमिति।स्कंदपुराणेपि कलाकाष्ठादिनायेवद्दृश्यते स्वामीविधौ एकादशीं न कर्तव्यं व्रतं राजन्करान्वनेति स्मृ
त्यंतरेपि कलार्द्धेनापिविद्धा स्यादशम्येकादशी यदि तदाप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति सौ पंक
ला काष्ठादिवेधोऽरुणोदयसूर्योदयसमानः तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः तत्र गारुडपुराणे विस्म
दृमन्नगाम्पतीरस्त्रामीतेषसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिने कादशीव्रतमिति वैष्णा
नसपंचरात्रादिवैष्णवागमानंभिदीक्षांप्राप्तो वैष्णव अतएव स्कंदपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितं परमाप
दमापन्नोहर्षे वा समुपस्थिते नैकादशींत्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी समात्मा सर्वजीवेषु निजा
चारादविप्लुतः विष्ण्वर्पिताखिलाचारः सहिवैष्णव उच्यतइति। विष्णुपुराणेपि नचलतिनिजवर्णधर्म
२ तोयः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे नहरतिनचहंति किंचिदुच्चैः सितमनसंतमवैहिविष्णुभक्तमिति
यद्यप्यंकगुणसंपन्नो वैष्णवेनदीक्षां प्राप्तोपस्तेप्रतितिथि वेनिर्णीतिव्या एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधव

२०७

मा.च. तिथिवृद्धा चेति तात्रैव धयती सर्वं प्रात्यान्यात् तद्दिने काद्शीव्रतमिति गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषे
१०४ धात्। विशेषतस्तु संपूर्णकादिभेदेन प्रतिषेधाद्दूष्यः। मएतेनैव धातिवेधमहावेधयोगाख्या दोषाः दू
र्वमुक्तास्तेषु सत्स्वेकादशी संपूर्णत्वे संदिग्धसंपूर्णसंकीर्णनामभिर्व्यवह्रियते अरुणोदयस्य प्रथमे
घटिकायां दशमीसद्भावो वेध इत्यन्यः स्वल्पविधः घटिकामात्रं भेदात् तस्य घटिकायां दशमीवृत्ति
भेदात् तत्र प्रान्तिमा वेदशमी पुण्यैकादशी संपूर्णेत्युच्यते उक्तस्य घटिकावन्निर्दशमीसद्भावयुक्तैका
दशी संदिग्धा अरुणोदयप्रथममुहूर्ते दशमीव्याप्तिरीतिविधात्तदुर्येतेकादशी संयुक्तेत्युच्यते सूर्य
मंडलदर्शनसेदहवेलायां दशमीसद्भावो महावेधस्तद्युक्तैकादशी संकीर्णेत्युच्यते ता एताः संपूर्णकादश्य
श्चतस्रो पित्यान्याः तथा च गोभिलः अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता संपूर्णैकादशीं तां तु मो
हिन्यै दत्त्वा विभुरिति गारुडपुराणे उदयात्प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा संपूर्णैकादशी नाम एम.
वर्ज्येद्धर्मसंदेहयोः आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका संकीर्णैकादशी नाम मत्वा ज्या धर्म्मफलेप्सु
भिः पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति यद्यपि पूर्व
४ संदिग्धैकादशी नामधेयपि धर्मकांक्षिभिः उदयात्प्राङ्मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ...

त्रैविध्यवाक्ये सार्धत्रुघटिकात्रयमित्युक्तं अन्ततु संदिग्धैकादशीनाके त्रिघटिकेत्युक्तं तथा पिने तावता वेधस्मृत्यपि
राधः श्रोकनीयः न्यायुक्तत्वस्य विस्तरामिविध्यात्यागपरत्वात् तदेवं सामान्यनिषेधाभ्यां प्रतिषिद्धत्वात्तु एण्ड
यविद्धैकादशी वेधवेन पीत्याज्या यस्याः पाणसंज्ञकस्य तु घविधस्तस्यात्याज्यत्वमर्थात्सिद्धं अरुणोदयवेधो
विषयदोन्यैः तत्त्वा तत्कुमुवन्यत्स्यत्र पौदयवेध इति वचनत्त्र कम्पं योर्लक्षणं मेवोदाहृते पातु चतुर्विधवेधर
हिता त्वेऽद्धैकादशी हि साद्विविधा न्याधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति अधिक्यं च त्रिविधं एकादश्याधिक्यं द्वादश्या
धिक्यमुभयाधिक्यं चेति त्रिधा व्यंतेयु पक्षे प्रारुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशी परित्यज्य परेद्युरूपवा
सः कर्त्तव्यः ४ तत्रैकादश्याधिक्ये नारदस्त्वाह संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी द्वादश्यां लंघनं कार्यं
त्रयोदश्यां तु पारणमिति स्मृत्यंतरेपि एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा पुण्यं क्रतुशतं तस्योक्तं त्रयोदश्यां
तु पारणमिति विष्णुरहस्येपि एकादशी कलाप्याप्यायेन द्वादश्युपोषिता तुल्यं क्रतुशतं तस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पा
रणमिति द्वादश्याधिक्ये व्यासस्त्वाह एकादशीमदालुप्तापनतो द्वादशी भवेत् उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छे
त्परमं गतिमिति उभयाधिक्ये भृगुराह संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा तत्रोपोष्या द्वितीया तु परा

१२

२ वेधवद्दीक्षायुक्तानामेकादशीनिर्णीता अथ स्मार्तवैष्णवदीक्षितानां पंचरात्रादिदीक्षारहितानामेकादशीनिर्णीयते [illegible]

मा.ध. द्वादशी यदीति नारदोपि संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदीति स्कन्दपुराणांत-

१०५ रेपि एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति उभयाधिक्ये हिता

यां तु शुद्धायामनेकोपि संदेहोस्तीति तत्र वचनप्रमाणं स्थितं सत्पुरुषवेधः स्मार्तानुष्ठानविषयतेने

परिशिष्यते। अतएव स्मर्यते अतिवेधा महावेधा ये वेधाः कलिचिह्नताः सर्वेष्वेव धा विशेषाने वेधः सूर्योद-

येमतइति एवं च सति सूर्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधाभिद्यते शुद्धा विद्धा चेति तत्र शुद्धापि एवं चतुर्धा

रोभेदाभवेति एकादश्याधिक्ये द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्ये ~~चैकादशी द्विधाभिद्यते शुद्धा~~

~~विद्धा चेति तत्र शुद्धायाश्चत्वारो भेदा भवेति एकादश्याधिक्ये द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधि~~

क्यं चेति एवं विद्धायामपि चत्वारो भेदा द्रष्टव्याः शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वादश्यां स्थितायां नुपवासयोग्यतामाह

वसिष्ठः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् उपोष्ये द्वे ति-

थी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कांदपुराणे दर्शिता प्रथमेहनि संपूर्णा व्याप्या- राम०

होरात्रसंयुता द्वादश्यां च तथा तात तस्यां पश्चात्पुनरेव च पूर्वां कामाः गृहस्थाः कुर्युः यतिभिश्चोत्तरा कार्येति एतच्च प-

रीक्षाद्वित्वप्रभावविषयं तथाच स्कन्दपुराणांतरे पुनः प्रभातसमये घटिकैका भवेद्यदि अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थ-

आश्रमवासिनां विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति गारुडपुराणेपि पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भ-

वेत् अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति पुराणांतरे एकादशी

यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा पुत्रपौत्रकलत्रार्थी त्रयोदश्यां तु पारणमिति एवमेकादश्याधिक्ये पक्षयोर्द्वयोर्व्य-

वस्थाभिहिता द्वादश्याधिक्ये परेद्युरुपवासमाह नारदः नैवैकादशी विद्धा द्वादशी परतः स्थिता उपो-

ष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति स्कांदेपि शुद्धा पञ्चदशमाहिना समक्षीणाधिकोत्तरा एकादश्यामुपव-

सेन्न शुद्धां चेत्सर्वामपीति द्वयमि वेधरहिता शुद्धैकादशी परेद्युरुदयात् ईर्नास्ति किंतु द्वयेपि समा ततो न्यूना वा

द्वयोरपि पक्षयोर्द्वादश्यां परेद्युरुदये समा न्यूनाधिका वा भवति तत्र सर्वत्र शुद्धैकादश्युपोष्या न तु विद्धेति सर्वैः

द्वादशीमुपवसेदित्यर्थः एवं च सति प्रवर्तते द्वादश्याधिक्येपि एकादशी समस्त न पौरस्त्यत एतत्द्वयमेव पोष्या

इत्युक्तं भवति उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुडपुराणे दर्शितः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा तत्रो-

पोष्या परा पूर्वा परतो द्वादशी यदीति वाराहपुराणेपि एकादशी विष्णुना चेत द्वादशी परतः स्थिता उपोष्या द्वा-

मा॰ध द्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमं [redacted] पदमिति सत्यंतरेपि संपूर्णैकादशीमत्र प्रभाते पुनरेव सा देवसी
१०६ चतुर्योदशपाघटिकैकापिदृश्यते पूर्वस्तोपि परांकुर्वीत दशमीनोपवसेत्तदा पूर्णाप्येकादशीत्याज्यावर्द्धते द्वि
तयंयदीति एवंमेकैकाधिक्येद्वितयाधिक्येपिनिर्णयोदर्शितः अनुभयाधिक्येतुनास्तिसंदेहः इतिशु
द्धायांचत्वारोभेदाव्यवस्थापिताः अथविद्धायांचत्वारोभेदाव्यवस्थाप्यंते तत्राप्येकादश्याधिक्यएवंच
द्वियत्योर्व्यवस्थाद्रष्टव्या तदाहप्रचेताः एकादशीविद्धाचेत्स्यु कुर्यात्सविशेषतः उत्तरांतुयतिःकुर्यात्पर
वामुपवसेद्गृहीति नचैतद्वाक्यंशुद्धाधिक्यविषयतार्थमितिशंकनीयम् बाधकाभावेनविद्धाधिक्येपितद्व
नप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् द्वादश्याधिक्येपरेद्युरुपवासः तदाहव्यासः एकादशीयदालुप्तापर
तोद्वादशीभवेत् उपोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमांगतिमिति शुभाश्रोदेवरामीमिश्रास्तथासरतोहृध्यमा
सयाततिथावत् उभयाधिक्येपिपरेद्युरुपवासः तदुक्तंभविष्यपुराणे एकादशीविष्णुयुक्तावर्द्धमाना एम॰
वर्जयेत् क्षयमार्गस्थितेसोमेकुर्यात्तत्रमीप्सुताःमिति उभयानाधिक्येतुनैवास्तिसंदेहः कोपंतएवांवा
तं नचविद्धत्वादस्तिसंदेहइतिवाच्यम् असतिकौंतरविद्धायान्त्रप्युपोष्यत्वात् तथाचविष्णुरहस्यम् ए

कादशीभवेत्काचिद्द्वादश्यादूषितातिथिः वृद्धिपक्षेभवेद्दोषः क्षयपक्षेतुपुण्यदेति इतिविद्धाभेदाव्यवस्थापिताः
अत्रशुद्धाविद्धयोरुभयोरप्येवंनिर्णयसंग्रहः एकादशीद्वादश्योरुभयोरपिवृद्धौपरेद्युरुपवासः द्वयोरप्य
वृद्धौपूर्वेद्युः एकादशीमात्रवृद्धौगृहियत्योर्व्यवस्था द्वादशीमात्रवृद्धौशुद्धायांसर्वेषांपूर्वेद्युःविद्धायांप
रेद्युरिति तदेवंनानार्थिव्यवस्थितमानियावंतिमुनिवाक्यानिविधायकानिनिषेधकानिवातानिसर्वाणि
यथोक्तनिर्णयाविरोधेनव्यवस्थापनीयानि तत्रव्यवस्थापनप्रकारंदर्शयामः [redacted] एकादे प्रतिपत्त्र
भृतयः सर्वाःपुण्यारोदयाद्भवः संपूर्णेदृतिविख्याताहरिवासरवर्जिताइति दशमीवासरेतुसंपूर्णलप्रकाराण
तरेणोक्तंगारुडे उदयात्प्रागपदाविप्रमुहूर्तद्वयसंयुता संपूर्णैकादशीनामातत्रैवोपवसेद्गृहीति भविष्य
त्पुराणेपि आदित्योदयवेलायाःप्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता एकादशीतुसंपूर्णाविद्धान्यापरिकल्पितेति तदे
तद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेनप्रवृत्तत्वात्तद्विषयम् दशमीवेधनिंदकानितुवचनानिद्वि
धान्युपलभ्यंते कानिचिदरुणोदयानुवादेनप्रवृत्तानि कानिचित्तदननुवादेनेति तेषामाद्यै अरुणोदय

मा.ध. कालेचद्वादशीयदिदृश्यते तत्रनैकादशीकार्याधर्मकामार्थनाशिनीति कौत्सः अरुणोदयवेलायांशुद्धा
९७ काचिदुपोषिता तस्याःपुत्रशतंनष्टंतस्मात्तांपरिवर्जयेत् एतादृशानिसर्वाणिवेधवद्विषयाणिद्रष्ट
व्यानि अरुणोदयानुवादेमंतरेणदशमीविद्धानिषेधकानिवचनान्युपलभ्यंते तद्यथानारदः दश
म्यनुगतायत्रतिथिरेकादशीभवेत् तत्रापत्यविनाशःस्यात्परेत्यनरकंव्रजेदिति ब्रह्मवैवर्ते दशमीशेषसं
युक्तांयःकरोतिविमूढधीः एकादशीफलंतस्यनस्याद्द्वादशवार्षिकमिति विष्णुरहस्ये दशमीशेषसं
युक्तामुपोष्यैकादशींकिल संवत्सरकृतेनेहनरोधर्मेणमुच्यतइति ईदृशानिसर्वाण्यरुणोदयवेध
येतरवेधद्वयसामान्येनप्रवृत्तत्वात् वेधवत्स्मार्तोभयविषयाणि तत्रवेधवद्विषयेनिरंकुशंप्रवर्त्तंते
स्मार्तविषयेतूभयाधिकेद्वादश्युपाधिकेतुसर्वेषुरूपविषयाणिद्रष्टव्यानि दशमीविद्धाभ्यनुज्ञाप
कानिकानिचिद्वचनान्युपलभ्यंते तद्यथास्कंदपुराणे त्रयोदश्यांनलभ्येतद्वादशीयदिकिंचन उपोष्यै एम.
कादशीतत्रदशमीमिश्रितापिचेति स्मृत्यंतरे उपोष्यैकादशीतत्रद्वादशीनभवेद्यदि दशम्यापिविमि
श्रैवएकादशीसधर्मैवइति वृद्धवसिष्ठः द्वादशीस्वल्पमप्यास्तियदिनस्यात्परेहनि दशमीमिश्रिता

कार्यामहापातकनाशिनीति ऋष्यशृंगः एकादशीनलभ्येतद्वादशीसकलाभवेत् उपोष्यैकादशी
विद्धाऋषिरुद्दालकोब्रवीदिति हारीतोपि तयोस्वल्पांयदानस्याद्द्वादशीघटिकाद्वयम् दशम्यैका
दशीविद्धासेवोपोष्यासदातिथिरिति एतादृशानिवाक्यानिसर्वाण्युभयाधिकेसर्वविषयाणिए
कादश्युपाधिकेतुस्मार्तगृहस्थमात्रविषयाणिद्रष्टव्यानि नत्वेतानिवेधवद्विषयाणि वैष्णवप्र
करणेतुविद्धाभ्यनुज्ञायामदर्शनात्सर्वैकादशीपरित्यागविषयाणिकानिचिद्वचनान्युपलभ्यंते
तद्यथास्कंदपुराणे एकादशीभवेत्पूर्णापरतोद्वादशीयदि तदात्वेकादशींत्यक्त्वाद्वादशींसमुपोष
येदिति तथाचकालिकापुराणे एकादशीयदापूर्णापरतोद्वादशीभवेत् उपोष्याद्वादशीतत्रतिथिवृ
द्धिःप्रशस्यतइति गारुडपुराणे पूर्णाभवेद्यदानंदाभद्राचैवनिवर्द्धते नंदोपोष्यातुभद्रायांतिथिवृ
द्धिःप्रशस्यतइति एतादृशानिसर्वाणिवेधवद्विषयाणि दिनत्रयविषयकाणिकानिचिद्वचनान्युपल
भ्यंते नारदः यदिदैवात्तुसंभिद्येदेकादश्यांतिथिक्षयम् तत्रक्रतुशतंपुण्यंद्वादशीपारणेभवेदिति
कूर्मपुराणेपि द्विस्पृगेकादशीयत्रतत्रसन्निहितोहरिः तामेवोपवसेत्काममकामोविष्णुतत्परइति

मा·ध·

१०८ अत्राद्यंतयोर्दशमीद्वादश्योर्मध्ये एकादशीस्थितदिनत्रयं यदा भवति तदा परतो द्वादश्यां वृद्धिर्वा द्विदिनेषु उभयं
संभवति तत्र यथा वृद्धिस्तदा परतो मध्यदिने त्रयस्पृगुपोष्यम् तदुक्तं स्कंदपुराणे दिनत्रयं यदा ते देवि नोपोष्या द
शमीयुता सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशीति द्वादशीचतुष्टयैकादशीमदालुप्येत्यनेनन्यास
तत्त्वेनेनपरेद्युरुपवास इति पूर्वमेव निर्णीतम् यदा त्वाद्यंतयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशी सिता
दशी दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्यते एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोद
~~श्यां मध्ये द्वाद~~ [redacted] ~~ने एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी तत्र~~
[redacted] र त्रयोदश्यां तु पारणम् एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता
ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति तदेतद्वृद्धिस्तत्र त्रिदिनेषु संयति विषयत्वाद्ग्राह्यम् गृहस्थैस्तु न त्रिस्पृगिष्टा तथा च कूर्म
पुराणे एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति पद्मपुराणे
पि एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी अत्र गृहस्थः कुर्वन्द्वादश्यां तु भोजनोपोष्यं तत्तु कार्यं विभिरिति मनु रा·म·
रुक्तवान् म्यपर्णेणोक्तम् अविद्धानि निषिद्धैर्यदैनश्यंते दिनानि तु मुहूर्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः

ऽधविद्धान्यन्यानि दिनानुपवसेद्बुधः पूर्वविद्धा न कर्तव्या षष्ठे एकादश्यपि शमी एकादश्यां तु कुर्वीत सा परते द्वादश
तदूर्ध्वं परीति अत्र निषेधो मतिविषयः विधिर्गृहस्थविषयः वेधबाहुल्येन हि फलतृष्णाकामानाम् इति पं
चमिमुहूर्तैरित्युक्तम् तदेवं नानाविधवचनव्यवस्थापनप्रकारेण व्युत्पादितः अनेयान्युक्तसमं स्तु दि
रपि व्यवस्थापयितुं शक्यो स्त्येव तदुपवास तिथिर्निरूपिता अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः अष्ट
वर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिहायनः भुंक्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृदिति कात्यायनोपि
अष्टवर्षाधिको मर्त्योऽपूर्णाशीतिस्तु हायनैः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति गृहस्थस्य तु
शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः तथा च कूर्मपुराणे एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि वानप्रस्थो
यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृहीति भविष्योत्तरे एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि ब्रह्मचारी च ना
री च शुक्लामेव सदा गृही नारी विधवा तस्याश्च व्रतिधर्मत्वात् पतिमत्यास्तूपवासं निषेधति विष्णुः
पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति मनुः नास्ति स्त्री
णां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति मार्कंडेयः नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा निष्फलं तु
भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकमिति आदिग्रहणाद्व्रताद्यंगकामं च पूजनानामुपसंग्रहः तदाह मनुः

मा·धं·
११९

पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनमिति पत्युरनुमत्या तु पत्न्या व्रतादिष्वधिकारिणी भवति तथा च का
त्यायनः भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्सदेति शुक्लमित्येकारः कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेध
परः तथा च कूर्मपुराणे संक्रांत्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पा
रणमिति गौतमोपि आदित्येहनि संक्रांत्यामसिते कादशीषु च व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसे
दितीति अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो दोषविधिप्रदर्शनार्थं तथा च पद्मपुराणे संक्रांत्यामुपवा
सेन पारणेन युधिष्ठिर एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति नारदीयेपि इंदुक्षयार्कसंक्रा
त्योरेकादश्यां सितेतरे उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्संततिं ध्रुवमिति अत्र संक्रांत्यादिषूपवासस्य नि
षेधः संक्रांत्यादिनिमित्तस्य तथा च कात्यायनः एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा रविसूर्यग्र एम०
हणे च न कुर्वीत पुत्रवान् गृही तत्र युक्तोपवासस्य निषेधोयमुदाहृतः अयुक्तं प्रति युक्तस्य न विधिर्न
निषेधनमिति जैमिनिरपि तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोयमुदाहृतः नानुषंगकृतो ग्राह्योपवासो नि
त्यमुपोषणमिति अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रांत्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात् काम्यो

पवासनिषेधेन नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति संक्रांत्यादिनिमित्तकोपवासः सर्वैर्नैव कार्यः अमावास्या
द्वादशी च संक्रांतिश्च विशेषतः एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च अत्र स्नानं जपो होमो देवता
नां च पूजनं उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति मदनरत्ने तु कृष्णैकादश्यामेव नित्योपवास
इत्युक्तो नैमित्तिककाम्योपवासो तु कृष्णायामपि कर्तव्यो तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यंतरे प्रच्यते शयनीबो
धनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति काम्यस्तु स्कंदपुरा
णे पितॄणां गतिमन्विच्छन् कृष्णां समुपोषयेदिति सनत्कुमारः भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रांतिसं
संयुता एकादशी सदोपोष्या सर्वसंपत्करी तिथिरिति मत्स्यपुराणेपि एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य
विधिवन्नरः पुत्रानायुः समृद्धिं च साधुर्ज्येष्ठ स गच्छतीति दिनक्षये पुत्रवतो गृहिणोप्युपवासो निषि
द्धः तथा च पितामहः एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः तस्य पुत्रा विनश्यंति मघायां पिंडदो यथ
धर्मसं यथेति मत्स्यपुराणेपि दिनक्षये [illegible] कान्नो भूद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति
दिनक्षयलक्षणं पद्मपुराणे त्रीणि तिथ्यंतानि एकवारे यस्मिन्स्याद्दिनक्षयः इति वसिष्ठोपि एकस्मिन्सा

मा॰ध॰ चनेतद्भिन्निति थीनां चितयं परा तदादिनस्य यः प्रोक्तं तत्र साहस्रिकं फलमिति फलमत्रोपवासस्य ख्यातिरेकादशी

११० दिनस्यं दृष्टची उपवासस्यानिषिद्धत्वाद् द्वैत्रो निषेधकं कर्तव्यमित्याकांक्षायां वायुपुराणे पठ्यते उपवासे

निषिद्धे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत् न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत् नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फल

तिलाः क्षीरमथांबु चाज्यं यत्पंचगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति उपवासासमर्थस्यैक

भक्तादीनि कुर्यादित्यत्र स्मृतिः उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनां एकभक्तादिकं कार्यमाह

बौधायनो मुनिरिति मार्कंडेयपुराणे एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च उपवासेन दानेन

न निर्द्वादशिको भवेदिति कूर्मपुराणेपि एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् नातिक्रमेद्वा

दशीं तु उपवासव्रतेन चेति स्मृत्यंतरेपि एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् पयोमूलं फलं वापि

न निर्द्वादशिको भवेदिति भविष्यत्पुराणेपि एकादश्यामुपवसेच्च नक्तं वापि समाचरेदिति नित्यकाम्ययोर एम॰

शक्तावस्ति प्रतिनिधिरिति प्रतिकारयेत्पुः तथा च विष्णुरहस्ये असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतेन च समुपस्थिते का

रयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति षट्त्रिंशन्मते भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतं असा

मर्थ्ये पतनस्ताभ्यां व्रतभंगो न जायत इति स्कंदपुराणे पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा एषामभावएवा

न्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् अन्यत्रापि भ्रातरं भागिनेयं वा कारयेद्ब्राह्मणं द्विजमिति स्मृत्यंतरेपि पि

तृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्वादिभर्तृणां अर्थमुपोषिता स्वपंचफलभागभवेदिति कात्यायनोपि पि

मातृभ्रातृश्वश्रूगुर्वर्थं च विशेषतः उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् दक्षिणा नात्र दातव्या

शुश्रूषा विहिता च सा नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शि

नः उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयं राज्यस्थः क्षत्रियार्थं च एकादश्यामुपोषितः पुरोधाः क्षत्रि

यस्यार्द्धफलं प्राप्नोति निश्चितं पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे कृते तेषु फलं विप्राः समग्रं फ

लमाप्नुयुः कर्ता शतगुणी पुत्रपौत्रप्रोक्तस्त्वेन संशयः यमुद्दिश्य कृतं सोपि षोडशं फलमाप्नुयादिति

प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मर्यते काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः काम्येष्वप्युपक्रमादूर्ध्वं के

चित्प्रतिनिधिं विदुरिति अयमर्थः नित्ये नैमित्तिके च प्रतिनिधिनाप्युपक्रमं कारयेत् काम्ये तु स्वसाम

र्थ्यपरीक्षया स्वयमेवोपक्रमं कुर्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि समापयेत् उपवासाकरणेशा

मा.प. यश्चित्तं समयति अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुंक्ते रात्रौ चैकेन एकादश्यां दिवारात्रौ न भुंक्ते चैकतु पर्वणीति स्मृत्यंत
१११ रे अर्कसंप्रवे द्वयग्रहणे चतुर्दश्यष्टमी दिवा एकादश्यामहोरात्रे भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् अथ काम्योपवासक
म० तत्रांगिरा: सायमाद्यंतयोरह्नोः सायंप्रातश्च मध्यमे उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयमिति देव
ल: दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जित: एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि देवतास्तस्यानुव्याप्ति
कामितेनास्य संसिध्यतीति दक्षस्मृतावपि दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वा
दश्यामष्ट वर्जयेदिति निर्णयामृते कूर्मपुराणे कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान्कोरदूषकान् शाकं मधु परान्नं च त्यजेदु
पवसन्स्त्रियमिति स्मृत्यंतरेपि शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने द्यूतमत्यंबुपानं च दशम्यां वैष्णव
स्त्यजेदिति विष्णुधर्मेपि असंभाष्यानृतहिंसाभ्यस्तुलसंतप्तिकाले आमलक्या: फलैर्वापि पारणे प्राप्य
शुद्ध्यति असकृज्जलपाने च दिवास्वप्ने मैथुने ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे इति वसिष्ठ: उपवा राम॰
सेन यः श्राद्धेन खादेद्दंतधावने दैतानां काष्ठसंयोगो इति सप्तकुलानि चेति दंतधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरह
स्ये श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दंतधावनं गायत्र्या शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यतीति शातातः पति

तथा देवि दिनास्तिके संभाषणमन्त्यजान्म्लेच्छादिकमुपवासादिषु वर्जयेदिति कूर्मपुराणे वह्निश्चामांत्यजां
न्स्पृष्ट्वा पतितं च रजस्वलां न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे इति विष्णुरहस्ये न तत्रालोकनं गीथादि
स्तोदनं परिकीर्तितं अत्र स्पन्न वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाभिकांक्षणं गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं चानुले
पनं व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतमिति ब्रह्मांडपुराणे कांस्यं मांसं मसूरांश्च क्षौद्रं लोभं वित
न थभाषणं व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वप्नं तथांजनं तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादश्यैतानि वैष्णव: द्वादश्यां
वर्जयेन्नित्यं सर्वपापै: प्रमुच्यत इति एकादश्यां श्राद्धं कृत्वा पितृभ्यो नैव त्वं तदाह कात्यायन: उपवासो
यदा नित्य: श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् उपवासं तदा कुर्याद्घ्रात्वा पितृनिषेवितमिति तथा मातापित्रो: स
यप्राप्ते भवेदेकादशी यदि अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रेत्पितृसेवितमिति यत्तु वचनं श्राद्धं कृत्वा
तु यो विप्रो न भुंक्ते पितृसेवितं हविर्देवा न गच्छंति कव्यं चापि न तेरसंयेति तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयं
प्र आम्रशाकेनापि भोजनकार्यं सिध्यति तस्य भोजनकार्यविधानात् अथामिह व्रतानुष्ठानक्रम: प्रथ
मे दशम्यामेकभक्तं कृत्वा अनंतरं दंतधावनं कुर्यात् तथा च स्मर्यते दशम्यामेकभुग्भूत्वा खादेद्दंत

प्रा.ध. धावनमिति तदनंतरं स्नात्वा एकादश्यां नियमग्रहणं कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते प्रातःसेहरिदिने सम्यग्विधायनि
११२ यमं निशि स्नात्वा उपवासस्य यत्कुर्याद्देश्चैवव्रतमिति नियमो नारदीये स्मर्यते अक्षारलवणाः सर्वे
हविष्यान्ननिषेविणः अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः इति ततः प्रातरुत्थायैकादश्यां वा
त्वा अप्येतान् मुष्टिं निदध्यात् तत्र मंत्रः शरीरमंतः कृत्वा। यथापतं वा चन्द्रविष्णुर्भगवानात्रेयं ग्रामंन
यत्स्थलमेवेहनामे पापात्तनेते दरिसंनिविष्टः अंतःमुष्टिं च हिःशुद्धिं मुष्टौ धर्मेण मेष्टुनः सकरोतु समे
तस्मिन्मुष्टावस्मि सर्वदा यात्थे। यथा तीनन घो वो द्वेश्च भगवानजः ग्रामं नयत्वनंतात्मा विष्णुश्चे
तसिसंस्थितइति अनंतरं प्रातःसंकल्पं कुर्यात् तदुक्तं वाराहपुराणे गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मु
खः उपवासंतु गृह्णीयाद्यद्वा धारयेतइति औदुंबरं ताम्रपात्रं संकल्पमाह विष्णुः एकादश्यांनि
राहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुष्पांजलि एम॰
मथार्पयेदिति अनंतरं तत्पात्रगतं जलं पिबेदिति हारीतोक्तः कात्यायनः अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिजप्तेनाभि
मंत्रितं उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलमिति विशेषः कादशपर्वांसैकोदिष्टकल्पः तथा च नारदीये वि

द्धोपवासे संकल्पं दिनेत्यक्लासमाहितः एवोंसेपूजयेद्विष्णुं संकल्पं च तदाचरेदिति मध्याह्नात् उपरि स्नानी
युक्तश्चेदेकादश्यां तस्यां मध्याह्नस्योपरि संकल्पः तथा च स्मृतिः स्नात्वाः संगदोषेण मध्याह्नात्परेण
५ तु वर्जयेद्धर्मपुराणायामांस्तु संकल्पार्चे वासरे इति एकादश्यां देवस्योपरि पुष्पमंडपं कारयेत् तदुक्तं ब्रह्म ४
पुराणे एकादश्यां शुभे पक्षे निराहारः समाहितः नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमंडपं कृत्वा चार्चयेदं
एवं पश्चाच्छागां कारयेच्छिन्नमीति तस्मिन्मंडपे देवमर्चयेत् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे एकादश्यां शुभे पक्षे निरा
हारः समाहितः स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेंद्रियः संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहि
तः पुष्पैर्गंधैस्तथाधूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः उपचारैर्बहुविधैर्जपैर्होमैः प्रदक्षिणैः स्तोत्रैर्नानाविधैर्दि
व्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजा
गरं याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः द्वादश्यां कर्तव्यमाह कात्यायनः प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव। प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव मंत्रं
जपित्वा द्वादश्यां निषेधो माघ पारणे व्रती द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा त्यक्तपारणमिति त्तकादौ दानार्थेन

कोताळे

मा॰ध॰ रात्रिमुपवासमात्रंकुर्यात् तदुक्तंस्कांदपुराणे काम्योपवासेप्रक्रांते त्वंतरामृतसूतके तत्रकाम्यव्रतंकु
१९३ र्वीतदानार्चनविवर्जितमिति गारुडपुराणे सूतकेचनरः स्नात्वाप्रणम्यमनसाहरिं एकादश्यांनभुंजी
तव्रतमेवंनलुप्यते मृतकेपिनभुंजीतएकादश्यांसदानरः द्वादश्यांतुसमश्नीयात्स्नात्वाविष्णुंप्रण
म्यचेति तत्रपरित्यक्तदेवार्चनंसूतकांतेकुर्यात् तदुक्तंमत्स्यपुराणे सूतकांतेनरःस्नात्वापूजयित्वा
जनार्दनं दानंदत्वाविधानेनव्रतस्यफलमश्नुतेइति स्त्रीणांरजोदर्शनेपिनव्रतत्यागः किंतुदेवता
र्चनादिरहितंसूतकादाविवोपवासमात्रंकार्यं तदाहपुलस्त्यः एकादश्यांनभुंजीतनारीदृष्टेरजस्य
पि इति काम्यप्रारंभेपिरजोदर्शनेत्वन्यंद्वारयेदितिव्रतमिति सत्यव्रतोपि प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणां
यद्रजोभवेत् नतत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधःकदाचनेति सुमंतुः नंतरदेवतार्चनादिकंकुर्यात् तथाच
स्मृतिः स्नात्वाभर्तुश्चतुर्थेह्निशुद्धास्यात्पारीचारेणापिपंचमेहनि शुद्धास्याद्दैवेपित्र्येचकर्मणीति नित्यो
पवासप्रकरणेविष्णुरहस्येविहितं अथनित्योपवासीचेत्सायंप्रातर्भुजिक्रियां वर्जयेन्मतिमान्विप्रः राम॰
संप्राप्तेहरिवासरे इति व्रतसंकटेपि इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतं विशेषनियमाशक्तोऽशेष

२२६

त्रंभुक्तिवर्जितः निगृहीतेंद्रियःश्रद्धासहायोविष्णुतत्परः उपोष्यैकादशींपापान्मुच्यतेनात्रसंशयः शक्तो
सत्यांनियमानाचरेत् तथाचकात्यायनः शक्तिमांस्तुपुनःकुर्यान्नियमंसविशेषणमिति यदाद्वादश्यां
श्रवणनक्षत्रंभवेत्तदाश्रवणयुक्तैकादशीमपिपरित्यज्यद्वादश्यामेवोपवसेत् तथाचनारदीये भुक्त्वा
वायदिवाहन्याद्द्वादशीश्रवणान्विता तयोरेवोपवासःस्यात्त्रयोदश्यांचपारणमितितथाएकादश्यांतुवि
द्धायांसंप्राप्तेश्रवणेतदा उपोष्याद्वादशीशुद्धासर्वपापक्षयावहेति यदापारणपर्याप्ताद्वादशीस्या
त्तदातस्यामेवपारणंकार्यंनतुत्रयोदश्यां तदुक्तं भविष्येयत्रत्रयोदशींद्वादश्यांशेषकलाद्वयं द्वादश्या
द्वादशीरात्रित्रयोदश्यांतुपारणं कलाद्वयंयत्रयवापिद्वादश्यांनत्वतिक्रमेत् पारणेमरणेनृणांतिथिस्ता
त्कालिकीस्मृतेति ननुद्वादश्यतिक्रमेपिनास्तिदोषः सातिथिःसकलाज्ञेयेतिवचनेसाकल्यतिथा
नादितिचेत् नैवं साकल्यस्यस्नानादिविषयत्वात् वाक्यशेषेस्नानदानजपादिष्वित्यभिधानात् पारणे
तुसाकल्यवचनंनप्रवर्तते तिथिस्तात्कालिकीज्ञेयेतिवचनात् द्वादशीकालेयदापारणंतदासद्भिःप्रा
तरेवसर्वाःक्रियाःकर्त्तव्याः तदुक्तंनारदीये अल्पायामथविप्रेंद्रद्वादश्यामरुणोदयेस्नानार्चनाक्रियाः

२२७

मा.प्र. कार्यो दानहोमादिसंयुतः एतस्मात्कारणाद्विप्रः प्रत्यक्षे स्नानमाचरेत् पितॄनभ्यर्च्य एणसंयुक्तं स्वल्पां द्वा
१९४ हा दशीं महाहानिकाना त्वैषा द्वादशी लंघिता पुराणां करोति धर्महरणं मस्तकां इव सरस्वतीति मातुद्दयुना
ल्पापि यदा तत्स्वल्पा द्वादशी स्यात्सकलैर्भुजैर्भवेत् प्रातर्मध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणमिति
द्युवणे विषयदा भवेत्तदा तत्स्वल्पा द्वादशी पारणादिने उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निके च तत्स्थिति तच्चपा
रणामंभक्षेत्त्वाद्भिः पारणं कुर्यान्न तदाह कात्यायनः संध्यादिकं भवेच्चिन्तां पारणं तु निमित्ततः अद्भिस्तु
पारयित्वाथ नेत्यकां तेभुञ्जिर्भवेद्विति देवलोपि संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं अद्भिस्तु पारणं कु
र्वीत पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति यदा कलमापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्यात् तदुक्तं नार
दीये त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलं शतयज्ञादिकं चापि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति पारणं चैने
नं वेद्यमिश्रं कुर्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे एकादश्यामुपवासं तु यो नाति द्वादशीदिने नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्या
कोटिविनाशनमिति अथ एकादशीमहिमा तत्र वसिष्ठः एकादशीसमुत्थेन वह्निना पातकेंधनं भस्म
तां याति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवं नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भुवि विद्यते मारहुं पद्मनाभस्य दिनं पातक

॥

22६

हानिरं तावत्पापानि देहेस्मिन्तिष्ठंति मनुजाधिप यावन्नोपवसेज्जंतुः पद्मनाभदिनं शुभं अश्वमेधसहस्रा
णि वाजपेयशतानि च एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो ए
कादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्य
पुत्रप्रदायिनी सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी न गंगा न गया भूप न काशी न च पुष्करं न चापि कौ
रवं क्षेत्रं न रेवा न च देविका यमुना चंद्रभागा च तुल्या भूपहरेर्दिनात् अनायासेन येनेह प्राप्यते वैष्णवप [illegible]
दं चिंतामणिसमा ह्येषा त्वथवापि निधिः स्मृता संकल्पपादपप्रख्या वेदवाक्योपमा तथेति अशक्तो मे कादश्यो
मानुपवासप्रतिनिधिरूपाणि एकभक्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपदस्तु न्याय्येनोपवास इति याने वानु
वचे ष्ठानं यानि तु स्वतंत्राण्येकभक्तनक्तादीनि तेषां पूर्वोक्तन्यायेन मध्याह्नादिव्यापितिथिग्रहणं प्राप्तौ द्वा
मी विद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे दशमीविद्धा दिनार्द्धं न नंदां दशमीमपि [illegible] त्यजेत् मरीचिरेताः संतानैमि
यमेषु चतुर्द्दशी नोपोषितव्या नक्तं चैकभक्तमयाचितं नंदायां दशमीविद्धायां कुर्यान्मोहितः एकादश्यामुप देवर्य
वासाद्धादश्या समुपोषणे नक्तं च याचितं नित्यमेकभक्तेन पानं घानक्ते चायाचितं तानि नैकभक्तमुपाहरे

22९

र्द्ध

मा.ध. द्वादश्यामीसहितं दानमनर्थंह रिवासरदृति दिनार्द्धेन सार्द्धं समयमुहूर्त्तैरित्यर्थः एतदेवाभिप्रेत्यपरिसंवत्स
११५ राभिस्तयेति उदाहृतं तथासार्द्धसमयमुहूर्त्तैस्तु वेधोपराधते व्रतमिति च दूनोन्दूनवेधेष्वपि तिष्यं गतस
न्ध्यया कृत्वा शिष्याभिर्ग्राह्यातव्या इत्येकादश्यानिर्णयः अथद्वादशीनिर्णीयते सामयुग्मादिवाक्येण
पूर्वविद्धासत्या सैवसर्वपारणेद्वादशीच प्रकर्त्तव्या एकादशीपारणा विभो सदाकार्या च विद्धा द्विविधवुम
क्लेशमानेवेरिति उत्तरविद्धा प्रतिषेधतिश्रुहृदृष्टिसिद्धः द्वितीया पंचमी वेधदशमी च त्रयोदशी चतुर्दशी धाम
चोपवासोहन्युः पूर्वोत्तरेतिथौ इति नन्वेवं सत्येकादश्युपवासो द्वादश्युपवासस्तूभयमेकस्मिन् दि
ने प्राप्नोति सत्यं तथापि निभयस्यान्योन्यविरोधाभावात्सदेवानुष्ठानं भविष्यति नन्वेकैकव्रतसमाप्य
व्रतांतरमनुष्ठानुमन्यत्कं व्यसमाप्तव्रतेपरवनिवक्रूपाद्भूतांतरमितित्रिणस्थात् मैवं दृष्टं हि त्रीण्यत्रमेकस्यत्र
तस्यमध्ये व्रतांतरं निषेधति प्रकृते तु व्रतद्वयस्यापि सहैवोपक्रमदृतिनैरणानुष्ठानेषु भविष्यति नन्वस्ति
वैशिष्टतिथौ सप्रहीतिथोर्त्येकादशीद्वादश्युपवासो द्वौनैरंतर्येण प्राप्नुतः तत्रपारणमंतरेण त्रयमोपवासस्य एम०
समाप्तत्वात् द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमो न संभवतीति चेत् मैवं आद्यः पारणेन द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमि ११५

श्वा.

तुत्वात् नाद्यस्तु पारणमंतरेणानंतरितो भमात्मकं तत्रांतरितत्वादपूर्वोपवासे परिसमाप्यतीत्यन
नंतरितत्वात्तेनोत्तरेपवासेन विहति एतच्चाश्रात्मकल्पे द्वादशीपूर्णिमा प्रकरणे यजमानब्राह्मणेश्रूयते य
दनाश्वानुपवसेत्सोधुकः स्याद्यदश्नीयात्तद्रुद्रोस्यपशूनभिमन्येता यो श्नातितन्त्रेवाशितं नैवानाशितं न
स्माधुको भवतिनास्यरुद्रः पशूनभिमन्यत इति तस्मादुदकपारणेनोपवासद्वयनिर्वाहः एतच्च सर्वतिथिसा
धारणं प्रकृते त्वेकादशीद्वादश्योर्द्वयोरप्युदकपारणमंतरेणापि न कश्चिद्दोषः अत एव स्मर्यते एका
दशीमुपोष्यैव द्वादशीमुपोषयेत् न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरिति उपवासद्वयासमर्थो
ऽपि द्वादश्युपवासेनोभयोः फलं सिध्यति तथा च स्मृतिः एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमुपोषयेत् पूर्वोप
वासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति द्वादश्यां तु काम्योपवासो माकेंडेयेन दर्शितः द्वादश्यामुपवासेन
सिद्ध्यर्थी भूपसर्वदाः चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यनुलोम्यमिति इति द्वादशीनिर्णयः अथत्रयो
दशी निर्णीयते सा च शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवतिष्ठते तत्र शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या तदुक्तं ब्रह्म
वैवर्ते त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने अनंगविद्धानकर्त्तव्या रवेः पूर्णिका रात्रनैव जीयता मुनिश्रेष्ठसावि ५

मा.ध. त्रीजतमुत्तममिति यद्यप्यत्र शुक्लपक्षस्याहोनाभिहितं तथापि कृष्णत्रयोदश्यां परविद्धायामाचेरो निष्फलत्वात्पूर्वविद्धाग्रा
११८ ह्याः शुक्लपक्षस्य विषयत्वं परिशिष्यते प्रायेण कोऽलत्रिमुहूर्तमात्रव्यापित्वेन पूर्वविद्धायां प्राप्तायां प्रतिपद्द्वितीया
स्कं. अपुनाह्नसीवेधोपेक्षित इति द्रष्टव्यं तदुक्तं स्कान्दपुराणे त्रयोदशी प्रकर्तव्या याम्भेदाय एवाह्निकीति कृष्णत्रयोदश्याः
पूर्वविद्धत्वमुक्तं निगमेऽपि चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुता
थेति यत्तु वृद्धवसिष्ठः द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति त
च्छुक्लपक्षविषयं परात्कृष्णपक्षे परविद्धा न लभ्यते तदा पूर्वविद्धा ग्राह्या तथा च वसिष्ठः एकादशी तृतीया च
षष्ठी चैव त्रयोदशी पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि इति अनङ्गत्रयोदश्यामपि पूर्वविद्धा तदाह संवर्तः कृ
ष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुता इति अनङ्गत्रयोदशी भवि
ष्यत्पुराणोक्ता मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे स्त्रपुष्पकैरप्यनङ्गविधायानङ्गेन कृतानुध्येयातेनानङ्गत्रयोदशीत्युपलक्षि राम.
ता नभस्यमलेपक्षे इति शुक्लपक्षे तदुक्तं विहितं तथा च त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशीसहिते तु या अनेन सामान्यप्रा
प्तेरेवानङ्गत्रयोदश्याः पूर्वविद्धत्वे प्राप्ते संपाततद्वचनेन विशेषतस्तत्परिपालनीत्याक्रियते इति त्रयोदशी

निर्णयः अथ चतुर्दशी निर्णीयते अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षयोर्भेदेन व्यवस्था भवति तत्र युग्मवाक्येन शुक्लच
तुर्दशी परविद्धा ग्राह्या तथा व्यासोऽपि शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते इति पूर्वविद्धा निषेधस्तु नारदी
ह्वाविंशे च समयेऽपि भविष्यत्पुराणे पश्यते सदा कार्या त्रयोदशी पान्तु शुक्ला चतुर्दशी पौर्णमासी युता सा स्या
च्चतुर्दशी पापनाशिनीमिति नारदीयेऽपि तन्नामैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्तव्या परसंयुते कर्म्मा
ति। कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां मनोऽनन्तव्रतं भविष्योत्तरे विहितं तत्र पूर्वविद्धा परविद्धा वा मध्याह्नव्यापिनी ग्रा
ह्येति केचिदाहुः लिङ्गं चात्र प्रमाणं तेनोदाहरन्तीति मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ददर्श स्त्रीणां सा
स्त्रीणां समूहं रक्ताम्बरा सा चतुर्दश्यामर्चयन्ती भक्त्या देवं पृथक्पृथगिति अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्य
नेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीयते अत्र स्नानादिना तिथ्यर्थत्वेति नैतत्सारं यथा विनायकव्रते मध्या
ह्ने गणपं नु पूजयेदिति मध्याह्नः कर्मकालत्वेन विहितः नात्र तथा विधिरस्ति उदाहृतं तु लिङ्गमर्थवादगतत्वान्न
स्वातन्त्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रमापकं किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपोद्बलकं भवति न चात्र प्रमाणान्तरं पश्यामः
अतो न मध्याह्नः कर्मकालः तथा सति दैवे तिथिरौदयिकी ग्राह्येति वचनेन युग्मवाक्येन त्रिमुहूर्तोदयव्यापिनी

मा॰ध॰ ११७ प्राप्ता सा चातिरिक्तत्वचिमुहूर्त्तेति मुख्यः कल्पः द्विमुहूर्त्तेत्यनुकल्पः एवं सति त्रिधाचानोप्यनुगृहीतो भवति
चैत्रश्रावणचतुर्दश्योः अन्त्ये अपि रात्रिव्यापिन्यौ प्राह्ये इति तथा च बौधायनः मघोश्रावणमासस्य शुक्ला
या तु चतुर्दशी सा रात्रिव्यापिनी प्राह्या परपूर्वाह्णगामिनी इति पराम्भमासि तत्र निनी शुक्ल चतुर्दशी कृष्णचतुर्
दशी तु पूर्वयुतैव ग्राह्या तथा नापस्तंबः कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न
कस्यचिदिति अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्ल चतुर्दश्याः परविद्धा ग्राह्या तथा च स्कंदपुराणे चतुर्दशी च कर्त्तव्या ६
त्रयोदश्या युता विभो मम भक्तै र्महाबाहो भवेद्याचापना द्विजा पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या शैवेद्धा करोचनेति अ श्री
त्र मम भक्ते रितिशिवरात्रिलिंगादिचेवचतुर्दशी विषयत्वं द्रष्टव्यं तदेवं व्रतांतेषु चतुर्दशी निर्णीतान्यथा त्रि
वरात्रिव्रते निर्णीयते तत्रेदं चिंत्यते किमयं शिवरात्रिशब्दो रूढः किंवा यौगिकः उत लाक्षणिकः अथवा योग
रूढ इति रूढ इति तावत्प्राप्ते तिथि विशेषे शिवरात्रिशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् रूपेणास्मरणात् तथा च नागरखंडे माघ
मासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता इति कामिके माघमासेसि राम॰
तपक्षे विघते या चतुर्दशी तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सर्वपुण्यशुभावहा इति यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिरित्यवयवार्थः

प्रतीयते तथापि योगाद्रूढेर्बलवत्त्वाद्योगो त्यजनप्राप्तः प्रानन्यं चाश्वकर्णादिशब्देषूपगम्यते अश्वस्य कर्ण इत्य
वयवार्थप्रतीतावपि तन्मुपेक्ष्य रूढ्या वृक्ष विशेषवाचित्वं लोके दर्शनात् ~~ननु [illegible] मासमासे चैत्रो~~
~~मघमं शिवस्य शिवरात्रिशब्दो रूढः यौगिको यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठानविशेषवाचित्वं लोके~~ ननु का कर्त्तव्य पक्ष
समानो यो विचारः मघयां शिवरात्रिशब्दो रूढः यौगिको यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात् मैवं अ
स्ति च महान् विशेषः यौगिकत्वे शिवस्य विधिव्रतजातस्य सर्वमासेषु पक्षेषु रात्रावनुष्ठीयते सासमासि शिवरात्रिः स्या
त् माघमासपरिवर्त्तनरात्रीमुपलक्ष्यमाणे वेत्रांतरितपक्षे तु माघमासादेर्विशेषणता तत्र द्विविधा या एकस्या
९ एवेति थि शिवरात्रित्वे अनंतकर्त्तव्यत्वेन विचारात्तेत्राहीनत्वायेन सहोमादियामहे तस्य च न्यायस्य सैषा
हकविनेश्वो कोभवतः अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विकृतौ तु न हीन इति योगेन प्रकृतौ तद्धि कल्प्यतां
शीघ्र धीदितुनोरं दरहीनैर्विकृता विशिष्टः उत्कृष्यतां द्वादश्या तौ सा द्वादशकर्मणः अम समर्थः ज्योतिष्टो
म प्रकृतेरोक्षयतीतिसु एतत्साद्गुण्यो पसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सनीर्वत्याविति अत्रासद्वतीन इतिसा
न द्गः एकादशिनिष्याद्योज्योतिष्टोमः तस्य प्राचीनेषु त्रिषु रहनिषागतिन्नु श्वयाहोमा उपसदः स्वनाचाः ताश्चि

मा.प. उपसंहारो विधाय पुनरहीनत्वस्यवाच्यस्य कर्मणो द्वादशाहस्योपसदो विधीयंते तत्र संशयः किमिमे द्वादशाहस्योपसत्वोहीनात्वा
११८ घहीनप्रकृतिः मतेषा द्वादशाहस्यवाच्ये प्रकृतेज्योतिष्टोमे निविशंते उत स्विदहीनत्वस्यैनाच्ये विकृतिरूपेद्विरा
त्रादावनुत्पन्नत्वादिति तदर्थमिदं चिंत्यते अहीनत्वं हि योगिकोन्रूढेति तत्र नेहीन इति श्रुतपत्नैर्विस्पष्टे प्रति
भासात् योगिकस्यार्थे तदर्थस्य प्रकृतावुपपन्नः सांगस्य प्रधानस्य सर्वस्य सोमसाद्वादशकत्वे अहीनत्वेति तत्र
नहीन इति श्रुतपत्नैर्विस्पष्टत्वे रेवोपदिष्टत्वेन हीनताभावादहीनविकृतौ तु विशेष एव वाच कदर्थस्यानादि
त्स्योगोद्भूतरत्सर्वमतिदेशात्प्राप्यते अतउक्तिसंकोचादहीनत्वे एवं च सत्यहीनत्वात् ज्योतिष्टोमेप्र
वर्तन्ते संभवात् प्रकरणानुग्रहाच्च तेन द्वादशाहस्याहीनविकृते न च पूर्वेपाकाविहितेन त्रित्वेन बाधः शंक
नीयः वाक्ययोः प्रमाणबलत्वे न ब्रीहियववद्विकल्पोपपत्तेः तस्माज्ज्योतिष्टोम एव द्वादशाहस्य विधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः विकृतिरूपे द्विरात्रादावहीनद्वादशाहस्योत्तरविधीयंते कुतः अहीनत्वाहस्यैव तत्प्रयोगवाक्येनत्रैवरूढत्वा राम॰
त् रूढिश्चात्र प्रवृद्धिहेतुत्वेन योगाद्बलीयसी योगित्वं यतार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समुदायार्थो निश्च
तव्य इति विलंबः न चात्र प्रकरणविरोधः शंकनीयः बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् तस्मादि

द्वादशाहत्वं प्रकृतान्ज्योतिष्टोमादुत्कृष्य विकृतिबुद्धिरात्रादिषु निवेशनीयमिति अत्र पर्यायान् दो हीनत्वं दृष्टत्वा
शिवरात्रिव्रतोद्दिष्टे इति प्रथमः पक्षः अपरस्त्वाह योगिक एवायं शिवरात्रिव्रताद्यः कुतः शिवसंबंधमुपजी
व्यतत्प्रवृत्तत्वात् तथाच स्कन्दपुराणे माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी शिवरात्रिस्तु सा ख्याता
सर्वपापनिषूदनी तस्यां रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया तस्यां सर्वेषु लिंगेषु सदा संक्रमते हरः यानि
कान्यत्र लिंगानि चराणि स्थावराणि च तेषु संक्रमते देवस्तस्यां रात्रौ यतो हरः शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा
हरवल्लभेति शिवरहस्ये तत्र प्रसंगे संवत्सरे वर्षे माघकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं त्रिपुरद्विष
इति अर्वेती स्कंदे माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी
ति तस्माच्छिवसंबंधिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति योगिकोर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः तस्य च न्यायस्यैषमा
हकोयं तैलं को भवतः संस्कारजाति योगिकत्वे प्रोक्षणीरिति संस्कारैः समवेतो मतत्वाज्जातिमुदकं जनोति कि
तः अन्योन्याश्रयतो ना यौनजातिरूढ्यप्रत्यक्षितः योगिकः अथ निरुक्तत्वात् व्याकरणात्स्थितेति
त्रयमर्थः दर्शपूर्णमासांगत्वमाश्रयन्ते प्रोक्षणीरासादयतीति तत्र संशयः किमयं प्रोक्षणीशब्दः आसीर

नातिमित्त्रणाफदकसंस्कारं द्रुते किं वा जलाधारतया नि विक्र यन्मते त्यन्तो क्षुप्तं तेषा चाणप्याकिरिनियोगं तत्र
संस्कारं कृतं द्रुतिनाव त्याप्तं कुतः सार्वभौमत्वात् सर्वेषु दृष्टि स्फाणि विधिवाक्यादि प्रदेशो षु प्रोक्षणी शब्दः श्रू
यते प्रोक्षणीरासादये ध्मावर्हिरूपसादयेति प्रैष वाक्ये प्रयोगः प्रोक्षणीरासादयतीति च विधिवाक्ये एवम
भिमंत्रणादिवाक्यान्य प्युदाहरणीयानि तस्मात् संस्कारं कृतद्रुतिकः पक्षः जातिं वृत्तद्रुति पक्षांतरं लोके
हिजनक्रीडासु प्रोक्षणीति नुदूजिताः समदृष्टद्रुदक जातो प्रयोगो दृश्यते तत्र नजावती संस्कारे कृतद्रुताघः पक्ष
उपपद्यते कुतः अन्योन्याश्रयात् नापि जातिवृत्तद्रुतिर्द्वितीयः पक्षो युक्तः उदकजातो प्रोक्षणी शब्दस्य
व्यवहारे एवमन्त्र सत्वेनेतः परं बालैः कल्पनीयत्व प्रसंगात् न च योगो पि तत्र कि कल्पनीयेति त्रीकनीयं
व्याकरणे नैवन्त्रकृतत्वात् व्याकरणे हि उक्षसेचन इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युट् प्रत्यये नत्र शब्दो व्युत्पादित
 स्तथा सति प्रकर्षेण उक्ष्यते नेनेति योगेन सेचन साधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्षणी शब्द वाच्यं संपद्यते प्रक्ष
ते तु स्त्री शब्द वाच्यानां न च पात्रे सेचन साधनत्वात्तद्वाचक स्य प्रोक्षणी शब्दस्य ङीप्प्रत्ययात् तेन प्रोक्षणी निति द्वि
तीयाबहुवचनेनांतः शब्दो निष्पद्यतो नन्वहीनाधिकरणेन दृढः प्राबल्यमुक्तं प्रोक्षणपधिकरणे चयोगस्य प्राब

ल्यमुच्यते अतः परस्परविरोधः मैवं लक्षाभिकास्तिरूढियोगमपहरतिन च प्रोक्षणी शब्दे रूढिर्लभ्यते इद्धद्रव्यद
र्शनजाता व्युत्पादितत्वात् अहीनशब्दो पि हि रात्रा दिषु न रूढो व्युत्पादित इति चेत् न व्याकरणे व्युत्पादितत्वा
त् अर्हः खः कृतावित्यनेन न या रूचेनेवाग्निर्केना हनु शब्दात्स्व प्रत्ययमुत्पाद्य नेस्यनादेशं कृत्वा तत्र केनु वि
ष्यत्वा व्युत्पादितो हीनशब्दः नन्वेवं सति यद्रूढं प्रमातत्याप्यत्र व प्रसन्येतीयतो हीनशब्दो योगेपार
दर्तुकामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगपर्यवसाने कृतन्नायंदोषः पर्वपसिपणाभिमते समासत्वलक्षणे
योगपर्यवसानस्यानभिधानात् नेन नन्समासोपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शंकनीयं नन्समास स्व
करे सति अमरा नास्त्यद्युत्पादाविवाहीनशब्दस्य फलाद्यत्नप्रसिद्धानां मध्योरात्रोत्पन्नं शब्द प्रयोगते त
स्मात्यसद्दृष्येया सात्यपि समास रूपं योगं पूर्वपक्षाभिमतं निराकृत्य श्रोतनू दृष्टिः सिद्धांतिना समाश्रिता
तामेव रुढिं प्रकटयितुं वररुचिना वार्त्तिकं कृतं अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्यय विभागे योगिकत्वेन त्रोकितु श
कनीयया योगत्वमतो न रूढस्यापि योगशब्दस्योणादिकं सूत्रे शुगमेर्देति प्रकृतिप्रत्यय विभागं कृत्वा गानती
नितिगो शितिव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता तद्वस्त्राप्यवगीत्वया प्रोक्षणी शब्दः तस्मात्प्रोक्षणी शब्दवद्धि व एव त्रि शब्दो
प्रोक्षणीशब्दे तु न रूढिसाधना बाधकं किंचिदस्ति हितमतिकिंतु धातुसाधारणेनार्थमवार्थ नान्य तुलादके नल्युट् प्रत्ययमेनव्युत्पा
दितत्वात् योगिकत्वमेवायं ३॰

मा॰ध॰ यौगिक इति द्वितीयः पक्षः अन्ये पुनर्मन्यंते नास्त्यौगिकः शिवरात्रिशब्दः निशि वाचकत्वेन तन्त्रेण न तिथौ
१२८ क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात् अतएव स्कान्दसंहितायामुक्तं शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्र
शुक्ल णाशनं आचांडालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी तत्तिथावेव कुर्वी
त शिवरात्रिव्रतं व्रती शिवरात्रिव्रतं कार्यं प्रतापतिमहानिशि शिवरात्रिव्रतं देवकामिकं शिवसन्निधौ नि
र्विघ्नं कुरु मे देव भक्त्या त्वां प्रार्थये हरेश्वरेति नारदीयसंहितायां अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रि
व्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति स्मृत्यंतरेपि भवेद्यत्र चतुर्दश्यां भूतव्यापा महानिशा शिवरात्रिव्रतं तत्र कु
र्वीत जागरणं तथेति पद्मपुराणेपि अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं यदि युक्ता चतुर्दशी तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रि
व्रतं व्रतीति स्कन्दपुराणे शिवरात्रिव्रते देव कथयस्व महेश्वरेति नच कालवाचकस्य शब्दस्य सकलमद्य
व्रतमिति लौकिकोऽयं कालवाचकत्वात् अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां यागविशेषयोरिव कालसं सम॰
बंधिनो यागस्योपलक्षितत्वात् अतएव श्रूयते य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यज
त इति स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्तत्तद्विधिनो व्रतविशेषा उपलक्ष्यंते स्कन्दपुराणे जन्माष्ट

मीनिवृत्ता कुरु विलक्षणाप्यासुतेषु यन्नतेलेखिखिति नाग्नमीमांसिप एकादशीं तु कुर्वीत सायुत द्वादशी यदीति एवमन्य
त्रापुराणादावपि तस्माल्लाक्षणिकोऽयं शिवरात्रिशब्द इति तृतीयः पक्षः अथ सिद्धांते ब्रूमः योगरूढः शिवरा
त्रिशब्दः यौगिकद्वितीयपक्षे सोपन्यासेन दर्शितः रूढिश्च प्रथमपक्षोपन्यासेनोक्ता तत्रैकस्यस्वीकारे सत्यन्यवि
षये दोषमित्येतदनुग्राहककूटदाहृतो न्यायश्च बाध्येतान तद्यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु प्रयोगस्स्यादिति
व्यन्तरेष्वपि शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेति वाच्यं तस्यातिप्रसंगस्य रूढ्या निवारणात् यथा पंकजशब्दे पंकाज्जाय
त इति यौगिकत्वे कुमुदादिष्वतिप्रसंगो रूढ्या निवार्यते तद्वदत्रापि योगरूढतायां यौगिकोऽप्यति ६
प्रसंगः नन्वमुख्यप्रमाणातिलक्षणाश्रमणमुखितं अथोच्यते लक्षणापाक्षभावे व्रतपरत्वं न स्यादिति
तत्रोच्यते बहुव्रीहिसमासकारे योगेनेव तत्सिद्धेः शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन्व्रतांगत्वेन विहिता तदिदं शिवरात्र्याख्यं
तस्मान्निर्मथ्यन्यायेनात्र योगरूढः शिवरात्रिशब्दः तस्य न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः निर्मथ्यो यौगिको
योगरूढतया योगरूढस्तथा नारूढः यौगिकोऽपि जातेर्लोकोऽनियतेर्योगरूढिरात्रिशब्दस्यापमर्थः उखाकायूपने
श्रूयतेऽनिर्मथ्येनेष्टकाः पचंतीति तत्र संशयः किमयं निर्मथ्यशब्दो यौगिकः किं वा योगरूढ इति निःत्रोषणाम
थ्य

मा॰ध॰ ष्यतइति योगस्य प्रतीयमानत्वात् श्रोत्सर्गिक्यामेन यौगिक इति पूर्वः पक्षः अत्र [blot] निर्णीते विरनिर्मथितो
१२१ विरनिर्मथितश्चेति तत्र मथनोपक्रमात्प्रागविद्यमानोऽग्निः हि फलितो नित्यधृतो भिन्न यानकालेमथितत्वात् वि
रनिर्मथितः मथने प्रक्रमात्प्रागेव निर्मथितत्वस्य मुख्या यौगिकवित्तालेश्यात् एवमोग्निर्निर्मथ्यते सोऽनिर्विरनिर्मथि
तः तेनेष्टकाः पच्यन्ते न तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् तथा च मथनस्याभिहितपक्षाः पारणेऽपि विरनिर्मथितत्वाद
निर्यन्तुरूढिरश्वयणीया यथा नावनीते घृतमित्यत्र नवनीतजन्यत्वयोगस्य विनापि न योगरूढ्योः साधा
रणोऽपि नैव घृते नावनीतत्वाद्योनोकप्रसिद्ध्या नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यं तथा च सति प्रतीयमा
नयोगस्यापरित्यक्तत्वात् नियतरूढिरश्लीकानाच योगरूढेयं निर्मथ्यत्वादिति एवं तर्हि अनेन निर्मथ्यमाय
न शिवरात्रिः शिवयोगरूढिराश्रीयते न त्र शिवस्य रात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्त्तमानः शब्दो
रूढ्या मा[blot] चतुर्दश्याख्ये कालविशेषे नियम्यते शिवस्य रात्रिर्यस्मिन्न तदिति बहुव्रीहिसमासेन यो
ॐ गेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या व्रतविशेषे नियम्यते तत्र शिवरात्रिव्रतमिकास्त्रीजयती व्रतवत्त्वं योगस्य रूढ्यापि ष्वं
न नित्यं काम्यं चेत्युभयविधं तत्र नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायश्रवणात् नित्यनिश्चलत्वादेवगन्तव्यं तत्राकरणे

प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे प्रपञ्च्यते परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परं न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं
जंतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशय इति तीर्थप्रादिलेषु पठितं वर्षे वर्षे महादेव निशानाशीपतिव्रतं कि
वरात्रिोमहादेवे काशिभक्त्या पूजयेदिति नित्यनिश्चलत्वाद्दोषो चातेषां माघेकृष्णचतुर्दशीयाः त्रि
११ वैमैत्रितव्रतः मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं सलभेदीक्षितं फलमिति [blot] णीवोपदिवीयत्रीयते हिमवानं अ
पि मेरु मेरवः लिकाश्रीत्रे लोविंध्यश्च वा च लोत्सितेक रामिंद्र निश्चलीदिशिवव्रतमितिच कामत्वं च
फलश्रवणादवगन्तव्यं तत्र किंपुनायोपपत्तौ शिवं च पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्दशीं मातुः पयो
धररसं न पिवेत्स कदाचन यदीच्छेद्धां छितानर्त्ति गार्द्धेरमनोरमान् आगामीन्क विधिं कुलाश्रा प्रो वि
तिपरमेश्वरे ममभक्तो ममोदेविविधिवत्यानि मुपायकः गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासने सर्वान्भु न
क्तामहाभोगान्मोक्षयोन जायतइति काम्यव्रतस्येशान संहितायां च र्षसंख्या पच्यते एवमेतद्व्रतं
कुर्वीत्वा निसंवत्सरं व्रती द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वा सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्य चेह च मा
नव इति नित्यकाम्यरूपस्यास्य व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशान संहितायामुक्तं शिवरात्रिव्रतंनामस

मा॰धं र्वपापप्रणाशनी आचांडालं मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी इति अधिकारिनियमः स्कंदपुराणे दर्शि
१२२ ताः माघमासे तु कृष्णायां फाल्गुनादौ चतुर्दशी सा च पुण्या तिथिर्देया सर्वपातकनाशिनी अहिंसा
सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दयाक्षमा शांतात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी त्यनसूयकः तस्मैदेयमिदं देवि गुरु
पादानुगो यदि अन्यथा चोद्दाता ईशान नरकं व्रजेदिति उक्ताधिकारिणानुष्ठेयं व्रतं स्वरूपं त्रिवि
धं उपवासो जागरणं पूजा नातद्धर्णे नायणवेड उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् शिवरात्रेस्त
थात स्यास्तिंगस्याविग्रहजया अक्षयांल्लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति तत्र लिंडे स्वयं
चलिंगमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः इति अन्ये देवि चायंते
केचिदुपवासजागरणपूजाः व्रतस्वरूपे विकल्प्यंते उत समुच्चीयंत इति तत्र विकल्प्यंत इति तावत्प्राप्तं
कुतः एकैकस्मिन्नितरानिरपेक्षतया विधानात् तथा हि स्कंदपुराणे केवलोपवासविधिः पद्मेतौऽपरे रवे शिव रमि॰
तथा तो यो द्विजश्रेष्ठ शिवरात्रिमुपोषयेत् सर्वान्कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति तथा केवलं जागरणं
पद्यते कुशित्यपुराणे शिवरात्रिव्रतहीनोपि यः पुमान् जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेदिति तथा के

वलपूजा पठ्यते यः पूजयति मन्नोऽसमनेकफलतां व्रजेदिति तस्मादुपवासादयस्त्रयोपि विकल्प्यंते यदि
नाम एवं तर्हि तत्पलिंडयोः समुच्चयविधिरस्ती त्युच्यते नहि प्रत्येकेना समुदायो वा यः येच्छ मनुष्ठीयतामि
धा ति प्राक्षिक्रमः वैश्वानरविद्यायां येन समुदायश्चानुष्ठेयः तस्य चन्मा यस्य तेत्राह एकावेतो द्वौ को
भवतः वैश्वानरमुपास्ते त्र प्रत्येकसमुदायतः विश्वः समुदायो वा निषग्नो द्विविधा द्विधः विकल्प इति
चेन्नैवं समुदाय प्रत्याप्तितः अवयुत्यानुवादेन प्रत्येकोन्मुपपन्नितः इति आममर्थः छंदोगाम्नो
यते वैश्वानरमुपास्त इति विकल्पोऽकादित्य वाधाकाद्योरकप्रथिनाभृषः पादुरस्य विनु ये तो न यवी ॥
चीत्मको विराट्पुरुषो वैश्वानरस्त्राद्वाक्यः तत्र संशयः किं विकल्पेको घुँवयवीव प्रत्येकं विकल्पे
नोपास्यः उताव यवो विनियमेनोपास्य इति विकल्प इति तावत्प्राप्तं कुतः द्विविधस्य विधेः श्रवणा
ण्तात् प्राचीनशालसत्ययज्ञेंद्रप्रद्युम्नेदिविद्रोद्देन केनाममर्मिः षड्भिर्महर्षिभिः क्रमेणाविषकल्पो
कादयः षडवयवाः प्रत्येकमुपास्तिताः तद्वृत्तांतः कथ्यन यो बुकाक्येषु शुभवयवानां प्रत्येकमुपास्ति १
विधयः फलसहिता उपलभ्यंते पुनस्तत्रांते षड्भ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्यो अश्वपतीराजा समुदायोपास्तिमब्रो

माघ०
१२३ वत अतो द्विविधविधित्वेन पक्षद्वयं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः समुदाय एवात्र नियमेनोपासितव्यः कुत
स्तत्स्तवात् अवयवोपास्तिवाक्यानि तत्र प्रत्यनुवादरूपत्वेनाप्युपपद्यंते तस्मात्समुदाय एवोपास्य
इति राद्धांतः अनेन न्यायेन प्रदोषे निशीथव्याप्यादीनां प्रमाणानां समुदायस्यैव व्रतस्वरूपत्वं कथिदुपवा
सादित्रयं विधाय पुनः पक्षांतररूपेणोपवासव्यतिरिक्तं द्वयं विधत्ते अथवा शिवरात्रिं च स्नानेनाराध्ये
नेयादिति नायं दोषः अयं चेत्समुच्चयोपक्रमेणाज्ञानविषयत्वोपपत्तेः अन्यमते विहितानां त्रयाणां
स्मरणं गोगीतावबोधकप्रमाणाभावात् आग्नेयादिषड्यागवत्समीकरणसंबंधविधानात्फलेसंबंधा[illegible]स र्व
मप्राधान्यं द्रष्टव्यं अस्मिन्नोपोद्घातकं लिंगमपि श्रीयते लुब्धकस्य मद्राण्वजन्मप्राप्तवतो दुर्वाससः सहसंवा
दे पठ्यते। कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न किंचिन्मृगमाहवान् अप्राप्य वित्रस्य सूर्ये क्षुधार्तः संपीडितो वसद्ददन्तुपवने स्य
धनुःकोपाद्धतान्येव बिल्वपत्राणि मानद पतितानि महाराज त्र्यंबोः शिरसि भक्तले नेत्रेव तस्योराजेंद्र सर्वेण एम०
५५ त्रमातेद्रितः रात्रिशेषं स्थितो व्याधः सहसुदक्षिरनाशितः प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा नेत्रे व त्र्यंबकं बिल्वपत्रैर्नर
श्रद्धकेदमलेश्वयाति तद्दूति एतस्मिन्पक्षे न तिथिनिर्णयस्तु मिदं विचार्यते किं प्रदोषे निशीथे वाप्युदयास्तमय

वेधस्तत्रत्वत्वाः किं वा प्रदोषवेधः आहोस्विन्निशीथवेध इति तत्र पूर्वेद्युरुदये चतुर्दशीवेधः परेद्युरस्तमये द
शीवेध इत्युदयास्तमयवेधावुक्तौ तस्य व्रतांतरे पुष्कलत्वात् स्कांदस्य च कल्प्या दुर्बलत्वात् भेदात्सामान्या म
द्विशेषस्य बलीयस्त्वात् सामान्यरूपोत्युदयास्तमयवेधः सर्वतिथिषु समानत्वात् विशेषरूपौ प्रदोष
निशीथवेधौ कृष्णचतुर्दश्यादितिथिविशेषे शिवरात्र्याख्यव्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् एतदेवाभिप्रेत्य
ईशानसंहितायामुक्तं उदयेस्विताः कतिचित्तथाः कृतिरस्तमयेस्विताः व्रतिनिस्त्विपरयोमस्मात्तवर्जयित्वा प्र
नांतिदमिति अस्मिंस्तु व्रते प्रदोषवेधो वायुपुराणे दर्शितः त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु भूतवि
द्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेदिति स्मृत्यंतरेपि प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी रात्रौ जागरणं
यस्मात्तां समुपोषयेदिति कामिके आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा
– भवेदुत्तमोत्तमेति निशीथवेधो नारदीयसंहितायां दर्शितः अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी शिवरा
त्रिव्रतं तत्र सोश्वमेधफलं लभेदिति स्मृत्यंतरेपि भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा शिवरात्रिव्रतं त
त्र कुर्याज्जागरणं तथेति ईशानसंहितायां माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि शिवलिंगतयोद्भूतः कोटि

मा·ध· त्तुर्दशममुत्तमः तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी तद्व्या
१२४ प्तेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती नार्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी नैव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यहानिदे
ति याप्यार्द्धरात्रं मध्यं तु लभ्यते या चतुर्दशी तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः पूर्वेद्युर्वा परेद्यु
र्वा महानिशि चतुर्दशी व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः लिंगाविर्भावकाले तु व्याप्ता ग्राह्या चतु
र्दशी तदूर्ध्वाधोन्विताप्येता साक्षात्मिमतमिः सदा मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्दशी महानिशान्वि
ता पाल्गुनं तत्र कुर्यादिदं व्रतमिति एवं सति पूर्वेद्युरेव वा परेद्युरेव वा यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तत्र व्रत
माचरणीयं पूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ स्कंदपुराणे पठ्यते त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः [illegible]र नाग
शिवरात्रिः स्यात् शिवप्रिया चतुर्दशी दिनभुक्तिरसत्तमः परेद्युरेवोभयव्याप्तौ कामिके पठ्यते निशायां मे
चतुर्दशी पर्वतः सा व्यापरामुमेति दिनद्वयेप्युभयव्याप्तिस्तु न संभाव्यते यामद्वयं द्वे रखावाक्रं दिनद्वये रम०
प्युभयव्याप्तसंभावापि न संभाव्यते यामद्वयस्य स्याभावात् एकैकस्मिन् दिने एकैकव्याप्तौ तु कथमिति चे
न्न त्याद्येव प्रसज्यते तोहुर्वे घकनिशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिरिति तत्रैकव्याप्तौ दिनद्वये समानत्वेपिज

मायोगस्य तत्र शस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निंदितत्वाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः जयायोगप्राशस्त्यं चानिरुक्तवचने एतत्तत्व
दृष्टव्यमिति तथा च स्कंदपुराणे पठ्यते कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यं
ते पारणं भवेत् जन्माष्टमी तिथिहीना च शिवरात्रिस्तथैव च पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभांते च पारणं श्रवणे दुर्गन
वमी तथा दूर्वा च दमी च या पूर्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति जयंती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजया
न्विते इति च नागरखंडे माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी अनंगेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा
तिथिरिति पद्मपुराणे अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रिये
दर्शा इति व्रतसंवर्ते रुद्रव्रतेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः अन्येषु व्रतकल्पेषु परयुक्तामुपावसेदिति दर्शयोगनि
षेधः स्कंदपुराणे देवि मिश्रितां महतामपि पापानां दृष्ट्वैव निष्कृतिं पुरा न दृष्ट्वा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवा
मिति अन्यान्यपि यानि कानि चिद्दर्शयोगनिंदावचनानि तत्र समयेते तानि सर्वाण्यस्मिन्नेव विषये योजनीयानि
मयदा पूर्वेद्युः निशीथादर्वाक्प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः प्रमवक्रणन्निशीथादर्वागेव समाप्ता तदा पूर्वेद्युः प्रदोषनिशी
थव्याप्त्या रूजयोरप्यसंभवात् परेद्युः प्रदोषव्याप्तिकसपः सद्भावाच्च परविद्धैव ग्राह्या एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते मा

मा॰ध॰ घाप्तिर्भूतदिनं कदाचित्तु पैति मोगमद्दिनं चतुर्दश्या जयमात्र युक्तं न तु कुर्मो शिवरात्रिव्रतं क्रमाशिवर्वं स्थिति मदाप जीतु
१२५ र्वेधः प्रदोषादूर्ध्वं प्रस्ता चतुर्दशी परेद्युः समयं न तत्र प्रदोषादर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात् पूर्वे
द्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावाज्जयायोगाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः अत्रापि विवेकः संपन्नः दिनद्वये निशीथव्याप्तौ
तद्व्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका तथा दिनद्वयेपि प्रदोषव्याप्तौ तद्व्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका
एकैकस्मिन्दिने एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति अथ शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाह्नि रा
त्रौ च सर्वेषां साधारण्ये सत्यहर्वेधमुपेक्ष्य प्रदोषनिशीथयोरेव कुतः स्वीकारेण पक्षपात इति चेत् रात्रेः प्र
धानत्वादिति ब्रूमः तत्प्राधान्ये चोपपत्तिः स्कंदपुराणे निशि भ्रमंति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः अतस्त
स्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति तस्यां चतुर्दश्यां तिथ्यधिकरणसप्तम्यौ तथा चायमर्थः संपद्यते
तयोरेक्यं दशिनि निशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिवपूजनं भवेदिति नागरखंडेपि माघमासस्य कृष्णा राम॰
यां चतुर्दश्यां सुरेश्वर अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ लिंगेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च संक्रमि
ष्याम्यसंदिग्धं वर्षपापविशुद्धये तस्यां रात्रौ हि मत्पूजां यः करिष्यति मानवः मंत्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपाप्मा स भविष्य

तीति स्मा च शिवरात्रिचतुर्दशी त्रिविधा भवति एकतिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका चेति तत्र सू
र्योदयमारभ्य पुनः सूर्योदयपर्यंतं एकतिथ्यात्मिका तस्या विषयशेषाभावात् प्रशस्ता तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वे
धा भवति जयायोगेन रुद्रयोगेन च तत्र योगद्वयमध्ये कस्मिन्विषये प्रशस्तं तत्र विषयविशेषः पूर्वमेवोक्त
त्तः तिथित्रयात्मकत्वं च द्वेधा भवति जयायोगेन रुद्रयोगेन च तत्र योगद्वयमध्ये कस्मिन्विषये प्रशस्तं तत्र
विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः तिथित्रयात्मकत्वं तत्प्रशस्तं एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पठ्यते त्रयोदशी क
लाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी अंते चैव सिनीवाली त्रिस्पृशां शिवमर्चयेत् इति यथा त्रिस्पृशा प्रशस्ता तथा
वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति तथा च स्कंदपुराणे पठ्यते माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदि
दा भवेत् भौमो वाथ भवेदेवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमं शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमं शिवरात्रिव्रतं तत्र ल
वेदुत्तमोत्तममिति ननु यदा पूर्वविद्धायामुपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यंते पारणं भवति तिथिमध्ये वा उभयं
स्मृतिद्वयेपि समानं तत्र तिथ्यंते पारणाकथनानि पूर्वमुदाहृतानि तिथिमध्ये पारणवचनं तु स्कंदपुराणे पठ्यते उ
पोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ब्रह्मा सर्य चतुर्वक्त्रैः पंचवक्त्रे

मा॰ध॰ १२५ स्तुघ्राप्यहे तिरिक्त्येपसिक्येपफलंतस्यत्रान्तोत्संकुंनपार्वति ब्रह्मांडोदरमध्येतुयानितीर्थानिसंतितेवैसंस्थितानि
भवंतीहअृतायापारणेनतु तौतिथीनामेवसर्वेषामुपवासव्रतादिषु तिथ्यंतेपारणंकुर्याद्विनात्रिचचतुर्दशी
मिति काठे आस्तिद्विविधेत्रपाल्ले तस्यचद्विविधस्यचत्रणाल्लस्यप्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेनव्यवस्थाद्रष्टव्या य
दायामत्रयारवीगेनचतुर्दशीपरिसमाप्यते तदातिथ्यंतेपारणं यदातुचतुर्दशीयामत्रयमतिक्रामति त
दाचतुर्दशीमध्येपूर्वाह्णेपारणंकुर्यात् इतिचतुर्दशीनिर्णयः अथपंचदशीनिर्णीयते साचद्विविधा पौ
र्णमास्यमावास्याच तत्रपौर्णमास्यापरस्यपरविरुद्धातिवाक्यान्युपलभ्यंते तत्रपरविद्धापाद्याशस्तैपद्म श्र
पुराणे पूर्वविद्धातुकर्तव्या ~~[illegible]~~ सप्तमीवतिथिन्वरैः पौर्णमास्यामहा
पालपरामोनिममागतेति पूर्वविद्धायाग्राह्यत्वंमुपमवासेचतुर्दश्याचपूर्णिमेति ब्रह्मपुराणेच यक्षेका
दश्यमावास्यापूर्वविद्धातथाष्टमी पूर्णिमापरविद्धान्नोपोष्यतिथिपंचकमिति एवंपरस्परविरोधेसति
व्यवस्थाब्रह्मवैवर्तेदर्शिता भूतविद्धानकर्तव्याअमावास्याचपूर्णिमा वर्जयित्वामुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रत राम॰
मुत्तममिति सावित्र्याराजकन्यायेति एतच्चपौर्णमास्याममावास्यायांचविहितं तस्मिन्व्रतेपूर्वविद्धाग्राह्या
१४ सावित्र्याराजकन्ययाचीर्णंधृतंसावित्रीव्रतं तत्रभविष्योत्तरपुराणेदर्शितं [illegible] यामिकुलस्त्रीणांमहिम्नाप्रदर्शितंपद्मा

अर्गतोरेपूर्वविद्धानकर्तव्याकिंतुपरविद्धैवकर्तव्येतिपरविरुद्धस्यतत्रणाल्लहूपस्यव्यवस्था यदातुचतुर्दश्याद
त्राघटिकाभवतितदासावित्रीव्रतमपितत्रपरित्याज्यंभूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमितिस्मृतेः यो
येपौर्णमासीनिर्णयः सएवामावास्यायामप्यवगंतव्यः तत्रापिसावित्रीव्रतेपूर्वदिनेकर्तव्येव्रतांतरपारणंतु
त्तरदिनेअस्यांचव्यवस्थायांब्रह्मवैवर्तवचनेपूर्वमुदाहृतं स्कंदपुराणेपिभूतविद्धासिनीवालीनतुतत्र
व्रतंचरेत् वर्जयित्वातुसावित्रीव्रतंतुशिखिवाहनेति एवंचसतिअमायुगमैस्त्वसावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषुद श्री
ष्टव्यं तथापवत्ताअपि नागविद्धातुयाषष्ठीसप्तम्याचतथाष्टमी एकादश्यापिकादशीविद्धात्रयोदश्याचतुर्द
श्यान्ततविद्धाप्यमावास्यानथात्याकुनिपुंगवैः उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्याःकार्त्तिकीव्रतिः इति पद्मपुरा
णेपि षष्ठ्यष्टमीतथादर्शःकृष्णपक्षेत्रयोदशी एताःपरयुताःकार्याःपराःपूर्वेणसंयुताइति मत्तुनारदी
यपुराणेोऽस्त्रीचपूर्णमासीचपितुःसांवत्सरंदिनं पूर्वविद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइति तत्सावित्रीव्रतवि
षयश्राद्धविषयकअमावास्यायामिवपौर्णमास्यामपिश्राद्धंविहितं तथाचपितामहः अमावास्याव्यती
पातेपौर्णमास्यष्टकासुचाविद्धान्श्राद्धमकुर्वाणःपापफलमीप्सतेहिसइति अस्यचामावास्याश्राद्धस्यपा

मा॰ध॰ र्व्वाह्णव्यापित्वमपराह्णस्य तत्कर्मकालत्वेन कुतपस्य प्रारंभकालत्वमित्येतत्त्रितयं प्रतिपत्तव्यमन्येन प्रत्याब्दिके निर्णी
१३७ ये प्रपंचितं तथा सत्यपराह्णस्य मुख्यकर्मकालत्वात् द्वैधेऽपि पक्षे केवलापराह्णव्यापिन्यमावास्या ग्राह्येति न्या
ह त्त्रापराह्णव्यापिन्याः पूर्वतिथ्यग्रेऽल्पतामाहुर्नानातः यस्यां सिन्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते अपरा
ह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवमिति यत्तु कार्ष्णाजिनिनोक्तं भूतविद्धममावास्यां मोहाद्दत्तानतोऽपि वा श्राद्ध
कर्म्माणि ये तु कुर्वते तेषामायुः प्रहीयत इति तदपराह्णव्याप्तिविषयं द्रष्टव्यं अपराह्णव्यापिन्या उत्तरतिथ्यग्रेऽल्प
तु तामाहुर्हारीतः अपराह्णः पितॄणां तु याऽपराह्णानुयायिनी सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वा नानुयायिनीति उ
ब्र भयत्रापराह्णव्याप्तिर्द्वेधा भिद्यते एकदेशेन कार्त्स्न्येन चेति एकदेशव्याप्तिश्च द्वेधा भिद्यते वैषम्येण साम्येन चे
ति तत्र वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्यं तथा च स्मृतिः अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवे
त् तत्राल्पत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्म्मणीति महत्त्वे च ग्राह्येत्यभिप्रायः सन्त्रिवणघवसंवादे सप्तम रम॰
मीदिनः अल्पापरा हैतस्या ज्यायसी ग्राह्या स्याद्याधिका भवेदिति साम्ये त्वेकदेशव्याप्तौ तु वृद्धिक्षयेण निर्ण
यः साम्येनोभयत्रैकदेशव्याप्तिश्च तत्तिथिगतैर्वृद्धिक्षयसाम्यैस्त्रिधाभिद्यते [redacted]

~~सम्यानीति तत्र निर्णयः साम्येनोभयत्रैकदेशव्याप्तिश्च तत्तिथिगतैर्वृद्धिक्षयसाम्यैस्त्रिधा भिद्यते~~ तथाहि प
र्वैकदेशापराह्णस्य द्वितीयघटिकामारभ्य परेद्युरपराह्णस्य पञ्चघटिकासु परा तिथिर्वर्त्तते तदा पूर्वापराह्णस्य प्र
थमघटिका द्वितीयापराह्णस्य चरमघटिका च विहाय मध्ये त्रिघटिकासु पञ्चसु वर्त्तमानत्वात् साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति
तिथिश्च तदा घटिकाचतुष्टयेन वर्द्धते यदा च पूर्वापराह्णचरमघटिकायां उत्तरापराह्णस्य च प्रथमघटिका
यां वर्त्तते तदापि साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति घटिकाचतुष्टयेन तदा तिथिः क्षीयते यदा पूर्वापराह्णस्य चरम
घटिकात्रये द्वितीयापराह्णस्य च प्रथमघटिकात्रये वर्त्तते तदा साम्येनैकदेशव्याप्तिस्तदेवमुष्ठा तिथिस्तानव
र्द्धते नापि क्षीयते किंतु समैव ईदृशे त्रिविधेऽपि सर्वत्र दर्शवाक्यान्निर्णयः तत्र खर्वदर्पहिंसाख्यं सर्वतिथिसाधारणप
न्प्रवृत्तत्वात् अमावास्यायामपि वर्त्तते तथामावास्यायामेव विशेषेण त्रिवणघवसंवादे स एवार्थो दर्शि
तः अमावास्यानुयाहि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा क्षये पूर्वापराह्णे ह्येसाम्ये पि च परास्मृतेति स्मृत्यन्तरेऽपि ति
थिक्षये सिनीवालीति थिवृद्धौ कुहूः स्मृता साम्ये पि च कुहूर्ज्ञेया विरेदेवैरागवेदिभिरिति चतुर्दशीमिश्रा सिनीवा
ली प्रतिपन्मिश्रा कुहूः तथा च व्यासः दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मतेति । कार्त्स्न्येनोभयत्रापराह्णव्याप्ता

मा॰ध॰ वतिथिरुद्दिश्य कुहूरेव ग्राह्या यदा दिनद्वयेप्यपराह्णे नष्टचन्द्रत्वं तदा साग्निकभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या तदाह जा
१२८ बालिः अपराह्णद्वयव्यापी यदि स्यात्तिथिसंक्षये आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नेस्तु कुहूर्मतेति आदित्या दात्वी
ऋद्धयोरपि ग्रहणं तथा च लौगाक्षिः सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूर्ग्राह्या त
थानाहिताग्निकैर्द्विजैरिति एवं मास्यार्थव्यवस्थिते प्रतियानि च द्विविधानि वचनानि तानि सर्वाणि विषयतो ह्यमावा
स्यामेवेष्वन्यतमविषयत्वेन माध्यमीमांसनीयानि तथाहि तत्र तावद्बोधायन आह मध्याह्नात्परतो
यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते सा सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्येषु निष्फलेति तद्दर्शतिरपि मध्याह्नोर्ध्वममावास्याप
रस्तात्से प्रवर्तते भूतविद्धानुसारेयानसापंवरस्त्री भवेदिति मध्याह्नादूर्ध्वमपराह्णमतिक्रम्य परस्तादमावा
स्या प्रवर्ततेऽतिव्याख्येयं तदेतद्वचनद्वयं पूर्वेद्युरेवापराह्णव्यापित्वे योजनीयं मनुः कात्यायनवचनं पिण्डान्वाहा
र्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते वासरस्य तृतीयेंऽशे नातिसंध्यासमीपत इति पिण्डानापिण्डपितृयज्ञोऽङ्गभूतानां
प मनुष्यवारा क्रियते किमतद्दति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मासं मासं वा स्यात्तत्क्षीणे राजनीदैवकर्तव्यं वासरस्य तृतीयेंऽश इति मन्त्र राम॰
इत्यनेनेव मन्त्रेणोपराह्णं सायाह्नरहितोऽभिधीयते तत्र नातिसंध्यासमीपत इति सायाह्नस्य प्रतिषेधे तत्पर

५

ह्णः कर्मकालत्वेन परिशिष्यते तथा च कर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येत्युक्तं तत्रैव दर्शस्य चतुर्दश्यान्तु अष्टमे प्रह
रे प्रारंभः अमावास्यायाः सप्तमप्रहरे समाप्तिः तदेतदुभयं कात्यायन आह अष्टमे प्रहरे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चे
द्रमाः अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुरिति मनुनाप्युक्तं प्रतिपत्स्वप्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी
यदि भूतविद्धैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति अत्र पूर्वाह्णव्यापिनीतिविशेषकथनादपराह्णव्यापित्वं ना
स्तीत्यवगम्यते तादृशं च द्विविधा पूर्वेद्युरपराह्णव्यापिनी तद्रहिता चान्या उभयपक्षे सर्वैरपि भूतविद्धा कार्येति
मप्पेसा साग्निकैरेव भूतविद्धा कार्या यच्च हारीतेनोक्तं पूर्वाह्णे चेदमावास्या अपराह्णे चेत्तु सा प्रतिपद्यपि कर्तव्यं
श्राद्धं श्राद्धविदो विदुरिति तद्दिवसद्वयेऽप्यपराह्णव्यापित्वाभावे सति निरग्निकविषयं यदपि हारीतेनोक्तं भूतविद्धाप्य
मावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा पित्र्यकर्मणि विद्वद्भिर्मान्या कुतपकालिकीति तदेकोद्दिष्टविषयं एकोद्दिष्टस्य
कुतपप्राधान्यं प्रतिपत्स्वकरणे प्रवर्तितं यदा प्रतिपन्मिश्रामान्यप्यपराह्णव्यापित्वाभावेन निरग्निकेऽपि दिष्टत्वेनाऽ
काथां प्राप्यते कुतपव्याप्तिरनुकल्पत्वेनाभिधीयते अपराह्णव्याप्तिः पार्वणे मुख्यः कल्पः कुतपव्याप्तिरनुकल्पः
तथा च मुख्यासत्त्वेऽनुकल्पस्योपादेयत्वान्निरग्निकैः प्रतिपन्मिश्रिताग्रहीतुं शक्या भूतविद्धा मा कुतपकालिकेति

मा॰ध॰ सप्ततापराह्णकृत्स्नमर्थतः सिद्धं तथासति मुख्यानुकल्पयोरुभयोरपि सद्भावात् कुतपस्य प्रारंभकालत्वात् प्रत्या
१२५ ब्दिकप्रकरणोदाहृतदेवस्वामिवचनानुसारेण कर्मोपक्रमोपसंहारकालव्याप्तिरौत्सर्गिकी भवति तथा च द्वैधे तत्र
नोपलभ्यते कुतपव्यापिनी भूतविद्धापि ग्राह्या तथा प्रतिपद्विद्धापि कुतपव्याप्त्या उपादेया भवति तथा च बौधा
यनः अमावास्या घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु न त्वेव भूतविद्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये च कर्मणीति प्रतिपत्सु घटि
कैकापि कर्मकालसंबंधिनी यदि न स्यादित्यर्थः तदेतद्वचनं पूर्वपक्षेनोपपादकत्वाद् द्रष्टव्यं अस्मिन्नेव विषये जा
बालिराह प्रतिपत्स्वमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि भूतविद्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति यत्तु हा
रीतवचने कन्यामकरमीनेषु तुलायां मिथुने तथा भूतविद्धैव सर्वेषां ग्राह्या भवति यत्तदिति तद्द्वैधविषयं तथा श्री
च जाबालिः तुलायां मकरे मीने कन्यायां मिथुनेऽप्यमा भूतविद्धा ग्राह्या तेषां त्वन्येषु तु प्रतिपद्युतेति इति पंचदश्या
निर्णयः अथेष्टिकालो निर्णीयते ननु इष्टेः प्रतिपदि कर्त्तव्यतया पूर्वं प्रकरणद्वयकृतो येनाभिहितः तदिति त्रीकर्न्ती राम॰
यो पर्वचतुर्थांशसापि प्रतिपदद्यांशे इष्टिकालत्वात् पर्वप्रतिपत्संधिसमीपस्थत्वाच्च अतः पर्वनिर्णयानंतरमस्मिन्नि
र्णयावसर इदानीं निर्णीयते तत्र [illegible] पर्वप्रतिपदोः संधिरिष्टिकालः किं वा संधेरूर्ध्वं प्रातरिति तदर्थं

प्रथमेष्टिस्वरूपं निरूपणीयं [illegible] तन्निरूपणीयं चाद्यवसरे अतः पर्वभेदो निरूप्यते पर्व चाद्विविधं पौ
र्णमास्यमावास्या चेति ननु प्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यंतानां तिथीनां शुक्लकृष्णपक्षयोर्नास्ति नामभेदः पर्वद्व
यं तु किमर्थो नामभेद इति चेत् तदाभिधीयते तत्र तावन्नामेति क्रमः प्रथमद्वितीयादीनां चंद्रकलानां
मध्ये यत्संख्याका कला वर्द्धते तत्संख्याका शुक्लपक्षे तिथिर्व्यवह्रियते कृष्णपक्षे क्षीयमाणा यावत्संख्याः
कलास्तावत्संख्याकतिथिव्यवहारः तेनैव न्यायेनोत्पत्तिर्निर्णीपक्षद्वये पंचदश्यां तिथौ व्यवहारः तत्र शुक्लायां यदि च
द्रष्टश्चंद्रमंडले स्वकलाभिः सर्वात्मनोपचीयते तत्र संपूर्णमंडलत्वात् पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना व्यपदिश्यते तदुक्तं ब्र
ह्मांडपुराणे कलाक्षये व्यतिक्रांते दिवा पूर्णे परस्परं चंद्रादित्यौ पराह्णे तु पूर्णत्वात्पूर्णिमा स्मृ
तेति अपराह्णः परो भागः पराह्णः स उच्यते तत्समयकाल इत्यर्थः तत्र यथा आदित्यः संपूर्णमंडलः सन्नस्तमेति तथो
त्तरक्षणे चंद्रः संपूर्णमंडलः सन्नुदेतीति [illegible] ग्रीवांविन्यासितत्वाद् आदित्यचंद्रयोरूपन्यासः
यथा मंडलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीत्यपि शब्दः प्रयुज्य
ते नतु भविष्योत्तरे पौर्णमासी महाराज सोमस्य दयिता तिथिः पूर्णो मासो भवेद्यस्मात्पौर्णमासी ततः स्मृ

मा.ध.
१३०

तेति हरिणमामावास्ययोर्विकल्पेन मासांतत्वे मासप्रसक्ताविदमिति अमावास्येत्यनेन नाम्ना वदुवोर्था: कथ्यंते त
त्रामाशब्दस्य चत्वारोर्था: सहभाव: कन्या सूर्यरश्मि: चंद्रकला चेति वसुशब्दस्य च चत्वारोर्था: इंद्र: सेंद्र:
पितृ विप्रो यो निवास [illegible] निवासश्चेति तत्र सहभाववाचिनममात्रशब्दं इंद्रवाचिनेव सुशब्देन चोरीकृत्य निर्वचन
मेवं प्रवर्तते अमावसुरस्यामित्यमावास्येति अयमर्थ: वृत्रवधानंतरं प्रोषितइंद्र समागमे सेतुच्छ्रा देवा: परस्प
रमवोचैतन् अमास्यांति: सहायमिंद्रो निवसतीति अतस्तस्य दिनस्यामावास्यात्वमिति सोयमर्थ: शतपथ
ब्राह्मणोदाहृतेषु सामप्रकरणे श्रूयते निदेवान्यमुवत्रमावेनोधेनवसुर्वसतिमो वा: आनात्सीदिति तैत्तिरीयब्रा
श्री ह्मणेपि विस्पष्टमयमेवार्थ: श्रूयते इंद्रो वृत्रं हत्वा परांपरावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानस्तं देवता: प्रैषमै
च्छन्सोभ्यपश्यत्तोमामावास्यायां प्रत्यागच्छन्तं देवा अभिसमगच्छन्तामावेनोधैव वसुर्वसतीतीद्रोहि देवानां वसु
तदमावास्याया अमावास्यत्वमिति परांपरावती अत्यंतदूरदेशमित्यर्थ: अपाराधं द्रोहमकार्षमित्यर्थ वसुश
ब्दस्येंद्रवाचीनत्वाप्यमाशब्दस्य वाच्यं सहभावमेवोरीकृत्यैवं निर्वचनं कृतं अथवा ओषधीभि: सह चंद्रो वसत्यस्यां रात्रावि राम.
त्यमावास्येति अयमर्थ: शतपथब्राह्मणे श्रूयते एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चंद्रमा: स यत्रैष एतां रात्रिं

न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां वस्वन्नं ह्येषां तदेष
एतां रात्रिमिहामावसति तस्मादमावास्या नामेति तथा बृहदारण्यकेपि इदं प्रकृतमवाच्यतो सोमावास्यां रात्रिमेतया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य तत: प्रातर्जायते इति अमावसुशब्दो यदा कन्यापितृवाचिनौ तदानी
मेवं निर्वचनीयं अमावसुमिच्छदस्यां रात्राविति अमावास्या अमा [illegible] धामा काचित्कन्या तस्यां रात्रौ वसुनाम
के पितरं वव्रे स च पिता धर्मलोपभीत: संतां कन्यां नेच्छत्सोपमिति वायु: पद्मपुराणे गीतव्य: अमावसुशब्दे
श्रि यदा सूर्यरश्मिनिवासवाचिनौ तदा तदनुसारेण निर्वचनं स्कंदपुराणे रेवाखंडे पठ्यते अमानाम रवेरश्मि: सहस्रप्र
मुख: स्मृत: यस्मात्स तेजसा सूर्यो लोकांस्त्रीन् लोकदीपक: तस्मिन्वसति यस्मिंस्तु अमावास्या तत: स्मृतेति ब्रह्मां
डपुराणेपि अमानाम रवेरश्मिश्चंद्रलोके प्रतिष्ठिता यस्मात्सोमो वसेत्तस्याममावास्या तत: स्मृतेति अमा
वसुशब्दयो: सहभावनिवासवाचित्वमाश्रित्य मत्स्यवायुब्रह्मांडपुराणेषु निर्वचनं अमा वसेतां ऋक्षे तु यदा
चंद्रदिवाकरौ एषा पंचदशी रात्रिरमावास्या तत: स्मृतेति अमाशब्दस्य चंद्रकलावाचित्वे स्कंदे दर्शितं अमाषो
डशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला इति तां कलामुपजीव्य निर्वचनं भगवतीपुराणे दर्शितं कलावशिष्ट [illegible] नि:क्रांत: प्र

मा॰ध॰
२३१

विष्टः सूर्यमेंदुनो अमायां नित्यतेन स्मादमावास्यातत: स्मृतेति अमावास्यायां स्वपर्व्वा मोदत्रोत्र शेषपि द्विधानिरू
प्यते। सूर्याचंद्रमसोः परस्परं पश्यतोत्रेति स्त्रो॰ तदुक्तं मत्स्यवायुपुराणयोः आश्रित्य नाम मावास्यां पश्यतः सुस
मागतो। अन्योन्यं चंद्रसूर्यो तौ मदा तस्त्वादुच्यते इति नदृश्यते यंद्रोत्रेति द्वितीयं निर्वचनं यद्यपि तदानीं मदर्शनं इ
ति वक्तव्यं तथापि विपरीत लक्षणया दर्शइत्युच्यते तदिंदुः द्यावाप्यर्कः इति सूर्यैकात्तस्य वनदिति चेद्रादत्रोनं च
त्रातपथ्य नाकेन स्वर्गमुदाहृते सपतत्रेयप्रवाना त्रिनपुरस्तान्न पश्चाद्दृश्यत इति अदर्शनेन कारणं सूर्याचंद्रमसो
रत्यंत संनिकर्षः सतिचतस्मिन्संनिकर्षमहता सौरेण तेजसा चांद्रं तेजो भिभूयते अत एव पौर्णमास्यामत्यंत विप्र
कर्षे सति अनभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलं संपूर्णं दृश्यते तावेतो संनिकर्षविप्रकर्षौ गोभिलआह योयः परो विप्रकर्षः
सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः संनिकर्षः सा अमावास्येति तं देवं पर्वाभिधायाः पंचदश्या पूर्णिमादिनाम नि
र्वचनेन स्वरूपावगतिर्विशेषा ज्ञापि तो भवति तेच पौर्णमास्यमावास्ये प्रत्येकं द्विविधे तच्च पुराणेषु दर्शितो एका चानुम राम॰
तिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता सिनीवाली कुहूश्चैवममावास्यापि द्विधोदितेति एतासां च लक्षणं स्कन्दपे कठ्या
स्तायां विस्पष्टमुच्यते या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा

कुहूरिति। बृहद्वसिष्ठोपि एका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः राका संपूर्णचंद्रा स्यात्कलानानुमतिर्मता पौर्ण
मासी दिनादस्यैत्रा त्रिन्यनुमतिः स्मृता रात्रिरस्य पुनस्तस्मिन्नेव राकेति कीर्तितेति मत्स्यब्रह्मांडपुराणयोः यस्मा
त्तामनुमन्यंते पितरो देवतैः सह तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां नि
शाकरः रंजनाच्चैव चंद्रस्य राकेति कवयो विदुरिति बृहद्वसिष्ठः दृष्टचंद्रममावास्यां सिनीवालीं प्रचक्षते एवा
नि मेव कुहूमाहुर्नष्टचंद्रां महर्षय इति तदेवं चतस्रः पर्वभेदाभिहिताः तेषु कुहूव्यतिरिक्तानां त्रयाणां भेदानां म
ध्ये लघुस्तनोवापरिमितः कालः तिथिरित्युच्यते कुहूर्लक्षरद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भागवतीपुरा
णे अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति तत्रकां ८९
वस्वरूपं स्मृतेन दर्शितं लघुस्य चतुर्थांशो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति
एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघ्वक्षरमात्रं भवति तस्मिन्लघ्वक्षरपरिमिते
काले एकः पर्वणो भागः द्वितीयः प्रतिपदः तदुभयमिलितास्तिथिर्भवति कुहूप्रतिपदोः तिथिस्तु एक ~~लघ्वक्षरद्वय~~
~~परिमिते काले एकः पर्वणो भागः द्वितीयः प्रतिपदः तदुभयमिलितास्तिथिर्भवति कुहूप्रतिपदोः तिथिस्तु एक~~

मा॰ध॰ वैस्माल्लघिगुणः अस्पष्टरूपपरिमितत्वात् मतस्य नष्टोऽपुगुणयोः राकाचानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा ए
१३२ तासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा कुहूरिति कोकिलेनोक्ते यावान्कालः समाप्यते तत्कालसंज्ञिता चैषा अमा
वास्या कुहूः स्मृता इत्येषु पर्वसंधीनां कालो द्विविधः स्यात् तदुक्तं एवं संधौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तो विचा
रस्तत्र संधिरविशिष्टः कालस्तावदुपांशु संधौ यजेतेति श्रुतेः नैवं संधेः सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुप
९९ पत्तेः कुतस्तर्हि श्रुते [illegible]गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्त
त्समीपं तीरं लक्षयति तथा संधिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु अत एव श्रुत्यन्तरं संधिमभितो यजेतेति बौ
धायनोऽपि सूक्ष्मत्वात्संधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाप्यपरेण चेति अत्र पू
र्वापरशब्दाभ्यां संधेः प्राचीने पर्वदिने प्रतीचीने प्रतिपद्दिने चाभिधीयते तत्र पूर्वस्मिन्पर्वदिने प्रयोगप्रारंभः
उत्तरस्मिन्प्रतिपद्दिने यागसमाप्तिः अन्वाधानमिध्माबर्हिःसंपादनमग्निपरिस्तरणं इत्येवमादिः प्र राम॰
योगप्रारंभः सोऽयं पूर्वेद्युरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वो
पवसतीति आपस्तंबोऽपि पूर्वेद्युरग्नीन्परिस्तृणाति उत्तरमन्वद्य यजतीति तत्र निग्रहणं नाम आधेयगुणं आहवनी

यगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु समिन्धनं इत्यादि त्रिभिः समिदाधानलक्षणमन्वाधानं क्रियमाणे पार्श्ववर्ति
नाय जेमानेनाग्नीन्गृह्णामीत्यादीनां मंत्राणां पठने तदिदं पूर्वदिने क्रियते प्रतिपद्दिने तु कर्माणि वेदिस्तम्भद्
स्तादिकिरधर्मुद्धस्तप्रक्षालनतंडुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादिलक्षणः प्रयोगशेषः इति तदिदं यजनं एतदे
वाभिप्रेत्य गोभिलेनाह यः संतातुपवसथ्याः पश्चाद्योऽपि यष्टव्या इति अत्रोपवासशब्देनास्तुपस्त
रणादिर्विवक्षितः तस्मिन्क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदिदं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शि
तं उपास्मिन्श्वो यक्ष्यमाणे देवता वसंतीति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणातीति उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने क
र्तव्यत्वादन्वाधानादेः पर्वणि चतुर्थांशावति आद्यपादेयोऽत्रेण विहितः कालः न तु चतुर्थोंऽशः यागशब्दाभिधे
यस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोक्तपर्वचतुर्थोंऽशः प्रतिपदश्चाद्यपादश्च विहितः कालः न तु प्रतिपदश्चतुर्थों
ऽशः तदेतदाह लौगाक्षिः त्रीनंशानुपवसतस्य यागस्य चतुरो विदुः इत्येवमनुतिष्ठेदिंद्रियागे च व्रतकर्मणी
ति तमेतं यज्ञकालनिर्णयं मार्कंडेय आह पंचदश्याः परः पादः प्रतिपदाद्यस्त्रयः कालः पार्वणयागस्यादर्शे पौ
सेतुनविघतदेति इद्रव्याणां नाम पिपर्वणश्चतुर्थोंऽशः आद्यपादः प्रतिपदः स्मृतः यागकालः स विज्ञेयः प्रात

मा·ध· रुन्को मनीषिभिरिति अत्र प्रातरिति विशेषणात्तदूर्ध्वं दर्शस्योपरि मुहूर्त्तत्रयं भागकालाद्रत्तुनो भवति प्रतिपद्रत्न
१३३ तुर्थ्यां त्रीनिषेधति कात्यायनः नियष्टव्यी चतुर्थे त्रीणां यागः प्रतिपदः क्वचित् एतां सितद्वितीये पितिस्कृतिरिषा सू
नातनीति तदेवं पर्व एवन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सैधि पाक्षे योरुभयोः प्रारंभपरिसमाप्त्योर्व्यवस्थितौ
यदा पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य प्रसिद्धि निधीभवतः तदानसीदेह यदा तु खेटतिथीतरा निर्णयो भिधीयते त
त्रगोभिलः आवर्त्तने पराः सैधि पर्वप्रतिपदो भवेत् तदहर्यागद्व्यितमरत्रत्रेवत्वरेऽहनि पर्वप्रतिपदोः सैधि
र्वागावर्त्तनाधिरि तस्मिन्न्वहनि यष्टव्यो पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः आवर्त्तनात्पुरः सैधिर्यदि तस्मिंस्तु पक्रमः परे
द्युरिष्टि [illegible] रित्येष पर्वद्वयविनिश्चय इति आवर्त्तनमह्नो मध्यभागः लो[illegible]सिरपि पूर्वाह्णे वा यमध्याह्ने य
दि पर्व समाप्यते उभौ ष्यतत्र पूर्वे काल तदहर्यागइष्यते न्यपराह्णे यथा राज्ञीय दिपर्व [illegible] समाप्यते उपोष्य तस्मि
न्नहनि श्वो भूते यागइष्यत इति एवमुक्तेन हुमध्याह्नादिरार्यापातिकाः ननु पंचधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्ता राम·
त्तयासत्यह्नो मध्यो मध्याह्नइति व्युत्पत्ते एवत्तेनं मध्याह्नत्वाद्देनाभिधीयते अतएवावर्त्तनं परार्द्धः प्रयुक्ता
न्यातपेनापि मध्यमत्वाद्द्यः प्रयुक्तः पूर्वाह्णमध्यमेवापि यदि पर्व समाप्यते तदोपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्यागइ

ष्यत इति अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः अह्नोपरो भागोपराह्णः अन्तस्ताभ्यां प्रदर्शाभ्यामावर्त्तनात्पूर्वोत्तर भागावभि
धीयेते वाजसनेयिनां तु [illegible] स्यात्पूर्वोत्तरे सायं [illegible] द्वितीयायाः समगामिनी च
तुर्थी सिमायोस्याद् वेकल्पादि [illegible] एतयोः पंचनानामपमयेः अह्नि चतुर्दशी [illegible]
आवास [illegible] मध्यमानाम् [illegible] यपि निभित्त भावे न भ नंति
तथा पि प्रतिपदि [illegible] सायमानत्वात्तदर्शे [illegible] नामामभावात्स्यात्प्रा
दिः सत्यामावास्यायां चतुर्दश्यां [illegible] इति एतदेव प्रतिपत्स्पष्टं तरे आदित्य
मिने [illegible] प्रतीयामुदिया परा प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् [illegible] इत्युक्तमपि [illegible]
स्यात्पुरितेति [illegible] सा यमयथा परा [illegible] चतुर्दश्यां
[illegible] नाभानादि [illegible] सिद्धा [illegible]
[illegible] किंतु [illegible] धरा वा दिप्र
[illegible] सायुदित्यपदर्शः [illegible] विहितः तदेतत्तैत्तिरीय [illegible] निर्णयी

मा.५ पुत्राणामेव मान्यमुदेति प्रेप्सतो चुकानि भगे क्रमण्यमासपूसान्न नभेदन्ति पुनोप्यपमानमानी कुर्वीतये स्पनिक
१३४ क्षणानि द्वासप्तदाने दर्शयेत स्पैसोरि मान्नविलेनेदिविशायते चतुर्मिति सोपयन्नंतः हविविनिनुने सति
मानुपस्त्वेस्पांदि श्रीसनुदितेसतिदर्शकमीविधेय सुपप्पुनास्पानास्तितीनाश्रिते विशेषमाहाभाष्यार्थे सि
प्रहकारः मध्यंदिनात्स्यादह्नीदृयस्मिन्त्राकपर्वणः संधिरिचत्तीया सारवर्ति कावाजसनेयिमतानस्पामु
पोषोप्यपरोधकरिष्टिरिति आवर्त्तनादूर्ध्वमस्तमयादर्वाक्पदा संधिर्भवतितदाह्नः संधिमतीतिथिः पुरायश्च ए
त्रौ संधिश्चेत्सातिथिर्द्वितीया उभेअपर्वपूर्वाद्धं संधिमतीपर्वतिथि स्तत्तीमाभवति तस्यां तत्तीयतिथौपर्वका
लस्याल्पत्वात्तामवर्विकाल्पेपसुच्यते तृणस्थानरण्यायिनामी स्तोविषये पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं संधितिथाविष्टिः
वाजसनेयिनांतु संधितिथावन्वाधानेउत्तरतिथाविष्टिः एवंतर्हिवाजसनेयिनां न कापिसंधिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधा
नादिकमस्ति मेयेविशेषः आवर्त्तेनेततः पुरायदा संधिर्भवतितदावाजसनेयिष्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्थीत्रेद् एम॰
ष्टिः प्राप्नोति तत्रविशेषमाहभाष्यार्थः प्रतिपद्यप्रविष्टायांयदिचेष्टिः समाप्यतेतोपुनः प्रणीयस्तत्रेष्टिःतत्र्त्याया
गवित्तेभेरिति पर्वपापश्चतुर्थीत्रेणः प्रतिपदस्त्वयोन्त्राम्लयागकोलसेनविहिताः तत्रपर्वचतुर्थांत्रास्यविषयत्वा

त्तः प्रतिपदंशानांविषयउदाहृपते उषःकालेसंधौप्रतिपदः प्रथमोत्रेशोयागकालःनित्रांथि संधौद्वितीयांशः
एत्रिप्रारंभेसंधौतत्तीयांशः तत्तेनेनन्यायेनापाराह्ने संधौप्रतिपच्चतुर्थांशस्ययागकालत्वं प्राप्नोतितत्र प्रतिपिद्ध
नयप्रत्वंचतुर्थांशस्येतिसूत्रेः अतस्तादृशेविविषयेयाग एवलुप्येतेति चेत्र मैवं इत्यहूणतातेपनप्रतिप्रसवा
भिधानात् संधिर्यद्यपराह्णस्यात्प्रागेवप्रातःपोदहनि कुर्वाणः प्रतिपद्भागेव चतुर्थेपिनदुष्यतीति एवंतर्हिप्रतिषेधो
निर्विषयस्यादितिचेन्नैवं सद्यस्कालविषयत्वारितार्थत्वात् तेचविषयंदर्शयतिकात्यायनः संधिश्चेत्संगवादू
र्ध्वंप्रागावर्त्तनाद्रवेः सापौर्णमासीविज्ञेयासद्यस्कालविधौतिथिरिति भाष्यार्थस्तुप्रहकरोपि अन्वादितिश्चा
त्तरणोपवासः पूर्वेद्युरेतत्खलुपौर्णमास्यां आवर्त्तनात्प्रागपरेद्युर्वसंधिस्ततदैवयागःक्रियतेसमस्तइति आप
स्तंबोपि पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्योवासद्यस्कालायांसर्वेक्रियंतइति संगवावर्त्तयोर्मध्ये
पौर्णमासीप्रतिपदोः संधौसतिपूर्वेद्युरहर्जेवैचनेः संधिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकंप्राप्तंतत्र सद्यस्कालवाक्यैः
संधिदिनउत्कृष्यते तन्त्रादृशेविषयेसंधिदिनात्परदिनेमागउत्कृष्यते तथासत्यपराह्णादिसंधिद्विवान्वाधानयाग
योर्दिनभेदोभविष्यति अस्तिचदृष्टांतः वाजसनेयिनामीदृशेविषये अन्वाधानोत्कर्षे सतियागस्याप्युत्कृष्टता

मा.ध. त् मैवं अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्याममस्याः त्रीकामानिवारितत्वात् तत्र साध्यः कालनियमोऽन्वयरूपः
१३५ प्रतिपच्चतुर्थीत्रोः प्रतिषेधो व्यतिरेकरूपः एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति अमावास्यायां विशेषमाह वृद्ध
शातातपः द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति सोऽयं विशेषो बौधा
यनापस्तंबविषयः किंतु बौधायनमतानुयायिविषयः अत एव बौधायनः द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिप
द्यापराह्णिकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते श्वोभूते प्रति
पच्चेत्स्यात् सर्वं तत्रैव कारयेत् चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीयास्य यगामिनी चतुर्दश्याममायां स्याद्भूते कन्यादिकीं क्रिये
ति एतेषां वचनानामयमर्थः आह्निचतुर्दशी संपूर्णा अस्तमयादर्वागमावास्यास्वल्पा ततश्चापराह्णव्याप्त्य
मावास्याद्या अन्वाधानाय पूर्वान्हव्याप्त्याय यद्यपि निमित्तभावेन भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चेंदुस
दृश्यमानत्वान्न दर्शने चेंदोर्निषिद्धत्वात्प्रतिपत्कृतायाममावास्यायामिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यामन्वा
द्यन्वाधानादिकं कर्तव्यमिति एतदेवाभिप्रेत्य संतरं आदित्यस्तमिते चेंदुः प्रतीच्यामुदियाद्यदा प्रतिपद्यतिप
त्तिः स्यात्पंचदश्यां यजेत्तदेति वृद्धवसिष्ठोऽपि इंदुनिरूप्यमाणपुरस्तादुदितेति विधेः यदेंदुगुणपेंदुते तस्मिन्पश्चा राम.

वधि दपि हितद्वेदिति अस्यायमर्थः यदा सीपूर्णा चतुर्दश्यामविचारेणामावास्यावुद्धिं कृत्वान्वाधानादिकं कत्वा द
द्विर्निकृते तस्मिन्नुषःकाले पूर्वस्यां दिशि चेंदुमाउदेति तदानर्थकं कर्म भवितुमर्हति दर्शकाल सा प्राप्तत्वात्
किंतु कालापराधे निमित्तीकृत्य दर्शदेवतान्यपनीयैंद्रा द्वादशिपुणाविशिष्टान्यग्न्यादिदेवतां तराण्युदिश्य हवि:
प्रक्षेपो विहितः तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणेऽभ्युक्तोऽयस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमाभ्युदेति त्रेधा तंडुला निभ
धे जेद्ये मध्यमास्तु स्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति सोऽयं दृष्टांतः हविषि निरुप्ते सति तदूर्ध्वं पूर्वस्यां दिशि उदियादिति स
तिरस्त्रीकर्मविधेयेंदुरुपमुक्तौ सा वस्थितेन देवेंदुगुणपूर्वहोमादिने पश्चिमदिशि चंद्रदर्शनभवतीति एतदेव बौधा
यनमतमुपोद्बलयति श्रुतिः यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात्सोमो न दृश्यते तदहर्यजेतेति अयमर्थः सिनीवा
ल्यां पुरस्ताच्चंद्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चंद्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्तिन्यां कुह्वां द्वि
धमपि चंद्रदर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन्दिने यष्टव्यमिति चंद्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्त
माहाश्वलायनः यजनीयेऽह्नि सोमः पश्चाद्रूपेणां दिशि दृश्यते तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडेश्च द्विजातयः इति चंद्र

मा॰ध॰ दर्शनएदिते समेनामीत्रेतं बोधायनकारिकासु पश्यते दृष्टेरलं प्रतिपदास्तिनाड्यः सप्ताष्टकायत्र भवेतितनतस्यात् सीराण
१३६ सुनाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोथपरोद्बोधनस्य वेद्वितीयइति अयमर्थः। अमावास्यातिथिः सैवेधिनीषुनाडीषुसीराणसु
सतीषुतस्मिन्दिने अस्तमयात्पूर्वं प्रतिपत्संवेधिन्यो नाड्यः सप्ताष्टकायदिभवेतितदा तद्दिनमिष्टेरलं योऽपि सोम
मेकः पक्षः अमावास्याप्रतिपदोर्यदा वर्द्धतेतदा द्वितीयः कल्पो भवेत् अमावास्यायामन्वाधाय सोमदर्शनादि
ते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्य इति स्मृत्यंतरेपि अर्वागस्तमयात्सप्त द्वितीयातु प्रदृश्यते तत्र यागं न कुर्वीत श्वाद्देवा
स्कपरएव भुक्त्वादिति बोधायनमतानुसारिणामन्वाधानवद्दर्शश्राद्धमपि सन्यामावास्येपितायां चतुर्दश्यांकर्त्तव्यं
तथाच बोधायनेनैनोक्तं यदाचतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् अमावास्याक्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् चतु
मा र्दश्यां चतुर्थयामेऽन्वेयत्र न दृश्यते तोऽवाभ्यते प्रतिपद्यत्र भूते के व्यादिकी क्रियेति चतुर्थयामेऽमावास्यासंदर्शनिरि
श्यते किंत्ववसाने स्वल्पासा च परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत् ननु चंद्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समा एम॰
म्नाता तथाच ब्राह्मणं यदहः पश्चाच्चंद्रमा अभ्युदेति तदहर्यजन्निमांल्लोकानभ्युदेतीति तैत्तिरीयब्रा
ह्मणमपि एवावेसुमानानां मेष्टियेमधेजानं पश्चाच्चंद्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मिँल्लोके ऋद्ध्रुं भवतीति अयमर्थः

येयमिष्टिस्ते चंद्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनः नामधेया यातादृशीमिष्टिं कृतवंतं यजमानमभिलक्ष्य त
स्मिन्दिने पश्चाच्चंद्रमा उदेति तत्स्मिन्यजमानायास्मिंल्लोके समृद्धिर्भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बोधायनमतानु
सारिव्यतिरिक्तविषयं श्रतस्त्वाश्रितेत्यप्रतिपच्चतुर्थी च ग्रयागाद्दा हजः ननु बोधायनमेव्यतिरिक्तानामपि चंद्र
दर्शनयोगं पद्वितीयायुतं प्रतिपद्दिनमिष्टौ निषिद्धं तथाच स्मृतिः पर्वणोंश्रे चतुर्थेंतु कार्याचेदिष्टिर्द्विजोत्तमैः द्वि
तीयासहितं यस्मादृषयं ताश्वलायनादिति तदेतदावर्त्तनात् पूर्वकालयोः सैधोसर्तिद्रष्टव्यं अपरएकादिसेधि
षु चतुर्थस्त्रियातवप्राप्तत्वात् तदेवैतत्प्रतिनिरूपणमाह दृष्टः कालो निरूपितः विकृतेस्तु कालो निरूप्यते तत्र कात्यायनः
आवर्त्तनात्वाम्यादिपर्वसेधिः कृतानि स्मिन्नहानि विकृत्याः तत्रैव यागः पत्रमोयदिस्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेश्च
१९ परेद्युरिति आवर्त्तनेन ततः पुनावापर्वसंधौ तस्मिन्संधिदिने प्रकृतियागेकृत्वापश्चाद्विकृति ऐवेधीयागः कर्त्तव्यः
यघावर्त्तनात्परजः संधिस्तदाकेवली विकृतियागः संधिदिने कर्त्तव्यः प्रकृतियागस्तु संधिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय
इत्यर्थः आवर्त्तनेन ततः पूर्वकालेततः परकाले वासंधिरित्येते षु त्रिष्वपि पक्षेषु संधिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृते
स्तु पर्वणीकृतसंधिदिनोपरेद्युर्वानुष्ठाने व्यवतिष्ठतेद्वष्टीनां सर्वासां प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ ऐंद्राग्नमेकादशकपा

मा·ध·
१३७ नं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादयः कांडांतरपठिताः काम्येष्टयो विकृतयः तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायेन विकृती-
नामपि संधिदिनात् प्रयोगः कदाचिदनुष्ठाने प्राप्ते तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते इष्टिविकृतिन्यायः पशुविकृतिसो-
मविकृत्योरपि द्रष्टव्यः पशूनां सर्वेषामग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादयः का-
ण्डांतरपठिताः काम्यपशवो विकृतयः सोमयागानां सर्वेषामग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यषोडश्यतिरात्रादयो विकृ-
तयः त्रिविधानामिष्टिपशुसोमविकृतीनां पर्वैव कालः तदेतदापस्तंब आह यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन
यजेतामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति अत्रापि पूर्ववत् प्रतिपदि कदाचिदिष्टिप्राप्तौ तद्व्यावृत्त्यै पुनः कालो
विधीयते तस्माद्विकृतीनां पर्वैव काल इति स्थितं ननु प्रकृतेर्यथोक्तकालालाभानंतरं कश्चित्समयेते षोडशेऽह्न्य-
मीष्टिर्मध्या पंचदशेऽहनि चतुर्दशेऽह्नि जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽह्नीति अयमर्थः पूर्वप्रतिपद्दिनमारभ्य गणनाया-
माामावास्याप्रतिपद्दिनं षोडशो भवति तत्रेष्टिरुत्तमा ततः पूर्वस्मिन् पंचदशे दिने मध्यमा ततः पूर्वस्मिंश्चतुर्दशे दिने राम०
जघन्या तदेतत्कालत्रयं विहितं उत्तमकालात् षोडशदिनादूर्ध्वं तन्निनि सप्तदशे दिने प्रतिषिद्धा बाढं तत्रोत्तममध्यम
पक्षौ त्राणव्यीयो तिथीनां वृद्धिसाम्ये सत्युत्तमः पक्षः प्राप्नोति एकस्मिन्दिने क्षीणे सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति ज-

२८४

5/24

घन्यपक्षः एकेन क्षयेण तृतीयः दिनद्वयक्षयाभावात् अन्तिमेन जघन्यस्याधोनिषेधविषयत्वाप्रयुक्तः नत्वनेकार्थपक्षांतरपि
वक्षया ननु तिथिवृद्ध्या विधेः सप्तदशीतिथिः कदाचिदुत्पतितत्वं पापासप्तदशेऽह्नीति प्रतिषेधः नायं दोषः अ-
ल्पतिथिवृद्धौ यदा षोडशे दिने अमावास्या स्यात्तदा सप्तदशे दिने प्रतिपद्वर्तते तदानीं प्रतिपच्चतुर्थ्यां तस्यापि
कालत्वं त्वात्यानुष्ठानं प्रसक्तं वचनेन निवार्यते न चामावास्यायां पूर्वाह्णे संधिर्भवेत् दिने इष्टिः कर्तव्येति न निर्णीतत्वात्
यदा तु महत्याः वृद्ध्या षोडशे दिने अमावास्या सैव पूर्णा सप्तदशे दिने प्रतिपत्सैव पूर्णा तदा न प्रतिषिध्यते ननु बोधा-
यनेन त्रयोदशे सप्तदशे दिनयोरन्वाधाने प्रतिषिध्यते यत्रोपवसथीकर्म यजनीयत्र यो दशी भवेत् सप्तदशे वापि
तत्र यत्नेन वर्जयेदिति अत्र यजनीयप्रतिपद्दिनमारभ्य पंचदशी दिनमोपवसथस्य मुख्यः कालः तिथिक्षयेण च-
तुर्दशी दिने तिथिवृद्धौ षोडशे दिने तथा सति त्रयोदश्याः सप्तदश्याः प्रसक्तिरेव नास्ति तत्कथं प्रतिषिध्यत इति चे-
त् एवं तर्हि यथा प्रसक्तप्रतिषेधो विधिनित्यानुवादो इत्युक्तो अप्रसक्तिवाप्रसक्तिप्रतिषेधरूपो नित्यानुवादिरिति दिनवृद्ध्यां
न नोतीरिति [illegible] द्विव्याप्तिपूर्वा इति पूर्वापर्वप्रतिपदोः संधिमुपजीव्यान्वाधानेष्टिकालो व्यवस्थापितो तत्र तिथि-
क्षयवृद्ध्योः संधिनिर्णयं कैश्चिद्विशेषमाह कात्यायनः पर्वणि [illegible] तिथिवाध्याधिकारवशात् तदर्द्धेन स्यात्

२८५

मा॰धा॰ स्मिन्नुहासवृद्धी प्रकल्पयेदिति मोमास्त्रिरपि तिथि तिथ्येः परस्पाघृटिका स्कपाः स्युर्न्हनासला वाम्पधिकास्तनासं
१३८ न्यद्वैविकोऽस्यं तथाप्रयोज्यं कृत्स्नेश्च ह्यो प्रथमे दिनेनतदिति दर्शेघ्नन्नमावास्यापीचत्र्दशघटिकापेरवाः प्रतिपद
पितावतीतद्यपथ्यास्थितत्वमेवोपजीव्य संधिर्विज्ञेयः यदानुप्रतिपत्सद्घटिकाक्षीयेनेतदाघटिकात्रपसयो
मावास्यायां योजनीयः तस्मिन्योजितेद्वादश्यघटिकामावास्याभवति तदावर्त्तनात्सूर्ये संधिः स्वंयघते न्यनेने
नेवन्यायेन घटिकात्रयवृद्धौ योजिता यामष्टादशघटिकामावास्याभवति तथासत्यावर्त्तनात्सूर्ध्वे संधिर्भवति
तदेवं संधिं विज्ञायतदनुसारेणान्वाधाने ष्टीन्ननुष्ठातव्ये इतीष्टिनिर्णयः नन्वेष्टिकालवद्ग्रहणकालो
प्यत्रनिर्णेतव्यः पर्वप्रतिपत्सी ध्रुपजीवनेनप्रवृत्तत्वात तथाचदृग्रागार्ग्यः पूर्णिमाप्रतिपत्सीधोग्रहः सो
पूर्णेमण्डलं ग्रसतेचेद्गमर्कंचदर्शप्रतिपदंतरे इति ग्रहासिद्धान्ते याबत्कालः पर्वणः स्यात्तावान्प्रतिपदो
दिमः क्षीदुग्ग्रहणेनेह्रासवृद्धयोमिश्रणाद्भवेदिति न्यनेनेदोकालः वार्षिपदयपत्तिसीध्रुपजीवनेनतथापिनि
र्णेतव्यो न्नास्यतिथिविषयत्वाभावात् स्मिन्प्रकरणेनतघोऽपि कर्त्तव्यविशेषवत्तितनप्रकरणेनिरूपयिष्यते
७ इतिमाधवीयेद्वितीयादितिथिनिर्णयाएवं चतुर्थप्रकरणे तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रकरणाभ्यां प्रतिपदाद्याः

पौचदर्शांताः सर्वास्तिथयोनिर्णीताः अथपञ्चमोऽष्टरूपेपंचमप्रकरणेनसत्रविशेषाश्रयः कालविशेषेषुकर्त्त
व्यविशेषाश्चसंक्षेपेणनिरूप्यंते तत्रापितिथिनक्षत्रयोर्नसत्रेसंदेहाभावात् स्वैर्नसत्रेनिर्णयोवक्ष्यते सत्र
निर्णयोर्नक्षत्रोविष्णुधर्मोत्तरे उपोषितव्यंनक्षत्रंयास्मिन्नस्तमियादृविः युज्यतेयत्रवायामंनिशीथेवात्रि
नासहेति तत्रास्तमययोगोनिशीथयोगश्चेतियोगद्वयीप्रयोजकः अस्तमययोगोमुख्यः कल्पः निशीथयो
गोनुकल्पः योगद्वयेलब्धे सतिन्ननुष्ठानमतिप्रशस्तं यदातुपूर्वेद्युः केवलोनिशीथयोगः परेद्युः केवलोस्त
मययोगस्तदामुख्यकल्पानुसारेणपरेद्युर्नेवोपवासः तथासतिप्रातः सकल्पकालेनसत्रसद्भावोपिलभ्यते
निशीथेवात्रिनायुज्येतितेज्योतिः शास्त्रासिद्धस्यप्रातर्योगस्यविवक्षितत्वात्तत्रसत्रसद्भावमात्रमभिधीयते
त्यवगंतव्यं दिनद्वयेप्यस्तमययोगाभावेनिशीथयोगेनपूर्वेद्युरेवोपवासः तदाहसुमंतुः यत्राद्धरात्रादर्वाक्
नसत्रंप्राप्यतेतिथौ तत्रसत्रव्रतंकुर्यादन्तेपारणंभवेदिति अत्रतिथिविवेकभूतकालेन्नतमयोर्मध्याह्नप्रदोष
व्याप्तिभ्यांननिर्णयः किंतर्ह्युपवासनक्षत्रएवतदुभयंकर्त्तव्यं तदुक्तं स्कंदपुराणे तत्रैवोपवासेदृक्षेयान्निशीथा
दधोभवेत् उपवासंयदृक्षंस्यात्तद्दिनेनैकभक्तयोरिति यत्तुविष्णुधर्मोत्तरे ताभिस्तिथिस्तत्रनसत्रेयस्यामभ्युद

मा·ध· तोरविः तथाकर्माणिकुर्वीतह्रासवृद्धीनुकारणमिति तदुपवासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयं यदपिबोधायनवचनं सति
१३९ भिस्त्वयनसत्रं यस्यामभ्युदितोरविः वर्द्धमानस्यपक्षस्य दानेतत्समयंप्रतीतिस्मितकार्यविषयं यदपिमार्कंडेये न
नोनक्षत्रंनक्षत्रासांत्रमहोरात्रंयस्मिन्नस्तंगतोरविः यस्मिन्नुदेतिसविताऽतन्नक्षत्रंदिनंभवदिति अस्यायम
र्थः द्विविधोनक्षत्रसेवधीकालविशेषः अहोरात्रोदिनंच तदुक्तंकर्मद्विविधं अहोरात्रसाध्यंदिनसाध्यं वि
च उपवासैकभक्तादिकमहोरात्रसाध्यं यद्यपिमिष्टादत्रकालेननिष्पाद्यंभोजनमेकभक्तोदेः स्वरूपंतथापित
स्मिन्नहोरात्रेभोजनांतरस्यैकभक्तादिनियमघातितयाभोजनांतरपरित्यागसहितस्यैवभोजनस्यैकभक्तादि
स्वरूपत्वादहोरात्रसाध्यत्वमविरुद्धं दानव्रतनामाद्यानामहन्येवकर्त्तव्यतयादानादिकंदिनसाध्यं तत्रोपवासा
दौनक्षत्रोदयेऽहोरात्रोग्रहीतव्यः दानव्रतादौतुनक्षत्रेदिनंग्रहीतव्यं अहोरात्रस्यनक्षत्रत्वं सूर्यास्तमयकालेननक्ष
त्रव्याप्त्याऽवसीयते दिनस्यतुनक्षत्रत्वं सूर्योदयेनक्षत्रव्याप्त्याभवतीति यत्यपियस्मिन्नुदेतिसवितेत्यत्र सूर्यो राम॰
दयकालेनक्षत्रसद्भावमात्रंप्रतीयतेननुपरिमाणविशेषस्तथापित्रिमुहूर्त्तपरिमाणस्यतिथौव्युत्पन्नत्वात्तद
त्रानुसंधेयं ननुदानव्रतवच्छ्राद्धमपिनक्षत्रदिनस्वीकारोऽप्रातःकालमात्रव्याप्तिनक्षत्रस्यैकभक्तेप्रतिपादितो
[illegible]
१ [illegible] २
[illegible]

२८८

त्वात् यदपिस्मृतिवचने तिथीनामंतिमोभागस्तिथिकर्म्मसुपूजितः आसाएणांपूर्वभागस्तु नक्षत्रकर्म्मसुपूजि
तइति तत्रतिथ्यंतपरत्वेदानव्रतविषयं नक्षत्रपूर्वभागपरत्वेतूपवासादिविषयोंऽपवासादिव्यतिरिक्तेतु
दैवेकर्म्मणिनक्षत्रस्याप्यंत्यभागपरत्वं द्रष्टव्यं नक्षत्रविशेषेषुपूर्वेत्तरपक्षलिंगस्य श्रवणेनतुपत्कम
उत्तरएषाद्रसंहितायुत्तं संवत्सरकृतोध्यायस्तत्क्षणादेवनश्यति धनिष्ठासंयुतंकुर्याच्छ्रवणंकर्मयद्भवेन् त
त्कर्मसर्वफलंविधादुपाकरणसंज्ञितमितिनिषिद्धत्वात्योगेतुकस्यचिल्लिंगस्य पूर्वेघुनिस्त्रीयमात्रव्याप्ति
तिअसूचकत्वात्सायंकालादिव्याप्तिःश्रोत्यायदियोगःपूर्वेघुर्न्निस्त्रीयमात्रंव्याप्नुयात्तदापरेघुरुदनिपान
एंनप्राप्नुयात् एकोपारणस्यनिषिद्धत्वात् अतोहन्येवव्यतीपातपारणीव्रुवच्छास्त्रेपूर्वेघुरहिवसेसायंका
लादियोगप्रयोजकंसूचयति तस्माद्दूषकंभाद्रियोग उपवासादौपूर्वविद्धैग्रहीतव्यः दानव्रतयोरुदयव्या
पीग्राह्यःश्राद्धस्यतुकर्म्मकालव्यापीतिनिर्णेतव्यं ववबालवादिकरणानांतिथ्यर्द्धपरिमितत्वेनदिनद्वया
व्यापित्वात्संदेहोनोत्ति तस्मादुदयेस्तमयेवायस्मिन्दिनेकरणसद्भावस्तस्मिन्नेवदिनेतत्कर्म्मनुष्ठेयं यदानु
सायंसंध्यामारभ्यपरेघुरुदयात्प्रागेवकरणसमाप्यतितत्रकथमितिचेदुच्यतेकरणेनकुत्रापिनसर्वकरणेषुनि

२८९

मा.ध. णिपद्यतिक्रमः भद्राकरणे तु निर्णयो भविष्योत्तरे भद्राव्रते प्रवृत्तो यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत उपवा
१४० सस्य नियमं कुर्याद्रात्रौ चेत्सोपि वा यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको
विधिः प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयं उपवासस्तदा कार्य्य एकभक्तं ततोन्यथेति उदयादारभ्य यावद
स्तमयं विष्टिसत्त्वाचोनाम्नस्तु यथा तिथिस्तदिदं परस्तु प्रहरमात्रे विष्टिर्नोहितस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति त
दा कृत्स्नदिनव्याप्त्यैभद्रायाश्च भावेपि एकदेशव्याप्तिः भद्रावागुपवासोनुष्ठेयः अन्यथेत्येतेनैकदेशव्याप्त्या सभा
वोपि विवक्षितस्तस्मिन्पक्षे समग्रं तत एतीतवचनाद्दिनद्वयेप्येकभक्तं कार्यं यस्तु भद्राव्रतं संकल्प्याहोरात्रमुपो
षितुं न शक्नुयात् तस्य सो भद्रायुक्ताघटिकासु भोजनं परित्यजेत् भद्रारहितकाले भुक्त्वा पउपवासान्तदीयत
तथा च भविष्योत्तरे पठ्यते स्नातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणेन समन्वितः ततो भुंजीत राजेंद्र यावद्भद्रा न जाय
ते अथ वर्त्ततेपि भद्रायाः कामतो वाप्यतः शुचिः न किंचिदुपसेवेत यावद्भद्राप्रवर्त्तनं इति अहश्चरमभागे राम०
यदा भद्राप्रवेशस्तदानीमेकदेशे भद्रायोगिनो दिनस्य तद्बाहेतासः अत्र कस्य भद्राप्रवेशात्पूर्वं भोजने
प्राप्ते सति अभुक्तेनैव एवारेनुष्ठेयत्वात् भद्रारहितेपि काले तेतरस्तनोदिके न विरुध्यते यदा तु भद्रायाश्च

ते भुंक्ते तदा कर्म्मकालव्याप्तिरस्त्याद्वद्रोपेन कालएवातत्त्वमादिके कर्त्तव्यं पक्षद्वयेपि भद्रायुक्तघटिकासु
न किंचिदुपसेवेत् तावतैव भद्रोपवासः पूर्यते ववादिकरणेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेणानुक्तत्वात् भद्रा
यामेव क्लृप्तस्य न्यायस्यातिक्रमे कारणाभावाच्चायमेव निर्णयप्रकारः सर्वोपि योजनीयः न च तिथिनक्षत्र
योगकरणानां येषां तःपातिनो निर्णये कृतेतदैनःपातीरत्नीपकर्म्मोपयोगीचारः कुतउक्तस्पत इति
त्रीकरनीयं अहोरात्रपनिमित्तत्वेन चानेकदेशव्याप्त्याभावात् तदेवैनक्षत्रयोगकरणानि निर्णीतानि अथ संक्रां
तिर्निर्णीयते मेषादिषु द्वादशराशिषु क्रमेण संचरतः सूर्यस्य पूर्वस्माद्राशेरुत्तरराशौ प्रवेशः संक्रमणं प्रवे
शः संक्रान्तिः अतस्तद्द्वादशनामपुरस्सरं सा संक्रान्तिर्व्यपदिश्यते राशयश्च मेषवृषमिथुनकर्कटकसिं
हकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुंभमीननामकाः ते द्वादशसु चत्वारि त्रिकाणि भवंति तत्रैकैकस्मिंस्त्रि
९ के क्रमेण चरस्थिरद्विस्वभावास्त्रयो राशयः तथा च चतुर्षु त्रिकेषु मध्यमा वृषभसिंहवृश्चिककुंभनामकाः
स्थिरराशयश्चत्वारः तेषां विष्णुपदमिति नाम स्मृतिषु प्रसिद्धं ये त्वंतिमा मिथुनकन्याधनुर्मीननामकाश्च
त्वारो द्विस्वभावराशयस्तेषु षडशीतिमुखसंज्ञकाः ये पुनर्मेषकर्कटकतुलामकरसंज्ञाश्चत्वारश्चलराशय

मा॰ध॰
१४१

तेषु मेषतुले विषुवती तत्र कर्कटमकरगावयनसंक्रान्ती तदेतत्सर्वं वृद्धवसिष्ठ आह मेषे तुले विषुवे द्वे अन्तरे
षडशीतयः तत्र तौ विषुवघस्रसंक्रान्तौ द्वादशसंमताः कर्कटसंक्रान्ती द्वे उदग्दक्षिणायने विषुवे तु तु
लामेषयोर्गोलमध्ये तथोपराः कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः
फलैः वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव रवेर्गतिः एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फले इति विषुवाभ्यामयनाभ्यां
च युक्तं राशिचक्रं गोलद्वयमिति धीमते तत्र मेषाख्यविषुवस्य कर्कटकाख्यायनस्य च मध्ये विष्णुपदसंज्ञको वृषभः
षडशीतिसंज्ञकौ मिथुनं च तिष्ठति तथा कर्कटकाख्यायनस्य तुलाख्यविषुवस्य च मध्ये सिंहकन्ये स्थिते एवम
न्यदप्यूहनीयं पंचाङ्गे गतिरयोश्च स्थिरत्वे विष्णुपदं षडशीतिमुखं द्वितनुत्वेन तुलामेषौ विषुवं तु ये दक्षि
णायनाख्यौ गोलौ मकरकर्कटौ इति भट्टाचार्याणां राशिः स्थिरराशौ स्थिते सूर्ये सति विष्णुपदं भवति द्विस्वभावराशौ
सूर्ये स्थिते षडशीतिमुखं भवति तुलामेषयोः सूर्ये स्थिते विषुवं भवति तुर्ये कर्कटके दक्षिणायनं मृगे मक
रे सौम्यं सोमदिङ्नाम कमुत्तरायणं तैरेतैः संज्ञाभेदराशयो व्यपदिश्यन्ते तद्राशिसंबंधात्संक्रान्तीनामपि एम॰
तान्येव नामानि तासु च संक्रान्तिषु होमस्नानादिके मन्त्रमत्यन्तिकल्याणमाह शातातपः संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य

सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे
कव्यानि दातृणि तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः सप्तजन्मसु
रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते इति स्नानदानादि गम्यते संक्रान्तिकालेषु स्वल्पकस्य सर्वभावास्तु कल्पमेव कर्तव्यः
तत्र तदस्त्ववत्तः संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः तद्योगाद्प्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिता इति अ॰
ताव्यवधानराहित्येन तत्संक्रान्तिष्टमोः पूर्वोत्तरराशयोर्मध्ये सूर्यो पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेन नेत्रोन्त
राशिं प्रविशति सोऽतिसूक्ष्मो योगादृष्टिविनामांसदृशा दुर्लक्ष्यः अतोनुष्ठानेषु स्वसंक्रान्तिकालासंभवात्संक्रा
न्ति संबंधिनो पूर्वोत्तरकालो ग्रहीतव्यौ संक्रान्तिः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिन्त्रिंशद्घटिकाः पुण्या इति उदगयनम
तीतं सत्पुण्यं भवति दक्षिणायनमनागतं पुण्यं त्रिंशद्दित्यादिना तदेव स्पष्टी क्रियते कर्कटकाख्याद्दक्षिणा
मनात्प्राचीना त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः मकराख्यादुत्तरायणादूर्ध्वकालीना विंशतिघटिकाः पुण्याः वृद्धस
तिरपि अयमेव विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दशेति नचात्र त्रिंशद्घ
टिकावादिनां सामान्यवचनेन विरोधः शंकनीयः सामान्यवचनस्याप्यनुराशरलाद्विशेषवचनोक्तोप
टिका संकोच एव यत्रास्तः यायाः संनिहिता नाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृता इति देवलेनोक्तत्वात् केन

न॰धं पितिमितेनरात्रौनिहितघटिकास्वनुष्ठानमितिसूक्ष्मदृष्टिकाः परमार्थवित्तिनामनुसार्यंते षडशीतिमुखतोपि दृश्यमव
१४२ धिमारभ्यवसिष्ठः षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तुनाडिकाः इति विषुपद्यायोप्रत्यस्तकालस्तथाह पुण्याः ध॰सिं॰
विष्णुपद्यांचप्राक्पश्चादपिषोडश इति संक्रांतीनापूर्वोत्तरैककालोनिर्णीतो नाष्यसंक्रांतयः क्रियाविरह्नितरीति तु २६
दाचिद्रात्रौभवेति तद्वशादनुष्ठानमाह वसिष्ठः अह्निसंक्रमणेपुण्यमहः कृत्स्नंप्रकीर्तितं रात्रौसंक्र
मणेभानोर्दिनार्द्धंस्नानदानयोः अर्द्धरात्राद्धस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ऊर्ध्वसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयात्प्रह
रद्वयं पूर्णचेदर्धरात्रेतुयदासंक्रमतेरविः प्राहुर्दिनद्वयंपुण्यंमुक्त्वामकरकर्कटौ इति अह्निसंक्रांतिभवि
४ तितत्कालस्यापि पुण्यत्वीविदधतानेनवाक्येन रात्रौस्नानदानादिकंप्रतिषिध्यते एवंसत्युदयानंतरंभाविनिद
क्षिणायने पूर्वभागप्राशस्त्यंबाधित्वोत्तरभागेनुष्ठानंभवति अस्तमयप्राचीनस्यमणभाविन्युत्तरायणेचोत्तर
भागप्राशस्त्यंपरित्यज्यपूर्वभागेनुष्ठातव्यं उत्तरभागप्राशस्त्यंतुमध्याह्नादिसंक्रमणविषयं तत्राहन्यवदि
द्वयोः पूर्वोत्तरभागयोः संभवात् अनेनैवन्यायेनकर्कटेषिमध्याह्नभाविनिपूर्वभागप्राशस्त्यंसोर्थकंभव ग॰म॰
ति अस्तमयप्राचीनभाविषुषडशीतिमुखेष्वप्युत्तरभागप्राशस्त्यंबाधितामकरस्यामिनपूर्वभागप्राशस्त्यमिवि १४२

धातव्यं उदयानंतरभाविषुध्रुवेषुचवचनेनतएवविरोधेनोत्तरभागएवानुष्ठानसंभवात्तदविरुद्धंपूर्वभागप्राशस्त्यंनविधी
यते अयमेवभागप्राशस्त्योपेतेषुविष्णुपदेषुमध्याह्नभाविषुपूर्वोत्तरस्तनयोरिच्छयानुष्ठानव्यं उदयानंतरभावि
ध्रुवेषुपूर्वभागप्राशस्त्यंबाध्यते अस्तमयप्राचीनविषुत्तरप्राशस्त्यंबाध्यतइतिविवेकः एतद्वचनानुसारेणयस्य
संक्रमणस्ययस्मिन्भागेनुष्ठानंतस्मिन्नेवभागेव्यवस्थितानाघटिकाः पुण्याईस्तत्रनिहिताः पुण्यानस्ते इति मुनिद्व
तोः पुण्यतमादृष्टव्याः यदारात्रौ[illegible]नोः संक्रमणंभवतितदानत्यारात्रेः पूर्वस्योत्तरस्यवादिनस्यार्द्धप्रहरद्वयंस्नान
भा दानयोः पुण्यं कृत्स्नपूर्वदिनेनुवोत्तरदिनमितितविस्तार्यंतदुभमर्द्धरात्रोदितिवचनेनव्यवस्थाप्यतो रात्रेरर्द्धंमर्द्ध
रात्रः द्वितीयप्रहरस्यचरमघटिकेतृतीयप्रहरस्यप्रथमघटिकेत्येवंघटिकाद्वयमुक्तःकालस्तस्माद्वर्द्धरात्राद्धः सं
क्रमणेसतिपूर्वदिनमध्याह्नस्योपरिप्रहरद्वयेक्रियाकार्या अर्द्धरात्रादूर्ध्वसंक्रमणेसतिउत्तरकालीनादु
दयादूर्ध्वंप्रहरद्वयंपुण्यं पूर्णेर्द्धरात्रेयदायोचेत्[illegible]कालद्वयमेसंक्रांतौपूर्वोत्तरदिनद्वयंस्नानेपुण्यं तदुक्तंभवि
ष्योत्तरे संक्रमस्तुनित्रीण्येवस्यात्समामाःपूर्वपश्चिमाः संक्रांतिकालोविज्ञेयस्तत्रस्नानादिकंचनेदृशि
अत्रैवव्यवस्था अर्द्धरात्रेमहाषडशीतिस्तदानीमेतद्वचनानुसारेणपूर्वोत्तरदिनद्वयस्यपुण्यत्वात्तस

घ्येऽह्निकोऽतिकल्पः प्राप्नोति तथा पुत्तरदिने षष्टिघटिकाप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनानुग्रहलाभात्तेनैवानुष्ठात
व्यं विषुवयोर्विष्णुपदेषु प्रातिस्विकवचनेन नियामकं तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः साम्येन प्राप्तत्वप्रति
पादकत्वात् प्रशस्तवचनेन च पूर्वोत्तरदिने साम्येन विधित्तांत स्मात् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वा स्वेच्छयानुष्ठानमिति विक
ल्प्यते अयनयोः कपक्षकारणं तत्त्ववक्ष्यते अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु मध्यरात्रादूर्ध्वं प्रवृत्तासु परेद्युः
ष्ठानमित्यत्र न कोऽपि संशयः अर्द्धरात्रात् पूर्वं प्रवृत्तासु तासु दशसु मध्ये षडशीतिव्यतिरिक्तानां पञ्चानां पूर्वदिने
नुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति संदेहः षडशीत्यां तु प्रशस्तवचनेन पूर्वघस्रे नुष्ठाने प्राप्ते षष्टिघटिकाप्राप्तिपादके
प्रातिस्विकवचने नतु परेद्युः प्राप्नोति अतः संदेहे सति पूर्वघस्रनुष्ठानमिति द्रष्टव्यो निर्णयः कुतः विष्णुपदी
धनुर्मीनन्तु कुम्भेन्यासु वैपरीत्यपूर्वोत्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणे भवेत् पूर्वाह्णे पंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता म
नीषिभिः अपराह्णे तु पंचैव कर्मेति स्मार्त्ते च कर्मणीति स्मृतेः यदा रात्रौ पूर्वभागगते विष्णुपदी षडशीति संक्रम
णे भवेत् तदा पूर्वघस्रपराह्णे पंचनाड्यः पुण्याः उत्तरभागगते तत्संक्रमणे परेद्युः पूर्वाह्णे पंचनाड्यः पुण्याः न एम०
चैवं सति पूर्वदिवसपुण्यविरोध इति वाच्यं पंचनाडिकावचनेषु पुण्यातिशयस्य विवक्षितत्वात् अतः प्रदर्द्ध

५८८

यथा वत्पुण्यमात्रातिशयाय एतस्मिन्नेव विषये दीपपुण्यलोपद्यते अस्तं पूर्णीर्द्धरात्रे तु उदये स्तमये पिच मा
ताद्भास्करे पुण्यमपरौर्णमार्धरात्रे अर्द्धरात्रे तत्पूर्वौ रिदिवा पुण्यमनागते ह्युदये भवेदिष्य मतीति
केचिदेह नीति अत्र भास्करशब्देन सूर्येण अहोदिनमुपलक्ष्यते पदाभास्करशब्देन सूर्येणेदं किंतु मौ
लिकः भास्करोतीति व्युत्पत्तिसंभवात् तथा च सूर्येणद्वदिनेषु भास्कराद्गोमुख्यः तस्यापि भासि
पत्याधिकरणकारकत्वात् भास्करे दिनसेवियमाने मानेप्रमाणं पूर्वस्वत्तुष्टयतस्याद्धं यदा दर्ये
आदित्यास्तमये स्थापरितन आगामि सूर्यदिपात्प्राचीनः कालो रात्रिः उदयस्योपरि अस्तमय
त्प्राचीनः कालो दिनं उदयास्तमयकालौ संधिरूपतया पूर्वोत्तराभ्यां रात्रिदिवसाभ्यां पृथग्गतत्वेऽपि रे
खामात्रस्यापि सूर्यमंडलोऽन्यत्रास्पष्टरूपमानतमादिवसीतः पतिना विसर्पैर्सर्वथापि न रात्रौ तयोरन्त
र्भावः सा च रात्रिस्त्रिधाभिधीयते मध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात्मक एको भागः तस्मात्पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ त
त्र पूर्वभागे तत्पूर्वे द्वेराव इत्यनेन विवक्ष्यते तस्मिन्यदा संक्रान्तिस्तदा नीहस्यैव [illegible] स्तत्रैव यत्पू
र्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यं अपरौर्णमार्धरात्रे इत्यनेन नाडीएत्ररात्रे मध्यवर्ती रात्रिभागो विवक्षितः पूर्वो

मा॰ध॰ १४४ त्तनयोर्निशागत्रयोरेकैकस्या घटिकाया अर्द्धरात्रकालार्थेव्यपहृतत्वादतीतपूर्वर्त्रिशागंतस्या तस्मिन् घटिका
न्यूनेपरभागे यदा संक्रान्तिस्तदानीमाविस्तूर्येदिनमत्यासन्ने दिनार्द्धं पुण्यं अत एव मार्थो द्वितीयश्लोकेन प्रपंच्य
तेो घटिकान्यूनत्वे नास्ति पूर्वोर्धरात्रे रात्रेः पूर्वभागे यदा संक्रमणी भवति तदा पूर्वदिवा संक्रमणमनाग
तंतथापि दिवसस्योत्तरार्द्धं पुण्यं सेपरोर्ध्द्व अर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके निशीथे यदा संक्रमणी भवेत्तदानीं पू
र्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं शेषं स्पष्टं संक्रान्तिरिनोपरभागे संक्रान्तौ परेह्नि पूर्वार्द्धं पुण्यं द्वितीयेऽपि आसन्न संक्रमे पु
ण्ये दिनार्द्धं स्नानदानयोः एतौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिवेति रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवन्नामके
जाते सति संक्रमणे प्रत्यासन्ने दिनार्द्धं पुण्यं तत्र पूर्वरात्र संक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं अपररात्र सं
क्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमिति विवेक्तव्यं अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथायोगं तद्दिना
मरी र्द्धं पुण्यं द्रष्टव्यं कर्कटके पूर्वार्द्धं मकरे उत्तरार्द्धं एतच्च मध्ये दिनाय नविषये उदयास्तमयप्रत्यासन्ने त्वयने
पूर्वोत्तरभागाभावात्तत्र बाधया कृत्स्नदिवसपुण्यत्वनिर्णयः पूर्वमेवोक्तः अयनव्यतिरिक्तेषु द्वादशसु संक्रम एम॰
णेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयः स सर्वेषु पूर्वोदितस्तु तद्द्वयः श्लोको मुक्त्वा मकरक ~~[illegible]~~

२८८

~~अयनव्यतिरिक्तेषु द्वादशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयः स सर्वेषु पूर्वोदितस्तु तद्द्वयः श्लोको मुक्त्वा मकर~~
कर्कटकाविति वर्णिते माघ्याः संनिहितानामस्तास्ताः पुण्यतमा इत्युक्तेन सामान्यवचनेन सर्वेषु रात्रि
संक्रमणेषु रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्ते तदपोद्यस्त्र्यासु संक्रान्तिषु दिवानुष्ठानं विधाय मकरकर्कटयोस्तत्
भूदासितत्तिपूर्वप्रसक्तमनुष्ठानमेव व्यवस्थापयति एवं सति रात्रौ स्नानमभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनस्या
पि कश्चिद्विषयः संपद्यते तं याज्ञवल्क्यः राहुदर्शने संक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु स्नानदानादि कं
र्यं निशि काम्यव्रतेषु चेति सुमन्तुरपि रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं
दाने च रात्रिषु यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देवालये तथा ग्रह
णोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दाने प्रशस्यत इति ननु याज्ञवल्क्योक्तपर्युदो
सानुगृहीतो पुण्यतमत्वात् दिवैव न याज्ञवल्क्यसुमन्तुवचने मकरकर्कटयोर्निशि अनुष्ठानप्रापणं स्नानं
तरवितुष्टं तथा च भविष्योत्तरे मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्याद्दिनक्षयमालिनः प्रभाते वा निशीथे वा
कुर्याद्दहनि पूर्वतः कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते यदि प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्यात्परेऽहनीति वृद्धगा
स

२८९

मा.ध. यिपि मदासमम्येनेनायामक्तरं पातिभास्करः प्रदोषेनार्द्धएवेनरा [redacted] स्थानैदानेपरेद्युनि न्नार्द्धरात्रेतदूर्ध्वरासीक्रांतौद
१४५ क्षिणायने पूर्वमेवदिनंग्राह्यं यान्नोदयन्तेप्यविरितामेवे त्याविष्योत्तरवृद्धगार्ग्यवचनेषु रात्रावनुष्ठानप्रतिषेधस्या
प्रतीतेर्दिवसानुष्ठानविधानेनैवार्थात् एवमनुष्ठानप्रतिषेधकल्पनेपर्युदासानुपपत्तेरितवचनानामानर्थक्यमा
प्नोति तस्माच्छास्त्रदृष्टेनविकल्पप्राप्ते तत्रदेशप्रसिद्धाचाराद्वाचार एवव्यवस्थापकः यथोक्तानां द्वादश
संक्रांतीनांमध्येकर्कादिषु एककालेषु मंदादिसंज्ञोपजीवनेन कश्चिद्विशेषोदेवीपुराणेदर्शितः द्वादशैव स
माख्याताः समासात्संक्रांतिकल्पनाः सप्तचानुप्रवोद्धव्या एकैकेवयथाक्रमं घोरामंदाकिनीध्वांक्षीघोरांचै
वमहोदरी राक्षसीमिश्रितानाम्नोक्तासंक्रांतिः सप्तधाभवेत् मंदाकिन्येषुविज्ञेयाम्भरे मंदाकिनीतथा क्षिप्रेध्वां
क्षीविजानीयाद्धुवे घोरा प्रकीर्तिता चरेमहोदरीतेमात्क्रूरेतीक्ष्णे राक्षसी मिश्रितांचैवविशेषामिश्रेऽस्तिसे
क्षसंक्रमे द्विस्तुः पंचसप्ताष्टनवद्वादशत्र्यश्च क्रमेणघटिकात्येताः स्तत्पुण्यपापमार्थिकामिति अत्रसमास
इः संवत्सरवीची समासंवेधिन्यः संक्रांतिकल्पनामेषादिमीनांताद्वादशैवसमाख्याताः तासुद्वादशसंक्रां राम॰
तिषु कर्कामंदादिभिर्नामभिर्व्यवहार्याताानिचनामानिनक्षत्रविशेषोपजीवनेनप्रवृत्तानि तद्यथाध्रुवेषुन

क्षत्रेषु प्रारब्धासंक्रान्तिर्मंदा एवंमृदुक्षिप्रादिनक्षत्रेषु प्रारब्धासंक्रांतिं क्रमेणमंदाकिनीध्वांक्ष्यादिनामका भ
वति रोहिणी पुनर्वसु एत्र यंचेतिचत्वार्येतानिनक्षत्राणिध्रुवाणि रेवती चित्रानुराधामृगशीर्षाणिचत्वारिमृदु
निहस्ताश्विनीपुष्याभिजिन्नक्षत्राणिचत्वारिक्षिप्राणि भरणीपूर्वात्रयंमघाचेत्येतानिपंचोग्राणि श्रव
णपुनर्वसुस्वातीशतभिषधनिष्ठास्वात्याख्यानिपंचैचराणि आश्लेषामूलार्द्राज्येष्ठाख्यानिचत्वारिक्रूरा
णि कृत्तिकाविशाखाश्विन्याख्यानिमिश्राणि सेयंसप्तधानक्षत्रव्यवस्थाज्योतिर्ग्रंथेषुमुहूर्त्तविधाने स
र्वेषांमिश्रिचस्थिरमृदुचरदारुणंचरमेवच मृदुसाधारणीत्यासंसप्तभेदाः प्रकीर्तिताः करार्श्विनीवा
क्पतिभंतथाभिजिल्लघूनिपुरपेगामनेविभूरोहिणपाभीधिपमुत्तरत्रयंध्रुवाख्यमेतद्दिनचामुना
मृतं युतंभरण्यासहपूर्विकात्रयंमघातचोग्राख्यमिदंभपंचकं भोनंगमंनेत्रीतमेंद्रमाद्रीभवंतिती
क्ष्णान्निहितानिसर्वदा चराणिपंचश्रवणाःपुनर्वसुर्जलेन्द्राभंवासवमानिलंतथा मृदूनिपोष्णंमुर
वर्द्धकी श्वरं तथानुराधामृतरश्मिदैवतं कृतानुयानविशाखदृदि देवमुक्तंतिसाधारणसंज्ञमस्मिन्निति यथो
ग क्तनक्षत्रविशेषोपजीवनेनप्रवृत्तमंदादिसंज्ञाः सप्तनामभिर्युतमेषादिसंक्रांतौ क्रमेणद्विचतुर्निशादिसप्तविध

मा॰ध॰
पं
१४६

ईत्यानाद्यः पुण्यादिति मनुक्तौ तत्र नाडिका इह दृश्य यस्मिन्नर्थे पारमार्थिकं उदयः प्रयुक्तः मंदा मंदतरा तत्र घटिकाद्वयं
पुण्यं मंदाकिन्यां घटिका चतुष्टयं ध्वांक्ष्यां चैव घोरायां सप्तकं महोदर्यामष्टकौ राक्षस्यां नवकं मिश्रितायां द्वा
दशकं मेषसंक्रांतावुदाहृतः सोपं प्रकाशेत्र समाहितैर्विकल्प्यासु संक्रांतिषु नुसंधेयः देवीपुराणे व्याहरणात्म
वनि स्त्रैयेन तत्संक्रांतिषु मः पुण्यकालो निर्णीतस्तासि केवलं देवीपुराणोक्तो हि विशुद्धिरित्यादिकः पुण्यातिशा
यप्रतिपादको विशेषो द्रष्टव्यः निर्णीतेषु संक्रांत्यादीनां पुण्यकालेषु यत्कर्तव्यं स्नानदानादिकं तत्सर्वमेव
शातातपवचनद्वयोनोदाहृतं ब्रह्मपुराणेपि नित्यं द्वयोरयनयोः तथा विषुवतो द्वयोः वैधृते व्यतीपाते ग्रह
णायो र्व्यतीपातेषु पर्वसु अहोरात्रोषितः स्नानमर्घ्यं दानं तथा जपं यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं
वचनत् अयने विषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहे तथा कृतोपवासः सुस्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते इति वसिष्ठोपि उप
ष्यैव तु संक्रांतौ स्नातो यो भ्यर्चयेद्धरिं प्रातः पंचोपचारेण स काम्यं फलमश्नुते अयने विषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहे
तथा सर्वपापैः प्रमुच्यते त्रिरात्रोपोषितो नरः स्नात्वा यः पूजयेदीशं सर्वान्कामान्समश्नुते सप्तोपोष्यनयेवा राम॰
दानादौ स्नात्वा तु संक्रमे अर्कमभ्यर्च्य विघ्नेशं सोश्नुते सुखमक्षतम् इति शातातपः अयनादौ सदा देयं द्र

व्यं नित्यं यदभीप्सितं षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चंद्रसूर्ययोः इति अत्र स्नानदानादि कर्तव्यस्य संक्रांतिविशेषमुपजी
व्य फलविशेषमाह शातातपः कुर्यात्सदायने मध्ये विषुवे प्रांविष्टवति षडशीत्यामंतभागे स्नानादिविधिमा
दृतऽति गालवोपि मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ षडशीतिमुखे तीतेत योदगयने च भूरिफ
लमिति अयनादिषु मन्त्रमावास्पुण्यकालः एवं निर्णीतस्तत्र तावंत काले त्रेधा विभज्य मध्ये विषुवतीत्या घव
गंतव्यं तस्मिन्नपि मध्यादिभाग सन्निहितानां नाडीनां पूर्वोदाहृतवचनेन तु पुण्यतमत्वं द्रष्टव्यं संक्रांतिषु फ
लमाह भारद्वाजः षडशीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्वयोः दृश्यते सागरस्यांत स्तस्यांतो नैव दृश्यत इति वृद्धव
सिष्ठः अयने कोटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलं षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु चेति मेषादिसंक्रांतं यो य
स्मिन्दिने भवंति तस्माद्दिनात्पूर्वेभ्य एकादशादिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायने ह्वेषभायनमित्येवं तत्तत्रामाभि
तमयने भवति तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जाबालिः संक्रांतिषु यथा कालस्तद्वीयेष्वयने त
था अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति मकरव्यतिरिक्तेकादश संक्रांतिसंबंधिष्वयनेषु तत्र तत्संक्रांति
वत्पुण्यकालो वगंतव्यः मकरसंक्रांतिसंबंधिनित्वयने संक्रांतिवेलस्पर्शं तन्मध्यामकरायने प्राचीनविंशति

मा.ध. घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रांतौ तु पश्चात् चत्वारिंशत् घटिकाः पुण्याः नक्षत्रमालायां सिंहसंक्रमणे पुण्यकालः कि-
१४७ तु सर्वेषामपि ग्रहणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवति तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे नक्षत्रराशेरविसंक्रमे स्तु रवौ
कृपरस्ताद्दश पंचदशनाड्यः पुण्यास्तथैव शोल्लिखिता पश्चनेमुनिगणैकैर्वनाडी मुनिभिः प्रभोक्ता नात्रैस्व तत्तः सपलाः कु
पु जस्य बुधस्यातिस्त्र पलविख्यपुक्ताः अथ र्ह्नाडशः पलसप्तकाः पुनोस्व तत्तः सपलाश्च शुक्रो द्विनागनाड्यः
पलसप्तमुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः आयंत मध्ये जपहोमदानैर्कुर्वन्ति वाप्नोति सुरेंद्रधामेति अप
मर्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाक्तत्र षोडश घटिकाः पुण्यकालः तथा चंद्रस्यापि घटिकैकपला
व नि च त्रयोदश अर्वाक्परतश्च पुण्यः कालः एवं भौमस्य घटिकाः चतस्रः पलमेकं च पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो
घटिकाश्चतुर्दश पलानि च पुण्यकालः बृहस्पतेरपि सार्द्धं चतस्रो घटिकाः सप्त पलानि च पुण्यकालः शुक्रस्य
चतस्रो घटिकाः पलमेकं च पुण्यकालः शनैश्चरस्य द्वात्रिंशति घटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः इति स्कांदे नागर
खंडे रकांततो मया प्रोक्ताः कालः संक्रांति पूर्वकाः नैते विधिपतिविध्येय तस्य शास्त्रस्य संज्ञिताः अथ ग्रहमापिय राम॰
दत्तं कुपात्रेभ्योपि मानवैः अकाले विहितं तत्सर्वं समस्यतां जनैरिति इति संक्रांति निर्णयः अथ ग्रहणं नि

र्णीयते तत्र हेमाद्रिः पूर्णिमाप्रतिपत्संधौ राहुः संपूर्णमंडलं ग्रसते चेद्दर्शप्रतिपदंतरेति तत्र पर्वणोंतिमो
भागः स्पर्शकालः प्रतिपदाद्यो भागो मोक्षकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते याचाकालः पर्वणोंते नाचान्यत्प्रतिपदादि
मः सोऽपि महणानिहाः सपुण्यो मिश्र्रणाद्भवेदिति ग्रहणानिहारणकुग्रहणकालः तत्र कर्तव्यमाह व्यासः
गंगातोये तु संप्राप्ते इंद्रोः कोटि रवेर्दश गवां कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलं गंगास्नानेन तत्फलं स्नानकुर्यात्ते
नित्यं कर्णो दिवाकरे पुनस्तत्र दशसहस्रमुदाहृतमिति अस्यायमर्थः सप्तमार्द्धमपेक्षितपराध्याहारेण
योजनीयः इंद्रोर्ग्रहणे संप्राप्ते सति गंगातोयेऽवगाहने गोकोटिगोदानसमं भवति रवेर्ग्रहणे तु तद्दशगुणं फ
लं अयमेवार्थः उपरितनेनार्द्धत्रयेण स्पष्टीकृतः व्यासेनापि इंदोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः गंगातोये तु सं
प्राप्ते इंदोः कोटि रवेर्दश गवां कोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे दि
वाकरे तु स्नानस्य दशसहस्रमुदाहृतं चंद्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीं स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमट
टते महीमिति गंगाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणं दशलक्षगुणं गंगातोये तु कोटिगुणं दशकोटिगु
णं च श्रेष्ठं पुण्यमपि तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणी गोदा च जाह्नवी गोदावरी त्र्यंबका त्रासा गंगा इति हि कीर्ति

तौ॥ हरिश्चिरश्च हरौ न्यौ श्रीश्रीः पादः श्रीशिरः अंगुष्ठं च केचन्नाशिके हरौ त्रयमेरिशिके हरौ श्री शिकं तस्मात् हरेः पा
दादीश्वरस्य शिरः सश्च गां भूमिं प्राप्ता गंगा यद्यपि जाह्नवीवतारः यानतु विरणीगौरेत तथापि छेत्रिणा गच्छेती तिन्ना
येन जाह्नव्या सह निर्दिष्टयो स्तयोरपि गंगात्वमविरुद्धं महाजाह्नवीजलेभवंकेनचिन्निमित्तेन त्रस्तगिरिवायु
निर्यायिरूढं तमितिरुत्वात योगश्च मुख्यमेव गंगात्वेनास्तु गंगास्नानं मुख्यं तरसंभवेन यंतोरघुस्नायात् नदु
न्ती महाभागे तेगंगास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधीति महान
द्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः गोदावरी भीमरथी तुंगभद्रा च वेणिका तापी पयोष्णी विंध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः भा
गीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती विशोका च वितस्ता च विंध्यस्योत्तरतस्त्विमाः महानद्यः संभवे जलातएवाह
श्रीरः वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च नद्यां नदे देवखाते सरसीषु द्धतं बुनि उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चं
द्रसूर्ययोरिति एतत्सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः सर्वं गंगासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे
चंद्रसूर्ययोरिति उष्णोदकस्नानं तु विषयत्वव्याप्यत्वमाह आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना अतो व्याध्या
तुरः स्नायाद्ग्रहणेषु ष्णवारिणेति गंगातो यमारभ्य शीतोदकांते स्नानोत्तरस्यानुकल्पत्वमुक्तं एतदेवाभिप्रेत्यो

शीतोदकादिषु समुद्रजलांतेषूत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह मार्कंडेयः शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् भू
मिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ततोपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलं तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानदं बु
पावनं ततस्ततोपि गांगं तु पुण्यं पुण्यतमो बुधिरिति मासविशेषेण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेभिहितः
कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायमुनसंगमे मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सं
निहिताह्वया फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती वैशाखे तु महापुण्या चंद्रभागासरिद्वरा ज्येष्ठे तु
कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी श्रावणे सिंधुनामा तु तथा भाद्रे तु चंद्रिका आश्विने सरयूः श्रेष्ठा
तथा पुण्या तु नर्मदेति ग्रहणविशेषेण नदीविशेषः मत्स्यपुराणेभिहितः गोदावरी महापुण्या चंद्रग्रहसमन्विता
सूर्यं च ग्रहणग्रस्तं नमोभूते महामुने नर्मदातीमसंस्पृष्टं कृत्वा भवति हीति स्नानवत्स्मरणादि
ष्वपि पुण्यमाह स्मृत्वा तत्कुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनं स्पृष्ट्वा गामिधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणीजमे
त् स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयान्नदिवाकरः रविचंद्रोपरागेषु भवत्यमनिचोत्तरेतथेति सेत्रविशेषमा
हा गंगाकनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे इति ग्रहणे श्राद्धं

श्रा·प. हितंलिंगपुराणे व्यतीपातस्तु कोभावांश्चंद्रसूर्यग्रहणे: गजच्छायातु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयमिति महाभार
१४९ तेपि सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पंके गौरिव सीदतीति अथ्यसंगोपि चंद्रसूर्य
ग्रहे मलश्राद्धं विधिवदाचरेदिति नैव सकलार्घ्यदानात् विप्रस्यैकस्य दीपि विष्णुरपि राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतार
कं गुणवत्सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठत इति ग्रहणे अन्नाचपि स्नानादेर्न निषेधः तथाच शातातपः स्नानं दानं तत:
श्राद्धमनंतं राहुदर्शने आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ~~देवलः यथा स्नानादेर्न निषेधः [illegible]~~
~~[illegible] राहुदर्शने आसुरीरात्रिरन्य~~ त्र तस्मात्तां परिवर्जयेदिति देवलः यथा स्नाने च दाने च
सूर्यस्य ग्रहणे दिवा होमस्यापि तथा रात्रौ स्नाने दानं विधीयत इति श्राद्धप्रकाशे लक्ष्मीपुराणे नैमित्तिकं तु कर्तव्यं
४ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः बांधवानां तु मरणे नारकी स्यादतोन्यथा काम्यानि चैव श्राद्धानि त्यक्त्वा ते ग्रहणादिषु इति वा
रविरेव पयोग फलातिरिक्तमाह व्यासः रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र
दत्तमनंतकं वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति अति एम०
विप्रासादिषु दृष्टस्यापि स्नाद्दृकालेत्यमाह मार्कंडेयः निशिदृष्टे ग्राहणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणे दिने जन्मर्क्षे ग्र

२८५

हपीडासु श्राद्धं कुर्यात्तु विभवे सतीति अत्र च श्राद्धं नान्नेन किंतु हेमादिनेत्याह बौधायनः अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवा
से पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं संग्रहे च कुर्यात् शूद्रः सदैव हीति शातातपोपि आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा
आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति आत्रेयोपि ग्रहणे स्नानादिनं निषिद्धं तथाच वृद्धवसिष्ठः सू
तके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यत इति इयं च शुद्धिः सर्वस्मार्तविषया
अग्निहोत्रे प्रोक्तः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपादाह स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके श्रौते कर्मणि तत्का
ली स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति यत्तु ग्रहणनिमित्तमाचर्याचीत स्नानेनानि वर्तीत तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे आत्रेये
चैतायनेन्द्रणां ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः राहुस्पर्शे तयोः स्नाता स्नानाद्दैकल्पते न इति यद्वा त्रिरात्रमेतेपि स
र्वेषामिव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रतमन्नं विवर्जयेदिति ग्रहणस्य आद्यंतयोः स्ना
नं विहितं स्पर्शनतो ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयत इति हे
माद्रौ नवर्देवार्चनमपि स्नानं रूपमध्ये कार्यं तदुक्तं क्वचिच्छ्रेर्नर्ते स्नाने स्याद्दुपराने होम मध्ये होमः सुरार्चनमिति
तत्काले स्वापादिकं न कुर्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकं न स्वपेन्नैव भुंजीत स्ना

मा॰ ५॰ त्वा भुंजीत मुक्तयोरिति निमोक्षस्नानेन रभावि यतस्नानेन स्पृश्यपर्यंतमातस्ये चेजं विधेयं तदाह वृद्धवसिष्ठः सर्वे
१५० षामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचैलं तु भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेदिति ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा या
वत्सूतकं तत्सूतकान्नं ततु पश्चाद्दिन भुंजीत आदित्य ध्यायस्नानि पुण्यदा चिति तत्सनंतफलानि च्यम्य उ
क्तोत्र सप्तपुराणे उपमर्दे वसगुणं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनंतकमिति अ
त्र ग्रहणे यद्दानं तत्सत्पात्रे कर्तव्यं तदुक्तं महाभारते अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः पात्रभूताय
विप्राय भूमिं दद्यात्सदक्षिणामिति पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता य ल्क्यः
त्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितमिति पात्रे मुख्ये तु कल्प्या वाह बौधायनः श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पा
त्रं वापात्रमेव वा विप्रब्रुवोपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति अत्र भूमिवद्दूवादीन्यपि ग्राह्याणि तदुक्तं महाभारते
भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदीप्सितं तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छतेति प्रतिगृह्णीत भेदेन फलमा
एतस्मंरसंग्रहे समम ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे श्रोत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानंत्यमश्नुत इति एम॰
अथ सूर्यग्रहणे चंद्रग्रहणमिति दिवसिद्धिः सर्वजनीनानां तत्रोपग्रहणोपवासश्च तदुक्तं मनुका

लविपर्यासेन चाप्यमाणेन्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न कर्तव्यं तदुक्तं निगमे सूर्यग्रहणेम
हाणंत्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति ग्रस्तास्तमये वा विशेषमाह सैन्ध्याद्रौ षु ल
एपकालस्त्वविपरीतोभयतः कलाः चंद्रसूर्योपरागे तु यावदर्शनगोचर इति ग्रस्तस्यास्तमनपर्यंतं दर्शनगो
चरत्वात्तावान्पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजननिषेधमाह मनुः चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमु
क्तयोः ओमुक्तयोः अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेहनीति ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्य
न्तो ग्रहणकालः तस्मिन्काले न भुंजीत किंतु राहुणा चंद्रसूर्ययो [redacted] र्भुक्तयोः सतोः पश्चात्स्नातः भुंजी
त यदा तु ग्रस्तावस्तमयस्तदापरेद्युः सोविमुक्तौ दृष्ट्वा भुंजीत न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किंतु ग्र
हणात्प्रागपि तदाह व्यासः नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्ना
त्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः मुक्ते शशिनि भुंजीत यदि न स्यान्महानिशा अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद्दृष्ट्वा परेहनी
ति पूर्वकाले भोजननिषेधो विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः ग्रहणं तु भवेदिंदोः प्रथमादधियामतः भुंजीताव
र्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः रविखावर्तनादह्न अधमर्धीतिव क्रिश्णीयतः चतुर्थप्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादध

मा.ध.
१५१

यदिति रात्रेः प्रथमयामादर्वाक् रात्रिग्रहणे चेत्तदा वर्त्तमानमध्याह्नात्पूर्वं भुंजीत रात्रिपश्चिमयामे चेद्रात्रिप्रथमया
मादर्वाक् भुंजीत अथ रात्रेस्तु तुर्यप्रहरे रविग्रहणे चेत् रात्रेस्तु तुर्यप्रहरादर्वाक् भुंजीतेत्यर्थः निशीथो मध्यरा
त्रः रात्रिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितं सूर्यग्रहणे तु यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः तथा च वृद्ध
गौतमः सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयं चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विनेति [redacted]
तुरैर्विनेति बालवृद्धातुरविषयम् मत्स्यः सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् अपराह्णे न मध्या
ह्ने मध्याह्ने न तु संगवे भुंजीत संगवे चेत्स्यान्न पूर्वं भुंजीत चरेदिति समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं का
त्यायनेन चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति रात्रिग्र
हे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेदिति ग्रस्तास्तमये विशे
षमाह मनुः ग्रस्तावेवास्तमानेतु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः इति वृद्धगार्ग्यो राम.
पि संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ तदहर्नैव भुंजीत रात्रावपि कदाचनेति विष्णुधर्मोत्तरेपि अ
होरात्रे न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति ननु मेवाधीत्तर्धावे

302

माध.

चातुर्थस्य दर्शनेनैव स्नानं भवतीति चेत् न सर्वेणानशनेन त्रयाणां स्नानस्य विहितत्वात् तदाह वृद्धगौतमः चंद्रसूर्य
ग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः तयोर्विमुक्तिं वीक्ष्य स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति एवं तर्हि परेद्युरुदयात्प्रागपि
स्नानस्य विहितत्वात् तदानीमेवाह्नि भोजनं प्रसज्येत नैव परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः अहोरात्रे न भो
क्तव्यमिति वचनद्वयेन तत्प्रसक्तेः यत्तु स्कंदपुराणे यदा चंद्रग्रहः स्यात्तु निशीथात्परतो भवेत् भोक्तव्यं तत्र
पूर्वाह्णे नापराह्णे कथंचन पूर्वं निशीथाद्ग्रहणे यदा चंद्रस्य वै भवेत् तदा दिनेऽपि न कर्तव्यं भोजनं तत्र खि
वाह्नेति तदिदं यामत्रयाभिप्रायं चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् पापक्षयका
मो ग्रहणादिने उपवसेत् तदाह व्यासः अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपा
पैः प्रमुच्यत इति पुत्री तु नोपवसेत् तदाह नारदः संक्रांत्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे चंद्रसूर्यग्रहे चैव
न कुर्यात्पुत्रवान् गृहीति ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति भोजनप्रतिषेधात्
इति माधवीये कालनिर्णये ग्रहणनिर्णयः इति श्रीमन्माधवीय कालनिर्णयः समाप्तः संवत् १६५२ राम.
चैत्रवदि १५ पातिशाहस्कबरस्य मेलमुर्जनहृदा लेखकवैदिकायस्थगोपालात्मजसुत ग्रामवानारसिमध्ये

303

माधव
१५२

कालमाधवस्येदंपुस्तकम्

३०४